XS OCT 1903

OUD Utrecht

Maandblad Oud-Utrecht

Register 1993

66ste jaargang

Bibliotheek der
Rijksuniversiteit
UTRECHT

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT
1926 1126

drs. R.P.M. van Antwerpen
Noteboomlaan 27
3582 CG Utrecht

Schrijvers

2 *Bogaers, L.* Utrecht aan de vooravond van de alteratie
35 *Bok, M.J.* "Het gedroomde land". Pastorale schilderkunst in de Gouden Eeuw
86 *Brits-Oversteegen M.G.* Muziek en vrije tijd in Utrecht in de jaren 1910 - 1940
139 *Idem,* Rectificatie
50 *Brombacher, A.A.* Fysisch-geografische beschrijving van het gebied rond Vleuten
73 *Campen, W. van* Boerderijen in het westelijk (veen-) weidegebied
66 *Claringbould, P.H.E.* Indicatieve flora- en faunagegevens in het gebied van Vleuten-De Meern
126 *Dirkse, P.* Sint Maarten in het gips
48 *Dolfin, M.* Inleiding (m.b.t. de artikelen over het westelijk weidegebied)
52 *Graafstal, E.P.* Een archeologische kartering ten westen van Utrecht
39 *Haksel, N.C.* Het oude kantoor (herinneringen, bewerkt door G.J. Röhner)
29 *Haverkamp, A.* De gegevens uit de enquête in Maandblad Oud-Utrecht
118 Idem, Maria van Hogarije. Koningin tussen keizers en kunstenaars, 1505 - 1558
15 *Kaajan, H.J.Ph.G.* De Begijnekerk (1854-1937)
47 *Kernkamp, H.H.W.* Voorwoord (m.b.t. de artikelen over het westelijk weidegebied)
73 *Kits Nieuwenkamp J.F.K.* Boerderijen in het westelijk (veen-) weidegebied
70 *Kuiper, H.W.* De bomen rond Vleuten - De Meern
61 *Laman, M.* Historisch-ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Vleuten - De Meern
82 *Lemaier, J.W.* Jaarrekening 1992
83 *Idem,* Toelichting op de jaarrekening
26 *Meulen, J.N. v.d.* Huisnummers in de stad Utrecht
94 *Idem,* Museum en School van Kunstnijverheid te Utrecht
84 *Pietersma, A.* Jaarverslag van de Vereniging Oud-Utrecht over 1992
124 *Pot, T.* Oud zeer (over skeletten gevonden bij opgravingen)
39 *Röhner, G.J.* Het oude kantoor
23 *Schaik, A.H.M. van* Boekenschouw
90 *Idem,* Boekenschouw
130 *Schuurman, A.* Enkele voorbeelden van kinderbescherming in Utrecht voor de totstandkoming van de kinderwetten in 1905
42 *Smit, K.* Boekenschouw
120 *Storm van Leeuwen, J.A.* Perebomen langs de Enghlaan in Vleuten
34 *Struick, J.E.A.L.* In Memoriam, Een voltooid leven: J.W.C. van Campen, 1899-1993
106 *Utrechts Monumentenfonds (bestuur),* Utrechts Monumentenfonds vijftig jaar
110 *Vergeest, A.* Alles wat aestetisch boeit
122 *Vogelzang, F.* Van de leestafel
138 *Idem,* Van de leestafel
137 *Vrugt, M. v.d.* Boekenschouw
8 *Zijl, I. van* Volkswoningbouw door G. Th. Rietveld in Hoograven en Tolsteeg

Utrecht stad

2 Utrecht aan de vooravond van de alteratie
8 Volkswoningbouw door G.Th. Rietveld in Hoograven en Tolsteeg
15 De Begijnekerk (1854-1937)
26 Huisnummers in de stad Utrecht
39 Het oude kantoor
86 Muziek en vrije tijd - in Utrecht in de jaren - 1910 - 1940
139 Rectificatie
94 Museum en School van Kunstnijverheid te Utrecht
106 Utrechts Monumentenfonds vijftig jaar
124 Oud zeer (over skeletten gevonden bij opgravingen)
126 Sint Maarten in het gips
130 Enkele voorbeelden van kinderbescherming in Utrecht voor de totstandkoming van de kinderwetten in 1905

Utrecht provincie

Serie artikelen over het westelijk weidegebied (Vleuten-De Meern)

47 Voorwoord
48 Inleiding
50 Fysisch-geografische beschrijving van het gebied rond Vleuten
52 Een archeologische kartering ten westen van Utrecht
61 Historisch-ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Vleuten-De Meern
66 Indicatieve flora- en faunagegevens in het gebied van Vleuten-De Meern
70 De bomen rond Vleuten-De Meern
73 Boerderijen in het westelijk (veen-) weidegebied

120 Perebomen langs de Enghlaan in Vleuten
122, 138 Van de leestafel (selectie uit de behandelde onderwerpen in de historische tijdschriften van de regio)

Personen

110 *Josephine en Lambertus van Baaren,* in: Alles wat aesthetisch boeit
111 *H.P. Bremmer,* in: Alles wat aestethisch boeit
34 *J.W.C. van Campen,* in: In Memoriam. Een voltooid leven: J.W.C. van Campen, 1899-1993
111 *Dirk Hannema,* in: Alles wat aesthetisch boeit
118 *Maria van Hongarije,* in: Maria van Hongarije, Koningin tussen keizers en kunstenaars, 1505-1558
95 *P.J. Houtzagers,* in: Museum en School van Kunstnijverheid te Utrecht
8 *G.Th. Rietveld,* in: Volkswoningbouw door G.Th. Rietveld in Hoograven en Tolsteeg
94 *Idem,* in: Museum en School van Kunstnijverheid te Utrecht
126 *A. Tepe,* in: Sint Maarten in het gips
35 *Bernhard Zwaerdecroon,* in: "Het gedroomde land". Pastorale schilderkunst in de Gouden Eeuw

Boekenschouw

90 *Roland Blijdenstijn en Henk Rienks,* Watertorens
101 *N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen,* Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden
137 *R.J. Butterman,* Het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede in de tweede helft van de zeventiende eeuw
42 *Cornelis Dekker, Roland Baetens, Suzanne Maarschalkerweerd-Deschamps,* Album palaeographicum XVII Provinciarum
101 *M.G.J. Duijvendak en J.J. de Jong,* Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden
23 *M.N. van Haeringen-'t Hart en A.C. Voogt,* De Utrechtse Domkerk
90 *Donna de Jong,* 'Den regenboog', grens der Pietersimmuniteit. Een geschiedenis van vier universitaire panden aan de Kromme Nieuwegracht en Muntstraat
122 *Henk Kuiper,* Utrecht bomenstad. Wetenswaardigheden en verhalen over Utrechts waardevolle bomen
101 *Nederlands Centrum voor Volkscultuur,* Kleurrijk Utrecht. Dagelijks leven in een multiculturele stad
23 *G.H. Rodijk,* De huizen van Rietveld
90 *Jan Teeuwisse,* Utrechtse universiteitsportretten

Vondsten

89 Van een dubbele stuiver uit Friesland van 1597
101 Een kleinood uit een grafkelder
123 Beschilderd bord en benen voorwerpen (spoel?)
139 Van een terra sigillata-scherf

Berichten/Diversen

14 Boerderij van het jaar 1993
14 Prentbriefkaarten (STABU)
14 Nieuwsbrief S.S.G.
21 Aanwinsten 1992 Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
38 Eeuwfeest Alliance Française d'Utrecht
102 Uitgaven van de SPOU, het Monumenten Inventarisatie Project
103 Europese steun voor kasteeltuin Sypesteyn
114 Najaars contactavond Stichting Stichtse Geschiedenis

Vereniging Oud-Utrecht

1,11, 25,33 Aankondiging diverse lezingen

1,13, 33, 45, 81, 93,105,117,129 Agenda

25, 79, 91,123,136,137 Diverse oproepen

29 De gegevens uit de enquête in Maandblad Oud-Utrecht
46 Oud-Utrecht prijs 1993
82 Jaarrekening 1992
84 Jaarverslag van de Vereniging Oud-Utrecht over 1992
114 Aankondiging excursie
115 Najaarsledenvergadering 1993

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 1 - januari 1993

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Agenda

20 januari 1993. Vereniging Oud-Utrecht. *'Vredenburg tweezijdig belicht'*. Lezingen door Thea Beckman en Tarq Hoekstra. Plaats: Gemeentelijke Dans- en Muziekschool, Domplein 4, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. Voor leden van Oud-Utrecht is de toegang gratis; niet-leden betalen *f* 2,50.

21 januari 1993. Donateursavond Utrechtse Klokkenspel Vereniging. Onderwerp: *'De klokkencultuur in Japan, verleden en heden'*. Dr. André Lehr, conservator van het Nationaal Beiaardmuseum te Asten en oud-directeur van de Koninklijke Eijsbouts Klokkengieterij te Asten spreekt over het rijke verleden van de Japanse klokkencultuur. Arie Abbenes, stadsbeiaardier van Utrecht zal ingaan op de huidige klokken- en beiaardcultuur in Japan. Plaats: Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement, Buurkerkhof 10, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

29 januari 1993. Rietveldlezing, door Aldo van Eyck. Plaats: Muziekcentrum Vredenburg, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur. Informatie: 030 - 362362.

16 februari 1993. Nicolaas van der Monde-lezing. Drs. A.F.E. Kipp, *'De Gertrudiskapel in relatie tot de andere Utrechtse schuilkerken'*. Plaats: Pieterskerk, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. De toegang is gratis.

16 januari t/m 24 februari 1993. Tentoonstelling *'Naar een nieuw evenwicht: Europa na de reformatie'*. Plaats: Domkerk, Utrecht. Openingstijden: ma t/m za 11.00-16.00 uur, zo 14.00-16.00 uur.

Lezing
Vredenburg tweezijdig belicht

Het kasteel Vredenburg te Utrecht (1529-1577) heeft de fantasie altijd geprikkeld. Het optreden van Trijn van Leemput is onlosmakelijk met de sloop van deze "dwangburcht" verbonden. Thea Beckmann heeft haar tot hoofdpersoon van haar boek "De val van Vredeborch" gemaakt.

Vredenburg was niet alleen een symbool van onderdrukking: het is ook een indrukwekkend staaltje van vestingbouw geweest en een "bedrijf" waar mensen woonden en werkten. Door opgravingen en archiefonderzoek is daar vrij veel van bekend geworden.

Hoe verhouden zich nu het werk van een romanschrijfster en van een historicus/archeoloog met elkaar als zij eenzelfde onderwerp behandelen?

Op **woensdag 20 januari 1993** zullen Thea Beckman en Tarq Hoekstra ieder een lezing met betrekking tot Vredenburg verzorgen. Deze lezingenavond vindt plaats in het gebouw van de Gemeentelijke Dans- en Muziekschool, Domplein 4 te Utrecht. De zaal is open om 19.30 uur; de aanvang van de lezing is om 20.00 uur. De toegang is voor leden van Oud-Utrecht gratis, voor niet-leden *f* 2,50.

Zoals gewoonlijk is er in de pauze gelegenheid tot het drinken van een kop koffie.

UTRECHT AAN DE VOORAVOND VAN DE ALTERATIE*

Tentoonstelling in de Domkerk

Van 16 januari t/m 24 februari is in de Utrechtse Domkerk een fototentoonstelling te zien onder de titel "NAAR EEN NIEUW EVENWICHT: EUROPA NA DE REFORMATIE". Met de Europese integratie voor ogen vroeg dr Nigel Yates, de ontwerper van de tentoonstelling, zich af hoe in vroeger tijden in Europa op een ingrijpende verandering is gereageerd. Als insnijdende gebeurtenis koos hij voor de reformatie, omdat die voor de belevingswereld en de cultuur van een niet te onderschatten betekenis is geweest.

Van zes Europese landen wordt in deze tentoonstelling belicht wat de invloed van de reformatie is geweest op de samenleving, het kerkelijke leven, de liturgie en kerkinrichting, onderwijs en armenzorg. Ook wordt aandacht besteed aan de positie van de mensen die omwille van het geloof gevlucht zijn. De landen die aan bod komen, zijn Groot-Brittannië, Denemarken-Zweden, Nederland, België, Frankrijk en Duitsland. Met gelukkige hand zijn de illustraties gekozen, zodat niet alleen een informatieve tentoonstelling tot stand is gekomen, maar ook één die een lust voor het oog is. De vormgeving is verrassend en draagt ertoe bij dat de toeschouwer niet alleen begrip krijgt voor de situatie in ieder land afzonderlijk, maar ook inzicht in de vele factoren die een rol spelen in de complexe verhouding van kerk en staat. Een verrassend resultaat van dit vergelijkend onderzoek is dat de overeenkomsten groter blijken dan de verschillen. Veelal hebben de landen eenzelfde soort oplossing gevonden voor de problemen waarvoor zij zich gesteld zagen, nu de katholieke kerk niet langer hèt overkoepelende orgaan was.

In deze tentoonstelling wordt ook, in aparte vitrines, aandacht besteed aan de situatie in Utrecht ten tijde van de alteratie, het moment waarop de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden wordt, in Utrecht in 1580. Hoe waren toen de verhoudingen in de stad? Welke consequenties had de hervorming voor de structuur van de samenleving? Hoe functioneerden onderwijs en armenzorg daarna in Utrecht? Eén conclusie is, dat er nog veel onderzoek nodig is, om de gecompliceerde verhouding tussen katholiek en protestant in deze voormalige bisschopsstad te vatten, en de gevolgen van de reformatie op de verschillende maatschappelijke terreinen goed in te schatten. Het is verbazingwekkend hoeveel lacunes er juist binnen deze vraagstelling zijn. Tot nu toe ontbreekt bijvoorbeeld een systematisch overzicht van wat er met de armenzorg in Utrecht gebeurd is na de alteratie.

Hieronder volgt een voorproefje van de sfeer in Utrecht aan de vooravond van de alteratie, van de hand van de ontwerpster van de tentoonstelling, Llewellyn Bogaers. Zij hoopt in 1993 een dissertatie af te ronden waarin het religieuze leven in de stad Utrecht in de zestiende eeuw centraal staat, maar vooral de mensen die er een rol in hebben gespeeld.

De internationale tentoonstelling is tot stand gekomen onder auspiciën van de county council van het Engelse graafschap Kent en is in Utrecht te zien op initiatief van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, in samenwerking met het Citypastoraat Domkerk.

De Dom is op werkdagen open van 11.00 tot 16.00 uur, en op zondag van 14.00 tot 16.00 uur.

Inleiding

Op 30 december 1566 bieden vier Utrechtse burgers het stadsbestuur een smeekschrift aan dat tot de koning gericht is. Hierin verzoeken zij de vrije uitoefening van de gereformeerde religie[1] in de stad Utrecht. Als tegenprestatie bieden zij "dertich tonnen goudts" aan, ofte wel 3 miljoen goudguldens! [2] Het request wordt geweigerd, omdat het niet aan het stadsbestuur is gericht. Bovendien is het niet ondertekend. De delegatie bestaat uit niet de eerste de beste Utrechtse burgers: Adriaen van Oestrum, Jan Pyll, Dirck Weyman en Dirck Dircksz. Neuteboom. Door de Raad van Beroerten zullen zij voor deze daad zwaar worden gestraft. Adriaen en Jan worden in 1568 bij verstek -zij waren gevlucht- veroordeeld

tot levenslange ballingschap,[3] de beide Dircken bekopen deze actie met de dood.[4] Van allen worden de goederen geconfisqueerd.

De politieke situatie

Wat beweegt mensen die een comfortabele positie bekleden om zich als pleitbezorger op te werpen voor een streven dat niet meer op een warme ontvangst kan rekenen? Eind 1566 staat de zaak van de hervorming er immers niet goed voor. Onder indruk van de Beeldenstorm die in Utrecht van 24 tot 26 augustus woedde, had het stadsbestuur op 27 augustus een verdrag gesloten met "die van de nyeuwe religie" en hun onder andere de uitoefening van hun godsdienst toegestaan in de Jacobikerk. De landvoogdes Margaretha van Parma kon dit verdrag niet gedogen en maakt het onmiddellijk ongedaan. Op 6 september wordt in de stad afgekondigd dat de gereformeerden voortaan alleen buiten de stadsmuren mogen prediken. De hervormden houden zich aan deze bepaling en verlaten de Jacobikerk. Desondanks richten zij daarna voortdurend verzoeken aan het stadsbestuur om een kerk in de stad te mogen hebben. Op alle verzoeken wordt afwijzend gereageerd. Bij deze verzoeken treedt Adriaen van Oestrum nogaleens als woordvoerder van de gereformeerden op. Zelf parochiaan van de Geertekerk stelt hij op 27 september voor dat deze kerk ter beschikking van de nieuwe religie wordt gesteld. Volgens hem heeft de meerderheid der parochianen hier geen bezwaar tegen. Ook dit voorstel ketst af. Adriaen waarschuwt daarop het stadsbestuur dat hij niet kan instaan voor de gevolgen van deze weigering.[5]

Door bemiddeling van de stadhouder Willem van Oranje wordt uiteindelijk, op 28 november, verkregen dat de gereformeerden buiten de stadsmuren op een vaste plek bijeen mogen komen. Op 20 december wordt een brief van Willem van Oranje gepubliceerd, waarin nadrukkelijk gesteld wordt dat de gereformeerden alleen "naeckte predicatie" toegestaan is en geen andere "exercitie van religie". Hieronder kan worden verstaan het collecteren van geld en het toedienen van sacramenten zoals het doopsel en het avondmaal. Tien dagen later, op 30 december biedt een delegatie van "de nyeuwe religie" het stadsbestuur 3 miljoen gulden aan.

Vraagstelling

Wat hoopten de aanbieders van het request met deze actie te bereiken? Was het de moed der wanhoop die hun dreef? Het niet kunnen en willen accepteren van de teloorgang van een zaak die er enkele maanden eerder nog zo veelbelovend had uitgezien? Ze moeten hebben geweten dat hun vooruitzichten hopeloos waren, dat hetzelfde request al eind oktober in Antwerpen was aangeboden èn afgewezen.[6] Waren zij blind voor de realiteit, omdat een grotere gedachte hen dreef? Het moet hun duidelijk zijn geweest dat zelfs een Willem van Oranje die de beweging goedgezind was, niet meer vermocht dan de concessie dat zij op een vaste plaats buiten de stadsmuren bijeen mochten komen voor prediking. Verwachtten zij dat het stadsbestuur onder de indruk zou zijn van een toezegging van 3 miljoen gulden? Wilden zij met dit aanbod aangeven welk een rijke en grote organisatie achter hun stond? Ter illustratie van dit bedrag: de schuldenlast van de Staten van Utrecht bedroeg in 1562 ruim 250.000 gulden.[7] Hoopten zij met de vuist die het aanbod ook was de dagen van de Beeldenstorm weer tot leven te kunnen brengen? Dachten zij het stadsbestuur onder het uiten van dreigementen tot concessies te verleiden? Zij moeten toch geweten hebben dat de gouden dagen van de Beeldenstorm definitief voorbij waren. Dat hun partners in dit gebeuren, de leden van het Verbond der Edelen, de zaak allang de rug hadden toegekeerd, door op 23 augustus een Akkoord te sluiten met de landvoogdes die hun amnestie in het vooruitzicht had gesteld in ruil voor ontbinding van het Verbond en handhaving van de openbare orde. Ten gunste van de nieuwe religie was daarbij vastgelegd dat de Inquisitie zou worden opgeschort, de plakkaten verzacht, en de predikatie toegestaan waar die reeds vóór 23 augustus was gehouden. De prediking buiten de stadsmuren viel dan ook binnen de termen van dit verdrag. Verder gaande concessies waren in december 1566 geen haalbare kaart.

Politieke ervaring van de delegatieleden

Is een sleutel tot begrip voor de actie van 30 december te vinden in de persoonlijke voorgeschiedenis van de delegatieleden, die ik dan zou willen onderscheiden naar politiek en religie. Aan politieke ervarenheid kan het optreden van 30 december niet worden toegeschreven. Jan Pyll was lid van de stedelijke raad geweest, in 1563 en 1564. Hij kwam uit een familie die veel bestuurlijke ervaring had. Adriaen van Oestrum behoorde tot een brouwersfamilie, en was dus redelijk welgesteld.[8] Hij was getrouwd met Stephania, een dochter van Dirck de Goeyer die herhaaldelijk in de stedelijke raad had gezeten. Adriaen zelf was in 1564 kerkmeester van de Geertekerk, een functie die ook zijn vader enkele malen heeft bekleed. Van Dirck Neuteboom is mij buiten wat hem ten laste is gelegd in zijn doodvonnis nog weinig samenhangends bekend: hem wordt zwaar aangerekend dat hij de preken van de nieuwe religie heeft bezocht en dat hij tot de delegatie behoorde die de 3 miljoen goudgulden heeft aangeboden. Overigens wordt daarin ook opgemerkt dat hij na het aanbieden van het smeekschrift een predikant op straat gevraagd heeft, "waer men die penningen zoude moe-

Afbeelding van de terechtstelling van Hendrik Eemkens, 1562. Ets van J. Luijken. G.A.U. HA Q 62.1

gen haelen ofte crygen". Deze opmerking geeft wel aan dat er een element van grootspraak zat in het optreden van 30 december.

Naar Dirck Weyman en zijn familie heb ik veel onderzoek verricht.[9] Hij kwam uit ambachtelijke kring, uit een familie van glazeniers wier bloei in het eerste kwart van de zestiende eeuw lag. Zijn vader en oom, de broers Jan en Claes Weyman, krijgen in die tijd opdrachten van de kapittels en van het stadsbestuur, bekleden bestuurlijke functies in gilde en raad en kunnen geld beleggen in huizen en lijfrenten. De troublen van 1525-28 maken een eind aan hun invloedrijke positie.[10]

In de stad was in 1525 burgertwist ontstaan, nadat ontevreden leden van de geestelijkheid en ridderschap een monsterverbond met de gilden hadden gesloten en zij de strijd hadden aangebonden met de heersende bestuurders. Het zittende bestuur voelt zich bedreigd, neemt de benen en bestrijdt tezamen met de elect[11] van buitenaf de oproerlingen. In de stad zelf volgt de ene machtsgreep de andere op. Uiteindelijk staat de opstandige stad tezamen met de hertog van Gelre tegenover Karel V, de elect en de verdreven burgers. Karel V is de lachende derde in dit conflict. Als tegenprestatie voor zijn hulp ontvangt hij in 1528 van de elect de wereldlijke macht over het Sticht. De politieke macht van de gilden wordt ongedaan gemaakt, de burgerwacht (ofwel de stadsmilitie) opgeheven. In feite heeft de burgerij hierna geen kader meer, waarbinnen het ongecontroleerd bijeen kan komen.

In deze burgeroorlog hebben de gebroeders Weyman een meer of minder bescheiden rol gespeeld. Opmerkelijk is dat iedere broer een andere factie had gesteund.[12] Claes, bijvoorbeeld, had zich aanhanger betoond van de Habsburgse partij. Toch heeft hem dit geen winst opgeleverd: na 1528 zijn ons geen grote opdrachten aan hem of aan zijn broer bekend. Ook hebben zij daarna geen bestuurlijke functies meer bekleed. Met veel andere ambachtslieden zijn zij de grote verliezers van de factiestrijd.

Religieuze ervaring

Welke rol speelt religieuze gedrevenheid in het

aanbieden van het smeekschrift op 30 december 1566? De religieuze beroering die zo kenmerkend is voor de zestiende eeuw is in ieder geval twee van de vier leden van de delegatie niet voorbij gegaan.

Dirck Weyman was voor de eerste keer in 1530 met het gerecht in aanraking gekomen. In verband met zijn 'lutherse' overtuigingen zat hij toen in de gevangenis, waaruit hij op borgtocht is ontslagen.[13] In 1534, wanneer de uittocht naar het Münster van de radicale wederdopers op gang is gekomen, worden Dirck, zijn broer Jan en zijn zuster Styntje in hechtenis genomen op verdenking van "ketterie ende lutheraensche dwaelinge". De Weymannen herroepen. Zij worden tot tal van godsdienstoefeningen veroordeeld.[14] Overigens wordt in hun vonnis niet vermeld dat zij herdoopt zijn. Niet lang daarna maakt hun vader Jan Weyman gebruik van een amnestie voor herdoopten die bereid zijn dit te herroepen.[15]

Jan Pyll heeft ook herdoopten van nabij gekend. Zijn moeder was een Van Voordt, zuster van Cornelis van Voordt, in wiens huis in 1562 een dopers conventikel is opgerold. Veel deelnemers weten te ontsnappen. Zo ook Cornelis. Een bediende van hem, Henrick Eemken, wordt wel gearresteerd. Hij weigert te herroepen en eindigt, als enige, op de brandstapel.[16]

De realiteit van de repressie hebben twee van de vier delegatieleden dus aan den lijve gevoeld. Dit heeft hun overtuigingskracht echter niet gebroken, eerder gestaald, lijkt het.

Voorlopige conclusie

Dirck Weyman is het delegatielid bij uitstek bij wie een verwevenheid van politieke en religieuze motieven geconstateerd kan worden. Ook aan de anderen kan een politieke en religieuze gedrevenheid niet worden ontzegd. De deputatie zet zich immers in voor de vrijheid van geweten, voor de openlijke beleving van de godsdienst van de eigen voorkeur, èn voor het recht op vrije samenkomst. Sinds 1528 is de burgerij elke vorm van samenscholing waarvoor geen toestemming van hogerhand is verleend, verboden.

De delegatie vecht voor een verloren zaak. Teleurstelling over het gemankeerde verbond tussen adel en burgerij zal hierin een rol hebben gespeeld. Een overwinning die zeker leek is hun door het als verraad gevoelde gedrag van de adel voorbij gegaan. Zij kunnen en willen niet accepteren dat hun rol nu is uitgespeeld. In hun optreden zit een element van bluf. Het bleek een zelfmoordactie.

Katholieke repressie

In 1567 zet de centrale regering een krachtig offensief in tegen de dragers van de nieuwe beweging, waar Hendrick van Brederode een leider van is. Hij behoort tot de hoogste adel van Holland. Na enkele maanden moet deze Geuzenleider vluchten en zijn de vooruitzichten voor de hervormden tot nul gereduceerd. De bijeenkomsten der gereformeerden worden nu verboden, ook die buiten de Utrechtse stadsmuren.

Na de komst van Alva wordt een begin gemaakt met de berechting van deelnemers aan de Beeldenstorm en wie zich anderszins aanhanger van de nieuwe religie had betoond. De Raad van Beroerten wordt opgericht, en krijgt ook in Utrecht een afdeling. De twee leden van het Hof van Utrecht, die met deze zaak worden belast, nemen hun opdracht heel serieus. In grote stilte verrichten zij het vooronderzoek. Bij de eerste arrestatiegolf, op 16 septeber 1567, wordt Dirck Weyman gearresteerd. Wanneer Dirck Neuteboom in verzekerde bewaring is gesteld, weet ik niet. In die tijd waren Adriaen van Oestrum en Jan Pyll reeds gevlucht.[17]

Was pluriformiteit mogelijk?

Had Philips II in welke fase van de botsing ook godsdienstvrijheid kunnen toestaan, dan was er al in de zestiende eeuw een multi-religieuze samenleving ontstaan in de Nederlanden. Het is echter zeer de vraag of een dergelijke pluriformiteit in die tijd denkbaar was en niet onmiddellijk tot burgertwist aanleiding had gegeven. Godsdienst en politiek waren in die tijd nu eenmaal niet te scheiden. Een visionair politicus als Willem van Oranje kan tolerantie wel voor ogen hebben gestaan, de praktijk van de dag was dat het toestaan van een andere religie als bedreigend werd ervaren voor de saamhorigheid van de gemeenschap. Dit gold voor de katholieken onder het Habsburgse regime en dit gold voor de gereformeerden in de Republiek. Ook in Utrecht, toen eenmaal de rollen waren omgedraaid.

De alteratie

In 1580 wordt in Utrecht de uitoefening van de katholieke eredienst verboden. Hieraan waren drie jaar voorafgegaan, waarin onder leiding van Willem van Oranje getracht was een religievrede te realiseren, waarin katholieken en gereformeerden naast elkaar konden bestaan. In 1580 lijkt dit streven niet meer houdbaar. De oorlogssituatie is ongunstig voor de opstandige gewesten, waar Utrecht zich in 1576, met de ondertekening van de Pacificatie van Gent, bij had aangesloten. Het Spaanse leger rukt op en bedreigt de grenzen. De Groningse stadhouder Rennenberg verraadt begin 1580 de zaak van de Opstand en schaart zich weer aan Spaanse zijde.

In Utrecht hoort men van het 'Verraad van Rennenberg' op 7 maart. Het bericht slaat als een bom in. De burgerwacht eist het onmiddellijke verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst.[18] Terwijl de raad over deze eisen verga-

dert, houdt de burgerwacht huis in de Domkerk en in andere kapittel- en kloosterkerken. De raad gaat voorlopig akkoord met een verbod, maar wil dit besluit onderwerpen aan het oordeel van de prins van Oranje. Op 13 maart antwoordt die dat de situatie bij het oude moet blijven. Dat wil zeggen dat de katholieken in de kerken die hun zijn toegestaan, hun diensten mogen blijven praktizeren. Hierop besluit het stadsbestuur dat onder druk van de burgerwacht staat, op 18 maart eenzijdig een verbod op de katholieke eredienst af te kondigen. Waarschijnlijk was dit besluit bedoeld als middel om de Staten van Utrecht die diezelfde dag vergaderden, onder druk te zetten. In ieder geval wordt die dag nog door de Staten een commissie ingesteld die de staat van de religie moet bestuderen. Op 18 juni is dit rapport gereed. De Staten stellen een besluit uit. Het stadsbestuur van Utrecht kondigt nog diezelfde dag eenzijdig een verbod op de uitoefening van de katholieke godsdienst af. Pas op 28 juni gaan de Staten tot dit standpunt over. Met dien verstande dat alleen de ridderschap en de stad zich vóór dit besluit uitspreken. Was de geestelijkheid wel bij deze vergadering aanwezig? Juist van deze Statenvergadering is geen presentielijst opgemaakt.

Aantallen

Hoe groot was nu de aanhang van de gereformeerden in de stad Utrecht rond 18 juni 1580? In Utrecht zijn twee stromingen te onderscheiden, de "consistorialen" die zich hebben uitgesproken voor de calvinistische geloofsbelijdenis en een kerkelijke organisatie in de vorm van een consistorie, en de gemeente rondom Hubert Duifhuis. Vanaf 8 maart 1579 zijn de lidmaten van de zgn. consistorialen geregistreerd.[19] Tot en met Pasen 1580 zijn er 478 lidmaten ingeschreven, waarvan er 30 van elders komen en mogelijk alleen de stad bezoeken. Hierbij zijn echter niet inbegrepen de leden van de Jacobikerk, de gemeente van Hubert Duifhuis, die zoals bekend een afkeer had van toezicht op het leven van gemeenteleden en derhalve geen administratie bijhield van kerkgangers. De aanhang van deze parochie was aanzienlijk.

Wanneer wij uitgaan van het getal van 478 lidmaten in de zomer van 1580 en dit, zoals niet ongebruikelijk is, met 2 vermenigvuldigen, in de veronderstelling dat elke lidmaat in zijn kring wel iemand had die geïnteresseerd was, dan komen wij op een getal van duizend. Elke schatting van de aanhang van de Jacobigemeente is fictief, maar in totaal schat ik de belangstelling voor een gereformeerde kerk op een 2000 mensen. Op een bevolking van ruim 20.000 is dit een 10%. In 1589 zijn er 1941 lidmaten geregistreerd. Nu inclusief die leden van de Jacobigemeente die zich, nadat deze parochie in 1586 gedwongen is op te gaan in het consistoriale kerkverband, als lidmaat hebben laten registreren; inclusief ook de vele vluchtelingen en mensen die zich van elders in Utrecht hebben gevestigd, zo'n 635 in getal; inclusief ook die leden die inmiddels overleden, maar niet uitgeschreven zijn. Onder hen bevindt zich bijvoorbeeld de weduwe van Dirck Weyman die in 1583 is overleden. Dit getal dient dus met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden. Vermoedelijk kan de calvinisering in Utrecht op instemming van een 20% van de bevolking rekenen. Wat waarschijnlijk aan de hoge kant is, omdat de gereformeerde kerk in Utrecht zo hopeloos verdeeld is, een situatie die pas écht verbetert na de Synode van Dordt in 1618-19.

Gereformeerde repressie

Deze gereformeerde minderheid verbiedt de katholieke meerderheid de uitoefening van de religie, en kan dit doen, omdat de politieke en militaire omstandigheden een dergelijk beleid mogelijk maken. Het katholieke Spanje is de reële tegenstander. Deze vijand levert het vijandbeeld waarmee de katholieken bestreden kunnen worden. Want katholiek is synoniem geworden van onbetrouwbaar en vaderlandsvijandig. Bovendien schilderen de gereformeerden de situatie binnen de katholieke kerk in de zwartst mogelijke termen af. Dat zij de katholieken hiermee in een zwakke plek treffen moge duidelijk zijn. Het verwijt is immers moeilijk te weerleggen, omdat het zo karikaturaal is. De waarheid is dat de situatie binnen de katholieke kerk, ook in Utrecht, heel wat genuanceerder is. En dit geldt voor de algehele beoordeling van geloofszaken in de zestiende eeuw. De hedendaagse mens die zo vertrouwd is geraakt met verzuiling is geneigd de verschillende stromingen in de zestiende eeuw scherp van elkaar af te bakenen. Dit is mijns inziens niet terecht. Een uitgangspunt dat aan veel nieuwe visies ten grondslag ligt, is de gedreven vraag hoe als Christen te leven. In bijna alle religieuze geschriften van de zestiende eeuw staat deze vraag centraal. In die zin is het aantal 'liefhebbers' in de zestiende eeuw groot.[20] Hierbij moeten wij ook niet vergeten dat met de alteratie de katholieke kerk ondergronds is gedreven. Ook al blijft zij voortbestaan, zij kan nu niet meer openlijk aan de weg timmeren. Over haar optreden is op zijn minst een zweem van illegaliteit komen te hangen. Veel katholieken zullen zich machteloos hebben gevoeld onder de ongerijmdheid van de beschuldigingen. De intolerantie waar de voormalige dissidenten om wille van de religie in eerdere decennia zo onder geleden hebben, is na de alteratie in het voordeel van de gereformeerden omgeslagen.

Conclusie

Wat maakt de consistorialen zo strijdbaar? In het antwoord is een politieke en een religieuze component te onderscheiden. De lidmaatschapslijsten wijzen uit dat het merendeel van de leden uit geschoolde ambachtslieden bestaat. Zij zijn de groep die al decennia monddood is en met nostalgie terugkijkt naar een verleden waarin wèl naar hun stem werd geluisterd. Als leden van de burgerwacht kunnen zij nú hun wensen weer gewapenderhand kracht bij zetten. Zij zijn ook de groep mensen die zich in relatief korte tijd twee keer door de adel verraden heeft gevoeld, in Utrecht in 1528 en in 1566. Voor velen is de religiekeuze een zwaarwegende keus geweest. De leden van de delegatie bijvoorbeeld hebben allen een hoge prijs betaald voor hun stellingname. En dat geldt voor veel anderen ook. De nasleep van de Beeldenstorm heeft hun tot op het bot gemotiveerd. Nu de burgerwacht de enige gewapende macht in de stad is, en de aanvoerders ervan hun spreekbuis, hebben zij de mogelijkheid om een samenleving naar hun beeld te vormen. Dat zij die kans met beide handen aangrijpen is vanuit hun perspectief begrijpelijk. De historicus probeert echter het totaalbeeld te vatten. Daarin hoort ook de positie van de nog onderbelichte groep, in dit geval die van de katholieken. In de tentoonstelling is geprobeerd een balans op te maken.

Llewellyn Bogaers
Bekkerstraat 85, Utrecht

Noten:

* Met dank aan Mirjam de Baar, die zo vriendelijk was dit manuscript snel te lezen en van commentaar te voorzien.

1. In die tijd worden de aanhangers der hervorming "gereformeerd" genoemd, of ook wel "die vande nyeuwe religie".

2. RABr, inv. Raad van Beroerten, nr 131, f.4-9v; RAU, inv. Staten van Utrecht, landsheerlijke tijd, nr 194, dossier dd 30 december 1567 (wat naar onze huidige jaartelling 1566 is); Utrechtse Kroniek van 1566 tot 1576, in *BMHG,* dl 25, 1904, p.70-71, 85-86; A. van Hulzen, *Utrecht in 1566 en 1567,* p.93-94.

3. Vonnis Raad van Beroerten, dd 17 augustus 1568, gepubliceerd in J. Marcus, *Sententiën en indagingen van den hertog van Alba,* 1735, p.106-119, de nrs. 13 en 34.

4. Vonnis van Dirck Weyman, Marcus, o.c., p.350-51, dd 22 december 1568; vonnis van Dirck Neuteboom, Marcus, o.c., p.356-57, dd 28 januari 1569.

5. RAU, inv. Staten van Utrecht, landsheerlijke tijd, nr 184, dd 27 september 1566.

6. G.Brandt, *Historie der reformatie,* Amsterdam, 1671, p.393

7. RAU, Staten van Utrecht, landsheerlijke tijd, nr 118-5, dd 20 juli 1562, f.36-37v.

8. Vriendelijke mededeling van Marcel Kemp.

9. Bij de opening van bovenstaande tentoonstelling spreek ik een voordracht uit die getiteld is: *"Dirck Weyman en de reformatie in Utrecht".* De verwachtingen zijn dat deze lezing volgend jaar wordt gepubliceerd. In ieder geval komen de lotgevallen van de familie Weyman uitgebreid in mijn dissertatie aan de orde.

10. Voor informatie over de troublen leze men: C.A. van Kalveen, De gildenbeweging van 1525 en haar voorgeschiedenis, in *Jaarboek Oud-Utrecht,* 1972, p.93-115*, en, van dezelfde auteur, Bijdrage tot de geschiedenis van de gildenbewegingen in Utrecht, mei-augustus 1525, verschenen in *Jaarboek Oud- Utrecht,* 1979, p.54-87

11. De elect is de benaming van iemand, in dit geval van Hendrick van Beieren, die tot bisschop is uitverkoren, maar daartoe nog niet de noodzakelijke wijdingen heeft ondergaan.

12. In 1525 waren edelen door een samenloop van omstandigheden weer eens in de gelegenheid een aantal vetes uit te vechten. De partijen die zich vormden, werden in die tijd 'factie' genoemd, omdat zij binnen de termen van een **maagschap** tot stand kwam, van mensen die door verwantschap of dienstbaarheid aan elkaar verplicht waren. Zoals wel vaker gebeurde in dit soort conflicten waren de mensen die buiten de directe maagschap stonden de grote verliezer. Met hun belangen hoefde immers niemand rekening te houden. In de middeleeuwse adellijke conflicten valt de burgerij vaak dit lot ten deel. Ook in 1566, na de Beeldenstorm.

13. 'Luthery' was de verzamelnaam voor dissidenten in de vroege zestiende eeuw. Gerechtelijk werd geen onderscheid gemaakt tussen daadwerkelijke aanhangers van Luther, herdopers of andere 'ketterse' groeperingen.

14. RAU, inv. Hof van Utrecht, nr 99-1, Criminele sententiën, dd 25 april 1534, f.191-196.

15. RAU, inv. Hof van Utrecht, nr 99-1, criminele sententiën, dd 27 juni 1534, f.203v-205v.

16. GAU, SA I, nr 658, criminele sententiën, dd 10 juni 1562, f.63r-v.

17. *Codex diplomaticus,* 2de serie, 2de deel, p.75

18. In 1572 is de burgerwacht weer opgericht.

19. GAU, inv. Nederlands Hervormde Gemeente, nr. 404, namen der lidmaten 1579-1589.

20. Dit punt zal in mijn dissertatie veel aandacht krijgen.

VOLKSWONINGBOUW DOOR G.Th. RIETVELD IN HOOGRAVEN EN TOLSTEEG

Vergeleken met het wereldberoemde Schröderhuis en de monumentale woningrijen aan de Erasmuslaan en de Robert Schumannstraat zijn Rietvelds woningen in Hoograven en Tolsteeg eenvoudig van opzet en uiterlijk. Binnen het werk van Rietveld vertegenwoordigen deze huizen uit 1954-1958 niettemin een belangrijke mijlpaal. Het is in feite de eerste keer dat Rietveld de kans krijgt op eigen gelegenheid zijn ideeën over volkswoningbouw in praktijk te brengen. Uit het overvloedige archiefmateriaal in het Centraal Museum Utrecht en het Nederlands Architectuur Instituut blijkt dat Rietvelds interesse al heel vroeg meer bij de volkswoningbouw heeft gelegen dan bij het particuliere woonhuis dat het merendeel van zijn opdrachten vormde.

Al in 1927 publiceerde hij zijn eerste ontwerp voor een "normaal-woning" in *i10*. Op de begane grond heeft deze rijtjeswoning een grote ruimte die door middel van schuifwanden in een woon-, een eet- en een kookgedeelte kan worden afgescheiden. Vrij kort daarna volgde een studie voor "kleine woningen te Utrecht" die eveneens in *i10* werd gepubliceerd. Bij deze huizen van 4 bij 7 meter is de ingang aan de tuinzijde gelegen. Men komt binnen in een halletje waar de keuken, de w.c., de woonkamer en de trap op uitkomen. De keuken, met ingebouwde tafel en zitbanken, en de woonruimte kunnen door een schuifwand van elkaar worden gescheiden. Halverwege de trap is een klein slaapvertrek dat ongeveer voor de helft buiten de gevel uitsteekt. Op de eerste verdieping zijn nog een grote en een kleine slaapkamer. Een badkamer is niet aanwezig. Wel heeft elk slaapvertrek een wastafel.

In beide ontwerpen nam Rietveld twee essentiële kenmerken van het Schröderhuis over: de open plattegrond van de woonverdieping, waarbij ruimten afgescheiden kunnen worden door schuifwanden, en de groepering van de kamers rondom een centrale hal met trappenhuis. Voor de lichttoetreding in de hal en de kamers maakte Rietveld veelvuldig gebruik van bovenlichten en glazen deuren. Een nadere uitwerking van dit laatste idee was de "kernwoning". Bij deze woningen zijn aan het centraal gelegen trappenhuis de keuken, de badkamer, de w.c. en de ruimte voor diverse leidingen en andere noodzakelijke voorzieningen gekoppeld. Het was Rietvelds bedoeling deze transporteerbare "kern" fabrieksmatig

Foto uit Goed Wonen, septembernummer 1957

te laten produceren. Het gewenste aantal kamers kon volgens het splitlevelsysteem ter plekke worden aangebouwd. Hij presenteerde het idee op een reizende tentoonstelling "Neues Bauen" die o.a. in 1929 in Utrecht was te zien en heeft het in de daaropvolgende jaren in talloze studies uitgewerkt. In de oorspronkelijke opzet is het nooit uitgevoerd. Elementen van dit idee werden door Rietveld ook in andere ontwerpen voor volkswoningbouw verwerkt. Van de vele ontwerpen die hij voor de oorlog heeft gemaakt is één rij van vier woningen voor de Werkbund Siedlung in Wenen gerealiseerd. Wel werden regelmatig ontwerpen van zijn hand gepubliceerd in *de 8 en Opbouw* en *Het Bouwbedrijf*.

In 1941 maakte hij bijvoorbeeld naar aanleiding van de uitbreidingsplannen van de Gemeente Utrecht op eigen initiatief een studie voor de wijk Tolsteeg, waarin het type "kernhuis" wordt toegepast. Hij noemde deze huizen "de nieuwe volkswoning" en schreef in de toelichting in *Het Bouwkundig Weekblad* dat een woning kleiner en eenvoudiger moet zijn om hem zonder kwaliteitsvermindering goedkoper te kunnen maken. Rietveld wilde dit bereiken door, zoals hij het noemt, een soort ruilverkaveling van ruimte, waarbij een ruimte meerdere functies heeft. De fietsenberging is tegelijk werk- en knutselruimte. In de keuken kan gegeten worden. De vensterbanken zijn zodanig verbreed dat zij ook als werkblad dienst kunnen doen etc. Naast het standaardtype van 4 meter breed, zijn ook varianten van 5 en 6 meter breedte mogelijk. Bovendien maakte hij

een maquette voor de Tolsteeg die toont hoe de huizen stedebouwkundig in de wijk geplaatst kunnen worden.

Toen Rietveld in 1954 de kans kreeg om volkswonigbouw in het uitbreidingsplan voor Hoograven te realiseren werden de plattegronden minder spectaculair, waarschijnlijk als gevolg van de vele voorschriften waaraan gesubsidieerde woningwet-woningen moesten voldoen.

Aanvankelijk was het de bedoeling dat J.J.P. Oud en Rietveld samen de plannen zouden ontwikkelen. De stedebouwkundige dienst van de Gemeente Utrecht had deze architecten uitgekozen. De Woningbouwvereniging Hoograven en de Utrechtse Woning Stichting, die opdrachtgevers waren, hadden zich bij deze keus neer te leggen. Oud trok zich in april 1954 terug uit het project, officieel wegens tijdgebrek, mogelijk ook om Rietveld niet voor de voeten te lopen bij een opdracht die hij enthousiast en met voortvarendheid had aangepakt.

In juni 1956 waren het bestek en de tekeningen voor de eerste 194 woningen gereed. Als eerste werden de twee halve stempels aan weerszijden van de IJsselsteinlaan gebouwd. Nog tijdens de bouw werd begonnen aan de woningen aan de andere kant van de Rijnesteinhof en de Tjepmahof. In 1957 volgde een tweede opdracht voor een identiek stel huizenblokken rondom de Robijnhof in de wijk Tolsteeg.

Over de opzet en uitvoering van deze woningen zijn wij bijzonder goed geïnformeerd. Een speciaal nummer van het tijdschrift *Goed Wonen* (september 1957) is geheel aan de woningbouw van Rietveld in Hoograven gewijd. Als eerste komt Rietveld zelf aan het woord. De woningen moesten gebouwd worden in een bestaand uitbreidingsplan, wat inhield dat de plaats en het type van de bouwblokken al was vastgesteld: eengezinshuizen, twee op éénwoningen en vier-etagewoningen met onderbouw. Binnen deze typen moesten 3, 4, 5 en 6 kamerwoningen worden gerealiseerd [Rietveld schrijft slaapkamers, maar uit de plattegronden blijkt dat hij het totaal aantal kamers bedoelt. IvZ]. Hij heeft deze verschillende typen op één systeem ontworpen. Bij de plaatsing van de hoog- en laagbouw was de ruimtelijke werking het uitgangspunt. In de twee op één woningen is een hoogteverschil aangebracht door de helft van de blokken een onderbouw te geven die de bergruimte voor al deze woningen bevat. Daarna volgt een uitgebreide beschrijving door J. E[lzendoorn] van "een nieuw, aantrekkelijk stukje Hoograven". Rietveld heeft de hoog- en laagbouw zo gerangschikt dat een omsloten hof ontstaat met een open kant naar het zuiden. De flats die de noordkant afsluiten hebben de woonkamers op het zuiden gericht. Bij de andere blokken liggen de woonkamers aan de straatkant. Het middengedeelte van de daken van de laagbouw is enigszins verhoogd. De tegels van de dakbedekking zijn in patroon gelegd. Hierdoor wordt het uitzicht van de hoogbouw op de laagbouw minder saai. Het intieme karakter van de aanleg wordt benadrukt door de binnentuinen en de speelvijver die in het centrale pleintje is gelegd.

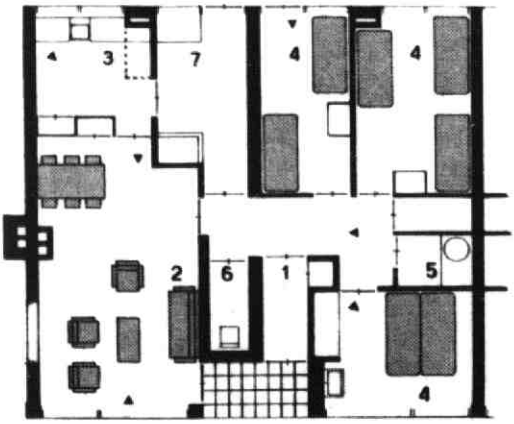

Plattegrond twee-op-een woning Hoograven, uit: Goed Wonen, september 1957

Ook bij de gevelindeling streefde Rietveld naar afwisseling en variatie op een helder stramien. Veel zorg is besteed aan details die tot doel hebben de rommelige aankleding van de individuele bewoner aan het oog te onttrekken. Ondoorzichtige bovenlichten, kleurige borstweringen en metselwerk in verschillende steensoorten geven een vrolijk aanzien en voorkomen tegelijkertijd dat de verschillende gordijnstoffen het beeld gaan overheersen. De aan de voorkant gelegen droogruimten zijn afgeschermd met horizontale betonnen stroken die wel licht en lucht doorlaten maar de schone was aan het zicht onttrekken. De gegolfde rand van de betonnen vloeren voorkomt dat het regenwater op willekeurige plaatsen donkere strepen achterlaat.

Voor de verschillende woningen nam Rietveld een stramien dat in variaties werd uitgewerkt. Binnen de strenge eisen die voor gesubsidieerde woningbouw van kracht waren, wist hij door een ingenieuze ordening een aantal originele woningtypen te ontwikkelen. De eengezinswoningen hebben een woonkamer annex keuken en 4 slaapkamers op de bovenverdieping met in totaal 8 bedden. De twee op éénwoningen hebben 3 slaapkamers met 7 bedden. De etagewoning kent 4 varianten. Op de eerste verdieping een woning met een woonkamer annex keuken en 2 of 3 slaapkamers. In de onderbouw van deze woning zijn naast de bergruimten voor de andere woningen nog eens 2 slaapkamers gesitueerd. Op de tweede, derde en vierde verdieping kan de indeling variëren tussen 3 of 2 slaapkamers. Een voordeel van deze opbouw is volgens Rietveld dat kinderrijke gezinnen

Foto uit Goed Wonen, septembernummer 1957

dichtbij de begane grond wonen. Een van de huidige bewoners vertelde dat dankzij deze indeling zowel zijn zoon als zijn dochter enige tijd met partner en kind inwonend waren geweest in het gedeelte op de begane grond. De verschillende plattegronden hebben globaal dezelfde indeling. Direct achter de voordeur ligt een naar verhouding royaal halletje waar de woonkamer, de slaapkamers en/of de trap naar de andere verdieping op uitkomen. De keuken en de woonkamer liggen aan elkaar en worden gescheiden door een glazen schuifwand of een kastenwand met bovenlichten en een glazen deur. De droogruimte is naast de keuken of de wasruimte gesitueerd. Alleen bij de bovenwoning van de twee op éénwoning met onderbouw is deze ruimte naast de ouderslaapkamer terecht gekomen. Glazen deuren en bovenlichten zorgen er voor dat in het hele huis licht kan toetreden. In essentie is deze indeling gebaseerd op eerdere plattegronden waarbij de ordening rond een centrale kern een belangrijk motief is.

De redactie van *Goed Wonen* was echter vooral geïnteresseerd in de indeling van de plattegronden omdat die de bewoning als uitgangspunt hadden. Rietveld had voor de toekomstige bewoners zelfs een plattegrond klaarliggen waarop de logische plaatsing van het meubilair was aangegeven. De gedetailleerde uitwerking diende enerzijds het gemak van de bewoners, maar moest anderzijds voorkomen dat zij door zelf voorzieningen aan te brengen het esthetische beeld zouden verstoren. Het centraal antenne-systeem is daar een goed voorbeeld van. Andere voorzieningen werden niet begrepen en daardoor op een andere manier gebruikt. De open droogruimten werden vooral als berging benut en daarom zoveel mogelijk dichtgetimmerd. De plank voor het raam van de keuken in de etagewoningen waaraan de kinderen konden spelen, werken of eten, werd vaak als (te laag) werkblad door de vrouw des huizes gebruikt. De efficiënte ijzeren kapstok is in vele gevallen vervangen door een gezelliger houten exemplaar. De dwingende indeling van de woning had een ijzeren logica die door de bewoner niet ongestraft doorbroken kon worden. De plaats van de eettafel ligt vrijwel vast door de koppeling van de woonkamer aan de keuken.

In het *Goed Wonen*-nummer wordt uitgebreid ingegaan op de vraag in hoeverre de bewoners de goede bedoelingen van de architect begrepen en waardeerden. De schrijver constateert dat de bewoners zich thuis voelen in de wijk. Het interieur ziet hij toch met name als een plek voor het uiten van eigen activiteit en creativiteit en daarom is "het verschaffen van een ingedeelde plattegrond iets minder vanzelfsprekend (is), al zal de winst groter blijken dan het psychologisch bezwaar, daar bij verzet de opzet van de architect eenvoudig genegeerd wordt of toch ondergronds zijn werking doet." In een nawoord plaatst de auteur nog enkele slotopmerkingen en eindigt met de aanbeveling dat: "In het algemeen bezien zouden de opdrachtgevers zich moeten bezinnen op het verstrekken van opdrachten aan architecten voor het ontwerpen van een plattegrond, die verschillende wijzen van bewonen toelaat." Historisch interessanter is de kanttekening die hij bij het sociale functioneren van de bewoners maakt. " Bij de onderlinge goede verstandhouding tussen de bewoners van dit wijkje dient niet uit het oog te worden verloren, dat vanwege de gemeente een zekere selectie is toegepast, zowel uit sociale als uit economische overwegingen. O.a. de gemeenschappelijke gaanderij vereist een zekere wooncultuur. Een belangrijke kostenbesparing wordt bereikt, indien men door selectie voorkomt, dat bewoners uit de omgeving wegvluchten, omdat gezinnen zonder enige wooncultuur, die een nieuwe woning in een half jaar uitwonen, daar aanleiding toe geven. (Met cursussen o.a. te Utrecht gegeven door diverse instanties en verenigingen hoopt men de ergste gevallen te bestrijden)".

Hoograven was een paradepaardje van de stad Utrecht, Groot-Utrecht zoals de artikelen in het Nieuw Utrechts Dagblad niet nalieten te vermelden. De idylle van de jaren vijftig straalt je tegemoet uit de zonovergoten foto's van Jan Versnel waarbij in het *Goed Wonen*-nummer o.a. de volgende toelichting staat: "Bij mooi weer komt des morgens een arbeider van gemeentewerken om dit bassin vol te laten lopen en des avonds laat hij het water weer wegvloeien."

Ook andere architecten werden uitgenodigd voor Hoograven. Naast Oud en Rietveld o.a. Dingemans en Wouda en Fledderus van de Lijnbaan in Rotterdam voor het winkelcentrum aan 't Goylaan. Het complex van Rietveld was gepland in de bocht van de rondweg, de A 22, en zou zo "een blikvanger worden voor vreemdelingen die om Utrecht heen rijden." Het bleek niet overdreven te zijn. De wijk trok

nationaal en internationaal veel belangstelling en de stads-rondrit-bus reed speciaal langs deze Rietveld-woningen.

De trots waarmee deze uitbreiding indertijd werd gepresenteerd staat in schril contrast met de geringe aandacht die Rietvelds architectuur en met name zijn volkswoningbouw de laatste decennia heeft gekregen. Bij het organiseren van de grote overzichtstentoonstelling over Rietvelds werk heeft het Centraal Museum daarom van het begin af aan getracht de door Rietveld in Utrecht gerealiseerde architectuur bij het project te betrekken. In een vroeg stadium werd aan Monumentenzorg gevraagd de restauratie van de Rietveldpanden hoog op de prioriteitenlijst te plaatsen. Dankzij de inspanningen van de bewoners/eigenaren en de Gemeentelijke Monumentenzorg is het gelukt een deel van de restauraties voor eind 1992 uit te voeren. Langs deze huizen en een aantal andere gebouwen worden tijdens de tentoonstelling excursies georganiseerd, waarbij ook de interieurs bekeken kunnen worden. Een van die panden is de Robijnhof 5. Dit huis, dat één week voor de opening van de tentoonstelling leeg kwam, is door de Hollandse Beton Maatschappij en Interfam op aanwijzing van Bertus Mulder zoveel mogelijk teruggebracht in de situatie van 1958, als voorbeeld van een stukje moderne architectuur dat onder onze ogen dreigt te verdwijnen.

Ida van Zijl,
Centraal Museum, Utrecht

Geraadpleegde literatuur en bronnen:

- Th. M. Brown, The work of G.Th. Rietveld, architect, Utrecht/Cambridge 1958.
- *Goed Wonen* 10(1957)9, 187-188.
- M. Küper en I. van Zijl, Gerrit Th. Rietveld, het volledige werk, Utrecht 1992.
- G. Rietveld, Een nieuwe volkswoning, in *De 8 en Opbouw* 12(1941), 122-127.
- Diverse knipsels in het Rietveld Schröder Archief/Centraal Museum Utrecht.
- Informatie over bezoek tentoonstelling en Robijnhof 5: Centraal Museum Utrecht 030-362362

Foto op het omslag: Hoograven, ca. 1957, foto Jan Versnel

8ste Nicolaas van der Monde-lezing

drs A.F.E. Kipp
bouwhistoricus, werkzaam bij de Sector Monumenten van de gemeente Utrecht

DE GERTRUDIS-KAPEL IN RELATIE TOT DE ANDERE UTRECHTSE SCHUILKERKEN

dinsdag 16 februari 1993
20.00 uur
Pieterskerk Utrecht

toegang gratis

De oude Gertrudiskapel is het best bewaarde voorbeeld van de diverse schuilkerken die in Utrecht hebben bestaan. Zij is sedert de in 1992 afgeronde restauratie ook landelijk een van de meest toonaangevende gebouwen in haar soort en haar naaste omgeving straalt nog steeds iets uit van de geheimzinnigheid waarmee de schuilkerk ooit was omgeven.

Tijdens de voorbereiding van de restauratie van de oude Gertrudiskapel te Utrecht en tijdens de restauratie zelf kwamen bij bouwhistorisch onderzoek diverse gegevens aan het licht die meer inzicht gaven in de voorgeschiedenis, de ontwikkeling en de uitmonstering van deze oude schuilkerk in de opeenvolgende perioden.

In de lezing zal eerst worden ingegaan op het middeleeuwse claustrale huis dat in de 17de eeuw onderdak bood aan de parochianen van de Geertekerk. Vervolgens zal aandacht worden besteed aan de opzet en de ontwikkeling van de schuilkerk en vooral ook aan de kleurafwerking in de opeenvolgende perioden. Tenslotte zal de Gertrudiskapel geplaatst worden tegen de achtergrond van de andere Utrechtse schuilkerken waarvan in het algemeen weinig bewaard is gebleven.

Ts oct 1903

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
66e jaargang, nummer 2 - februari 1993

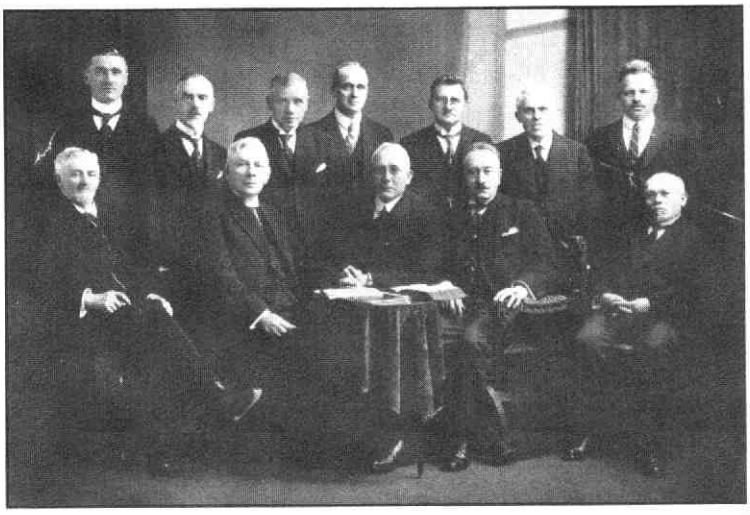

De wijkkerkeraad van de Begijnekerk uit ca. 1935.
Fotocollectie ds. J. Helderman, Badhoevedorp.
De Begijnkerk (1854-1937)

- Agenda en berichten
- De Begijnkerk (1854-1937)
- Aanwinsten 1992 Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
- Boekenschouw

2 1993

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 2 - februari 1993

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Historische markt

Op zaterdag 27 maart 1993 organiseert de Stichting Stichtsche geschiedenis een historische markt voor alle historische verenigingen in de provincie Utrecht. De markt vindt plaats in de Nicolaïkerk op het Klaaskerkhof te Utrecht.

Op de markt presenteren historische verenigingen, musea, archieven, uitgeverijen, boekhandels en andere verwante instellingen op historisch gebied zich aan een breed publiek. In marktkramen liggen boeken, tijdschriften, foto's, prentbriefkaarten folders en ander promotie-materiaal ter inzage en ter verkoop.

De markt is een unieke gelegenheid voor iedereen die geïnteresseerd is in de lokale en regionale geschiedenis van de provincie Utrecht. De toegang is gratis. In de middag is er gelegenheid te lunchen en kan er een bezoek worden gebracht aan de nieuwe opstelling van de historische afdeling van het nabijgelegen Centraal Museum. De markt begint om 10.30 uur en duurt tot 15.30 uur.

Rectificatie

In het artikel *In De Bilt kreeg de keizer geen natte voeten* van J.W.H. Meijer (Maandblad Oud-Utrecht 65e jaargang nr. 12-december 1992) kan een stukje tekst aanleiding geven tot onduidelijkheid. Waar staat (pag. 151, linker kolom, 6 en 5 regels van onderen) "langs de Amersfoortseweg richting Vollenhoven" had moeten staan "bij de Amersfoortseweg nr. 1 richting Tameroord en daar richting Vollenhoven".

Agenda

16 februari 1993. Nicolaas van der Monde-lezing. Drs. A.F.E. Kipp, *"De Gertrudiskapel in relatie tot andere Utrechtse schuilkerken"*.
Plaats: Pieterskerk, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.
De toegang is gratis.

T/m 24 februari 1993. Tentoonstelling *"Naar een nieuw evenwicht: Europa na de reformatie"*.
Plaats: Domkerk, Utrecht. Openingstijden:
ma t/m za 11.00-16.00 uur, zo 14.00-16.00 uur.

T/m 21 februari 1993. Tentoonstelling *"Het geschilderde landschap"* over de ontwikkeling van de landschapsschilderkunst. Plaats: Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

T/m 21 februari 1993. *"Gerrit Rietveld 1888-1964"*. Overzichtstentoonstelling van het totale oeuvre van de architect en vormgever Gerrit Rietveld. Plaats: Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

27 maart 1993. Stichting Stichtsche Geschiedenis. Historische markt voor alle historische verenigingen in de provincie Utrecht. Plaats: Nicolaïkerk, Utrecht. De markt is geopend van 10.30-15.30 uur.

T/m 3 april 1993. Tentoonstelling *"Aanwinsten 1992"*. Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Openingstijden:
ma 13.30-16.30 uur; di t/m vr 9.00-16.30 uur;
za 9.00-12.30 uur.

■

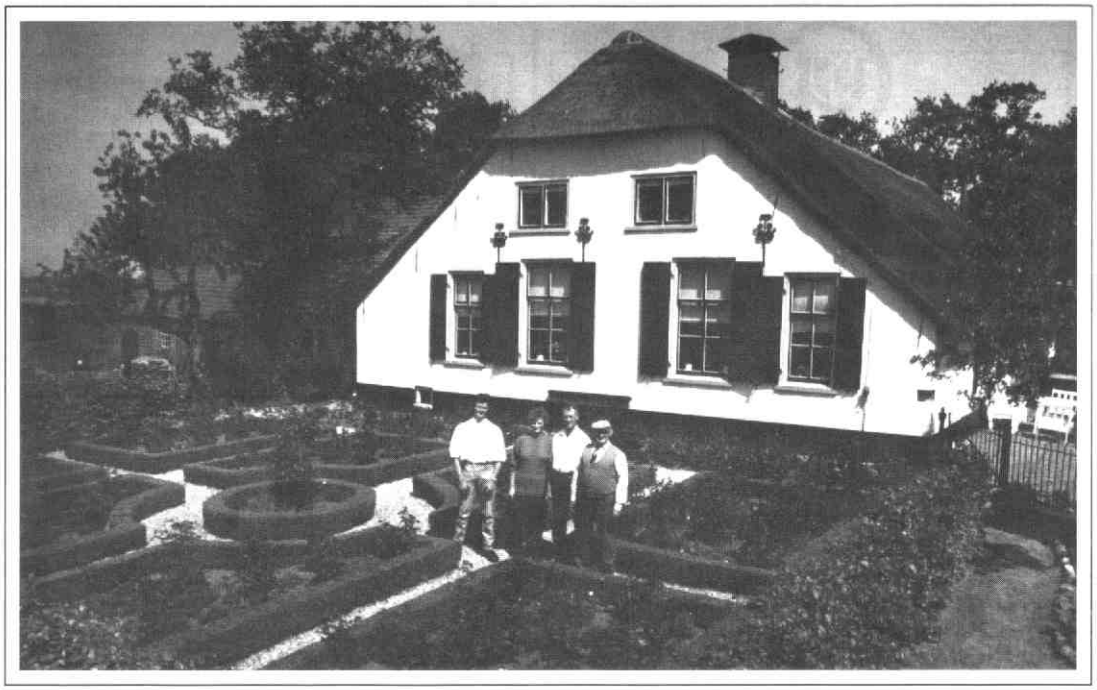

Berichten

Boerderij van het jaar 1993

Voor de derde maal organiseert de Boerderijenstichting Utrecht (BSU), aangesloten bij de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed, de verkiezing "Boerderij van het Jaar". De boerderijen "De Looije Brug" te IJsselstein en de "Hoogerhorst" te Hoogland ontvingen dit predikaat in resp. 1991 en 1992. Door de zorg en toewijding waarmee de eigenaars hun boerderij en erf hebben onderhouden en door de wijze van plaatsing van bijgebouwen en voorzieningen, zijn deze boerderijen het levende bewijs dat een agrarisch complex op harmonische wijze in het landschap geïntegreerd kan worden.

De BSU ontvangt graag voordrachten voor de verkiezing van de "Boerderij van het jaar 1993" en wel vóór eind maart. Het adres luidt: Boerderijenstichting Utrecht Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht.

Voor meer informatie: drs. T.W.B. Blekkenhorst, tel. 030-343880.

(Foto boven: Boerderij "Hoogerhorst" te Hoogland. Foto: Brand Overeem.)

Prentbriefkaarten

Op 12 september j.l., dus tijdens de Open Monumentendag 1992, presenteerde de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht (STABU) een serie van zes prentbriefkaarten die zijn gemaakt naar unieke foto's van Utrecht rond 1900.

De prentbriefkaarten geven een levendige impressie van het dagelijks leven van ongeveer een eeuw geleden: winkelend en keuvelend publiek op de Neude en in de Zadelstraat, werkzaamheden op en langs de Oudegracht en de Plompetorengracht, het vertrek van de paardentram vanaf het Domplein, etc. De foto's zijn afkomstig uit de verzameling van de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst.

De prentbriefkaarten zijn verkrijgbaar op diverse verkooppunten in de binnenstad van Utrecht.

Nieuwsbrief S.S.G.

Onlangs is verschenen het tweede nummer van **Stichts Historisch Contact**, de nieuwsbrief van de Stichting Stichtse Geschiedenis. Deze nieuwsbrief komt vier maal per jaar uit en is bedoeld voor de leden van de historische verenigingen in de provincie Utrecht.

Centraal in ieder nummer is een thema-katern, waarin een onderwerp door deskundigen wordt uitgediept. In het eerste nummer was het thema "Archieven en hun gebruikers"; het thema van het tweede nummer was "Universiteit en historische verenigingen".

De nieuwsbrief van de SSG ligt ter inzage bij de historische verenigingen, bij het Rijksarchief en bij de Gemeentearchieven in de provincie. Het is ook mogelijk om een abonnement te nemen: het kost *f* 17,50 voor vier nummers. Het adres van de SSG is: Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht

(tel. 030-343880).

DE BEGIJNEKERK (1854-1937)

Utrecht heeft twee Begijnekerken gekend. De eerste werd omstreeks de dertiende eeuw samen met een woningencomplex door Begijnezusters gesticht. Na de Reformatie verloor het deze bestemming. Met uitzondering van de kerk werden alle huizen vanaf 1621 gesloopt om hier een plein te kunnen maken. De kerk had sinds 1669 enkel wereldse bestemmingen. Na vanaf 1787 als stal voor cavaleriepaarden te zijn gebruikt, werd het op het laatst tot een particulier huis verbouwd, een functie die het nog steeds heeft (thans: Wijde Begijnestraat 112-114) [1].

De tweede kerk van deze naam waar het in dit artikel over zal gaan, ontstond halverwege de vorige eeuw. De ontstaansgeschiedenis hiervan was precies tegenovergesteld aan de eerste, daar deze kerk ontstond uit een verbouwing van een herenhuis tot kerk [2]. Dit gebeurde in opdracht van de Christelijke Afgescheiden Gemeente, die sinds december 1835 te Utrecht bestond. Deze Gemeente werd in 1840 gesplitst in twee groepen, te weten de groep-Scholte, zo geheten naar de predikant H.J. Scholte, en de groep-Takken, zo genoemd naar diaken (en later ouderling) Evert Takken. Eerstgenoemde groep verkocht haar kerkgebouw aan de Nieuwe Gracht in 1847. Uit de opbrengst hiervan werd gedeeltelijk de emigratie bekostigd van zo'n 70 gemeenteleden, die Scholte naar Amerika volgden. Door tussenkomst van diaken W. Horst jr., aanvankelijk fabrikant in grutterswaren (later handelaar in onroerende goederen), kreeg het resterend deel van de groep-Scholte in mei 1847 weer de beschikking over een nieuwe plaats van samenkomst. Het betrof een huis aan de Springweg, dat sinds mei 1844 dienst had gedaan als Diaconessenhuis. Laatstgenoemde inrichting betrok toen een herenhuis aan de Breedstraat. In 1849 verhuisde dit ziekenhuis naar een nieuw pand aan de Oude Gracht. Het was opnieuw diaken Horst, die dit huis van het Diaconessenhuis kocht. Al eerder werd in dit verband geconstateerd, dat er dus goede kontakten tussen de Afgescheidenen en het Reveil waren [3]. Hoewel er nog van alles aan dit pand veranderd moest worden, werden de godsdienstoefeningen - aldus een mededeling van "secretaris" J.J.K. Lindeman aan het gemeentebestuur van Utrecht - vanaf begin juni daar gehouden [4]. In dezelfde tijd had ds. P.G. Oggell het op hem uitgebrachte beroep aangenomen. Onder zijn leiding kwam het op 21 september 1849 tot een hereniging van de groep-Scholten met de groep-Takken [5]. Takken emigreerde in juli 1854 alsnog naar Amerika.

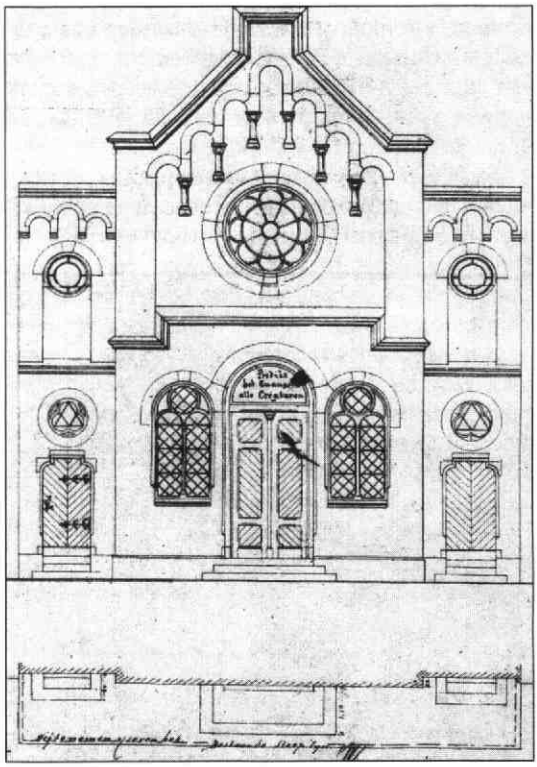

Ontwerptekening van de voorgevel van het kerkgebouw, 1875. G.A.U., bouwtekeningen 1875, nr. 1078.

Van herenhuis tot kerkgebouw

Op 14 februari 1853 besprak de kerkeraad de mogelijkheden van de verbouwing en vernieuwing van het als kerk gebruikte herenhuis. Aanleiding hiervoor

was een door de weduwe J.J. Zeelt, bewoonster van de hofstede "Postwijk" te Baambrugge, met de kerkeraad voor de duur van twintig jaar aangegane hypothecaire lening tegen een interest van 4% [6]. Op de kort daarna gehouden gemeentebijeenkomst werd een Commissie benoemd. Deze werd belast met de herbouw van de kerk met pastorie en de daarachter gelegen drie woningen. Doordat het notulenboek van deze Commissie verloren ging ontbreken thans de bijzonderheden hierover. Vermoedelijk ontleende dr. H. Kaajan zijn gegevens in 1937 nog aan deze bron. Hij schreef toen "dat er een intekenlijst voor leden en belangstellende vrienden voor de aanschaf van het meubiliar werd geopend. De kerk zou een oppervlakte hebben van de twee benedenvoorkamers van het achterhuis, de twee daarvoor liggende binnenplaatsen en de twee voorkamers aan de straat; de zolder zou als galerij gebruikt worden. 't Overige gedeelte van het huis zou weer tot woonhuis worden "in orde" gebracht en een gang naast de kerk, uitkomende in de vestibule, zou het achterhuis met de straat verbinden. Ook zou de gevel een meer kerkelijk aanzien krijgen, terwijl de uitgang aan de straat dezelfde zou blijven" [7].

Op 24 april 1854 droeg W. Horst jr. de overblijfselen van het inmiddels gesloopte gebouw, met enkele daarachter gelegen huizen, in eigendom aan de Christelijke Afgescheiden Gemeente over [8]. Een praktijk, die in verband met het ontbreken van de rechtspersoonlijkheid bij de Afgescheidenen veel werd toegepast. De kerkgebouwen stonden aanvankelijk vaak op naam van gemeenteleden, die deze panden mettertijd aan de kerkgenootschappen overdroegen. Overigens weerhield de medewerking van diaken Horst bij dit alles de kerkeraad er niet van hem enkele maanden later te vermanen. Het was namelijk bekend geworden, dat hij onder het gehoor van zijn schoonzoon een hervormde kerkdienst had bijgewoond op een tijdstip, dat de Afgescheidenen een eigen dienst hadden [9].

De kerk kreeg al gauw de naam van Begijnekerk. Dit vanwege het vroeger hier gelegen Begijnhof, dat toen inmiddels Begijnehof heette. Het kerkgebouw was een zaalkerk met voorin de traditionele symmetrische opbouw met een achthoekige preekstoel, de voorlezerslessenaar op het hek, dat de dooptuin omgaf en aan weerskanten van de preekstoel de toegangsdeuren naar de achter de kerkzaal gelegen gang met daarboven de psalmborden. De banken voor de ambtsdragers bevonden zich eveneens aan weerszijden van de dooptuin [10]. Rechts die voor de diakenen en links die voor de ouderlingen. Hier was ook plaats gereserveerd voor de familie van de diverse predikanten. Links vooraan stond een grote kachel, die de kerk tot de sluiting in 1937 verwarmde. Dit was tevens de voedingsbron voor de stoven. De

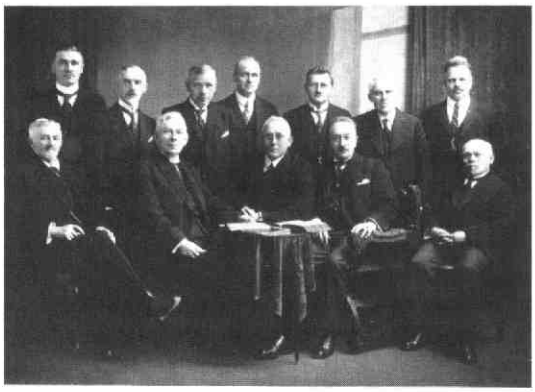

Foto van de wijkkerkeraad van de Begijnekerk uit ca. 1935. Zittend (tweede van rechts) ds. R.E. van Arkel. Fotocollectie ds. J. Helderman, Badhoevedorp.

vloer in de kerkzaal was tot het laatst met zand bestrooid. Iets wat men eerder in een dorpskerk zou verwachten. Het orgel bevond zich op een door twee pilaartjes ondersteunde galerij boven de preekstoel.

De verbouwing en nieuwbouw kwam omstreeks augustus 1854 gereed. Er werd een nieuwe zitplaatsenregeling voorgesteld. De vroegere huurders kregen hierbij het recht van eerste keus. De huur voor een stoel was *f* 3,- en voor een zitplaats in de bank op *f* 2,-. De plaatsen binnen het doophek werden voor de min- en onvermogenden gereserveerd. Hier trof men vanaf de oprichting in 1907 tot aan de verhuizing naar huize Oorsprong kerk in 1934 ook de bewoners van het Tehuis voor Ouden van Dagen op het Predikherenkerkhof aan [11]. De zijbanken aan weerszijden van de kerkzaal waren voor de mannen en het middenblok was voor de vrouwen. Na het lezen van de artikelen van de Wet door de voorlezer zouden alle dan nog onbezette plaatsen vrij zijn. Verder werd de heer De Jong begin augustus als koster benoemd. Op 16 november bedankte de kerkeraad onderwijzer H. van Schaik voor de door hem gemaakte psalmborden. Vanwege de regelmatig terugkerende competentiegeschillen tussen de stovenzetster en de koster ontvingen beiden kort na de ingebruikneming een instructie. Twee jaar na de eerste plannen keurde de gemeentevergadering op 22 februari 1855 de rekening van de bouw der kerk goed. De hiermee belaste Comissie en inzonderheid diaken Horst, die met de uitvoering was belast, werden toen hartelijk voor hun bemoeienissen bedankt.

Eigentijdse beschrijving van ds. J.C. Sikkel

De in Utrecht opgegroeide ds. J.C. Sikkel, die in 1887 met de Doleantie meeging, schreef in de *Zuid-Hollandsche Kerkbode* onder het pseudoniem Guido Filius het vervolgverhaal "Gelouterd". Later verscheen dit als roman. In hoofdstuk II daarvan beschreef hij hoe het gezin Boeckel op zondag 3 juni

1866 uit de Begijnekerk aan de Breedstraat thuiskwam. In aanmerking nemend de sterk autobiografisch elementen van deze roman, kan hieruit worden geconcludeeerd dat het hervormde gezin toen ook wel bij de Afgescheidenen kerkte. Volgens Sikkels beschrijving van de Begijnekerk was bij de bouw enkel gelet op ruimte voor zitplaatsen en was er veel minder rekening gehouden met een goede luchtvoorziening. Oud gemeenteleden van de Gereformeerde Kerk te Utrecht herinneren zich nog dat het tot 1937 geregeld gebeurde dat mensen flauw vielen. Ondanks dat er in 1917 in verband daarmee alsnog luchtkokers in de kerk waren aangebracht. "Filius" verwoordde dit als volgt: "En de kerk aan de Breedstraat dan ? Van de bekrompenheid der beurs - immers niet bekrompenheid van opvatting ! - bouwt in de 19e eeuw kerken, waar slechts ruimte om te *zitten* gevonden wordt; voor de lucht is daar veelal geen plaats, zelfs niet in de hoogte, en het oude apostolische ideaal, dat hemel en aarde omvat, schijnt in dien bouw van zelfgenoegzaam methodische opsluiting in eigen kring te hebben plaats gemaakt; de levensbeweging schijnt voor het *zitten* te moeten gaan. Hoe het zij, men snakt in het kerkgebouw te vergeefs naar lucht in die hitte op den Zondag voor de ontketening van de vreselijke cholera in Utrecht" [12].

Wijzigingen in ex- en interieur

Vanwege het uitbrengen van een beroep op ds. M. van Minnen besprak de kerkeraad in juni 1873 de mogelijkheden om niet langer de pastorie achter de kerk aan te bieden, maar in plaats daarvan elders in de stad een huis te huren. De oude pastorie kon dan weer tot een huis voor drie huisgezinnen worden verbouwd. De heer Knoppert ontwierp een plan voor de bouw van een pastorie, die voor de bestaande kerk was gesitueerd. In plaats daarvan werd tot huur van een pastorie besloten. In september 1874 werd aan de Asch van Wijckskade een geschikt pand gevonden. In juni en juli 1874 werd de gasleiding in de kerk verbeterd. De verlichting onderging ook een verandering. Het werden echter niet de vier door ouderling en timmerman Van der Linden ontworpen gaskronen. In plaats daarvan werd de heer Zutphen gegund om een door een Rotterdamse firma gemaakte modelkroon en een op een poot staande kroon voor de voorlezer te plaatsen. Aan het eind van dat jaar werd overwogen om de galerij geschikt te maken voor het houden van catechisaties. Bij gebrek aan ruimte gaf ds. Van Minnen deze toen in de huiskamer van de koster Van Benthum, wat voor beide partijen weinig bevredigend was. Realisering hiervan werd te ingrijpend gevonden. Naderhand betrok de koster in de Begijnesteeg een huis en was er enkel nog een consistorie achter de kerk.

Een fraaie voorgevel

Op 7 april 1875 kwam een ontwerp van de heer Sikkel ter tafel voor de bouw van een nieuwe voorgevel voor de Begijnekerk. Iedereen vond deze "zeer schoon", maar vanwege de daaraan verbonden kosten van *f* 3.000,- werd hem wel verzocht het te wijzigen. In augustus keurde de gemeente Utrecht het aangepaste ontwerp goed. De hoofdingang bestond uit een rondboogvorm, welke werd herhaald in de twee rondboogvensters met glas in lood raampjes aan weerszijden hiervan. Dat correspondeerde met het grote roosvensters boven de hoofdingang en de boven elkaar geplaatste roosvensters in de zijvleugels. In de onderste daarvan werd de cementen raamspijlen doorsneden door een driehoek, het symbool van de Drieëenheid. Daarin bevonden zich twee zijingangen. Via de rechter hiervan kon men door een in de openlucht gelegen zijgang bij de kerkeraadskamer komen. De voorgevel wekte de indruk van een driebeukig kerkje. Alle ingangen kwamen uit op een met witmarmer belegd voorportaal. De middenpartij van de voorgevel was breder en hoger dan de zijpartijen en werd bekroond met een soort topgevel met een wat fors uitgevallen Grieks kruis. De middenpartij was bovendien versierd met een boogfries. Een geprofileerde "lijst" geleedde de gevel horizontaal, terwijl de dakpartij eveneens door een ge-

Exterieuropname van de Begijnekerk na afloop van een kerkdienst, ca. 1930. Fotocollectie ds. J. Helderman, Badhoevedorp.

profileerde "lijst" werd afgesloten. In afwijking van dit ontwerp ontbrak bij de uitvoering de boven de hoofdingang aangebrachte gevelsteen met daarop de tekst "Predikt het Evangelie aller creaturen" [13].

Overwegingen bij de Doleantie

Op 23 maart 1887 werden de hervormde predikanten G. Hoekstra en D. Ringnalda samen met vijf ouderlingen en negen diakenen wegens hun sympathiseren met de Doleantie afgezet. Voordien had de kerkeraad op 14 maart 1887 besloten, dat voor het geval men zou verzoeken om over het kerkgebouw te mogen beschikken, dit af te staan. In dat geval zou de gemeente in de daarop volgende week in een extra gemeentevergadering zo'n besluit mogen goedkeuren. Hier werd ernstig rekening mee gehouden. Op 7 oktober 1887 stelde een ambtsdrager voor de consistorie uit te breken en die voor zitplaatsen in te ruimen. Op de bij de verkoop van de oude pastorie gereserveerde grond kon dan daarachter dan een nieuwe consistorie worden gebouwd. Dit voorstel werd allereest vanwege de financiën afgewezen. Daarnaast ook omdat dit een belemmering kon zijn voor een eventuele hereniging met de Nederduitsche Gereformeerde Kerk [14]. Deze plaatselijke hereniging had uiteindelijk in 1894 plaats. De verhouding van de voormalige Afgescheidenen (sinds de landelijke hereniging in 1892 A-gemeente geheten) tot de Dolerenden (B-gemeente) was toen 700 tegen 7000.

De restauratie van 1908

In maart 1906 vroeg de kerkeraad de Commissie van Administratie om advies vanwege de noodzakelijke herstelwerkzaamheden aan de Begijnekerk. Gevraagd werd welke dit waren en hoeveel deze zouden gaan kosten. Daarnaast informeerde de kerkeraad naar de wenselijkheid de kerk te slopen en de grond te verkopen. Met de bedoeling uit de opbrengst daarvan elders in het centrum van de stad een grotere kerk te bouwen. De Commissie van Administratie vond deze tweede mogelijkheid vanwege de financiën en het gebrek aan geschikte bouwterreinen in de binnenstad minder gewenst. Een andere practische reden was, dat doopouders in de winter ter voorkoming van lange afstanden het best hun kind in de centraal gelegen Begijnekerk konden laten dopen. Tenslotte hield men rekening met de gevoeligheid, die er mogelijkerwijs jegens dit kerkgebouw bij leden van de voormalige A-gemeente bestond. De Commissie adviseerde de kerkeraad te kiezen voor een restauratie.

In mei besloot de Commissie deze voorlopig aan te houden. Aan het eind van dat jaar werden de plannen zelfs afgelast. In plaats daarvan wilde men een half jaar bezien of de stijgende inkomsten van de collecten zo bleven [15]. Tot augustus werd er zelfs geregeld gerapporteerd over geschikte bouwterreinen voor een nieuwe, vervangende kerk voor de Begijnekerk, die bij voorkeur in de Vogelwijk moest komen. Doordat de kerkeraad er niet mee instemde, ging de bouw aan de Verlengde Balkstraat niet door. Een voorstel om dit achter de wijk Oudwijk te verwezenlijken werd meteen verworpen [16]. Naast het vinden van geschikte bouwgrond vormden de financiën de grootste belemmering bij dit alles.

Dientengevolge werd teruggekomen op het plan om de Begijnekerk af te stoten. De heer H.J. Ligt van de Commissie van Administratie stelde in verband daarmee samen met architect Klaarhamer in maart 1908 een lokaal onderzoek in. Architect P. Rijksen Gz., die tevens ouderling was, merkte naar aanleiding van een toelichting van de voorzitter van de Commissie van Administratie, J.G. Fukkink, op 13 mei op, dat hij wenste dat hierdoor het kerkbouwplan niet opgegeven werd. Ds. K. Fernhout vroeg hoe het kwam dat het advies voor restauratie rechtstreeks tegen een vroeger kerkeraadsbesluit van het afstoten van de kerk inging. De heer Fukkink antwoordde dat de Commissie was afgegaan op wat men aan reacties vanuit de gemeente had gehoord. Architect Rijksen ontving de opdracht voor het opstellen van een restauratieplan. B. en W. keurde het na enkele wijzigingen goed. Deze betroffen vooral op grond van de bouwverordening aanpassingen ter voorkoming van brandgevaar. Hierdoor werd een grotere uitbreiding van het aantal zitplaatsen mogelijk. Tijdens een extra vergadering op 5 augustus 1908 verleende de kerkeraad zijn goedkeuring aan de bouwplannen. In plaats van een publieke inschrijving te houden had de Commissie van Administratie vijf gemeenteleden uitgenodigd om op dit werk in te schrijven. Het werk was voor *f* 3893,- aan de heer F. Yperlaan gegund. De preekstoel met de dooptuin zouden worden weggebroken. Hiervoor in de plaats zou een aanmerkelijk grotere preekstoel in een meer naar achter gelegen geluidsnis worden ingebouwd. Daarvoor zou een platform komen met op de afscheiding de lessenaar voor de voorlezer, die hier tot het eind toe dienst deed. In deze ruimte konden stoelen worden gezet. Door deze verandering name het aantal zitplaatsen met circa 100 toe. Verder moesten de bestaande ramen door glas-in-lood ramen worden vervangen, terwijl het toegangsportaal onder de galerij verkleind zou worden [17]. Vermoedelijk maakte mevrouw Van Beeck Calkoen in deze tijd het fraai gebeeldhouwde eikenhouten doopvont met bronzen deksel. Op alle vier de zijden bevond zich een voorstelling. Tevens vervaardigde zij een fraai bewerkte offerkist, een zogenaamde "Joaskist", voor in het portaal [18].

Als gevolg van de verplaatsing van de preekstoel zou het orgel naar achteren worden geplaatst. Daar-

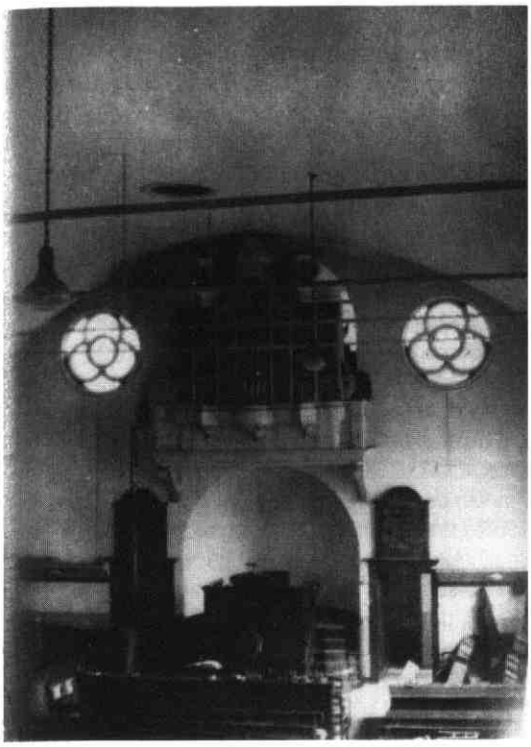

Interieuropname van de Begijnekerk van ca. 1930. Fotocollectie ds. J. Helderman, Badhoevedorp.

door kon aan "de onhoudbare toestand achter het orgel" een einde worden gemaakt. Na enige aarzeling werd ook ingestemd met het voorstel het oude, niet meer te repareren orgel door een nieuw, doelmatig instrument te vervangen. De waarde hiervan werd op slechts ƒ 30,- getaxeerd. De toestand hiervan liet al lang te wensen over. Toen orgelmaker J.F. Witte op 6 januari 1896 een rapport over alle gereformeerde kerkorgels uitbracht, was het al het minst van allen. De fa. Maarschalkerweerd te Utrecht zou het voor ƒ 1600,- bouwen.

De kerk was in de periode van 9 augustus tot 22 november 1908 buiten gebruik. In die tijd werden de zondagvoormiddag-godsdienstoefeningen in de grote zaal van het gebouw "Irene" aan de Keistraat gehouden. De weekdiensten van donderdagavond werden beurtelings in de Ooster- en de Westerkerk belegd. Op 18 november vernam de kerkeraad, dat de samenkomsten de eerstkomende zondag weer in de Begijnekerk konden worden hervat [19]. Ds. J. Breukelaar leidde de eerste dienst na de restauratie. Na het zingen van Psalm 116:1 hield hij een kort inleidingswoord over "En het was feest van de vernieuwing des tempels, en het was winter". Hij hoopte dat het voor velen een vreugde zou zijn, dat men hier weer kon samenkomen, en dat de kerk niet was gesloopt. Te meer daar aan dit gebouw vele herinneringen waren verbonden. Verder constateerde hij, dat de Commissie van Administratie eer van haar werk had [20]. Dit kon niet voorkomen, dat de ambtsdragers kort nadien klaagden over tocht. Aanvankelijk werd dit toegeschreven aan het nog niet voldoende opgedroogde muurwerk. Een jaar later werden alsnog onder alle ramen tochtplaten aangebracht.

In 1916 was er al weer plaatsgebrek in de kerk. Besloten werd in verband met brandgevaar voortaan slechts één rij stoelen in het gangpad te plaatsen en tijdens de dienst meer uitgangen open te houden. Het ombouwen naar een electrische verlichting werd in die tijd voor de Begijnekerk als enige uitgesteld tot het moment dat de financiën dit toelieten.

Kerkbouwplannen voortdurende bedreiging voor Begijnekerk

Er bestond sinds 1907 ook een Commissie tot preadvies voor kerkbouw.

Zoals vermeld hield deze zich eerst bezig met kerkbouwplannen voor het noordelijk stadsdeel. In 1909 werd er echter gesproken over kerkbouwplannen in het zuiden, de omgeving van de Tolsteegsingel. Het begin van een langdurig proces, dat pas in 1925 met het in gebruik nemen van de Zuiderkerk werd afgerond. Het eigen gemeentelid, architect G.J. Heusinkveld, ontwierp hier in 1909 zelfs al bouwtekeningen voor [21]. Het bleef echter bij plannen. Het vinden van bouwgrond bleek veel problemen op te leveren. In 1909 merkte de heer E. Koeleman op, dat hoewel afkeurenswaardig 'dat velen er licht toe komen, nu en dan, en vooral 's-avonds te verzuimen, omdat ..., omdat 't zoo ver is" [naar de kerkgebouwen]. Het kwam ook voor dat men in plaats daarvan naar de hervormde Vaartkerk ging [22]. Er was echter ook geld nodig om het voornemen van de kerkeraad om het aantal predikantsplaatsen tot vier uit te breiden te verwezenlijken. Dit gebeurde in 1913 met de komst van ds. J.C. Goudappel. Plannen in 1912 om voor het houden van kerkdiensten een lokaal te huren in de gereformeerde school aan de Kromme Rijn dan wel in het gebouw van de Heidemaatschappij aan de Gansstraat gingen niet door. Toen in 1914 opnieuw sprake van kerkbouw was, toonden twee architecten hun belangstelling hiervoor. Architect Wentink [23] en Th. Anema, architect van de Bethelkerk te Scheveningen (1905) en de zo juist in gebruik genomen Nieuwe Zuiderkerk te Den Haag. Er werd mettertijd wel een speciaal fonds voor de bouw van een vierde kerk ingesteld. Op 11 augustus 1919 adverteerde men zelfs in het *Utrechtsch Dagblad* om een geschikt bouwterrein te vinden [24]. In dat zelfde jaar werd een gift van ƒ 12.000,- voor dit doel ontvangen, terwijl een zuster uit de gemeente ook al een Statenbijbel voor de kansel schonk [25]. Twee jaar later werd het voormalige hervormde wijgebouw "Maranatha" aan de Gansstraat op 3 juli 1921 als hulpkerk in gebruik genomen.

Doordat in het noordelijk stadsdeel de stad Utrecht en het nabij gelegen Zuilen steeds verder aan elkaar vastgroeiden en hier helemaal nog geen preekvoorziening was, werd besloten hier allereerst een kerkgebouw te stichten. De eerste plannen hiervoor dateerden van omstreeks 1910. Deze waren echter niet doorgegaan doordat er voor een restauratie van de Begijnekerk was gekozen in plaats van deze te verkopen. De opbrengst daarvan had de bouw mogelijk moeten maken. Afhankelijk van de financiële positie zou na de bouw van de Noorderkerk worden bezien of ook in het zuidelijk stadsdeel een kerk kon worden gebouwd. Op 5 juli 1923 kon de Noorderkerk in gebruik worden genomen. Hiermee kreeg de vijfde predikant, dr. H. Kaajan, sinds zijn komst naar Utrecht in 1920 ook een eigen wijkkerk. Vrijwel meteen daarna werd ondanks de lang niet in alle opzichten financieel gunstige positie begonnen met de bouw van de Zuiderkerk. Desondanks was het niet nodig om hiervoor de Begijnekerk af te stoten. De Zuiderkerk deed vanaf 3 juli 1925 als kerkgebouw dienst [26].

Toen er echter in 1932 overwogen werd om zowel in Tuindorp-Maartensdijk een nieuwe kerk te bouwen als het aantal predikantsplaatsen tot zes uit te breiden, kwam het afstoten van de Begijnekerk opnieuw aan de orde. Eén der kerkeraadsleden wees in dit verband op het ideaal van een gelijk aantal predikanten als kerkgebouwen. Dit pleitte tegen het afstoten van de Begijnekerk. Daar de bouw van de nieuwe kerk daarentegen gedeeltelijk uit de opbrengst van de verkoop van deze kerk moest worden gerealiseerd een onmogelijke zaak. Zeker toen de uitbreiding van het aantal predikantsplaatsen niet doorging. Een poging om in 1936 de verkoop aan de drukkerij fa. J. van Boekhoven alsnog ongedaan te maken haalde het al evenmin. Dit maal in verband met bestudering van een mogelijke kerksplitsing, een pastorale en organisatorische reorganisatie voor een betere bearbeiding van de gemeente.

Op 29 maart 1937 werd er voor het laatst een dienst in de Begijnekerk gehouden. Kort daarna volgde op 1 juli de ingebruikneming van de Tuindorpkerk [27]. Het voorstel van ouderling J. Helderman om deze kerk "Nieuwe Begijnekerk" te noemen om daarmee de historische band met het vroegere kerkgebouw aan te geven, had het niet in de kerkeraad gehaald. In augustus 1939 kreeg de fa. Van Boekhoven toestemming om uit te breiden. Dit betekende onder meer de sloop van de voormalige Begijnekerk, die toen dienst deed als opslagplaats voor papier. Voor tekenaar Chris Schut kennelijk reden deze gevelwand nog eenmaal vast te leggen [28].

H.J.Ph.G. Kaajan
Binnenweg 25, 2264 ML Leidschendam

Noten:

1. N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving ... der stad Utrecht,* dl. 2 , Utrecht 1845, pp. 210-227 m.n. 226-227. Voor een afb. : Jurgen van der Meer, *De ideale buurt. De geschiedenis van de Breedstraat,* Utrecht 1988, p. 29. In de archeologische en bouwhistorische overzicht over 1991 zal, aldus mededeling van drs. A.E.F. Kipp, een beschrijving van de vroegere Begijnekerk worden gepubliceerd.

2. Tot nu toe het meest uitgebreid over deze kerk: J.N. van der Meulen, Inleiding van de *Inventaris van de archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht, 1835-1955, waarin opgenomen de archieven van de Gereformeerde Kerk te Zuilen, 1892-1950,* Utrecht 1987, p. 19. Zie verder: A. van Hulzen, Begijnekerk, in: *Utrecht in oude foto's: Van Plompetorengracht naar Servaas,* Den Haag (2e dr.) z.j. [1979], pp. 32-33 en Idem, Twee Gereformeerde kerken (Begijnekerk en Oosterkerk), in: *Utrechtse kerkgebouwen en kerken,* Baarn 1985, pp. 137-140 m.n. pp. 137-138.

3. A. Graafhuis, "Soli Deo Gloria" - "God alleen de eer". De Afscheidingsbeweging in de stad Utrecht, in: *Maandblad Oud-Utrecht,* 57e jrg. nr.11 (november 1984), pp. 169-174 m.n. p. 172. Zie ook: C. Smits, *o.c.,* p. 285. A.B.R. du Croo de Vries, Inleiding op *Inventaris van het archief van het Diakonessenhuis te Utrecht, 1844-1970,* Utrecht 1982.

4. C. Smits, *De afscheiding van 1834,* dl.IV. De provincie Utrecht, Dordrecht 1980, p. 285.

5. Smits, *o.c.,* p. 290.

6. Zie voor de hypotheciare lening: Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht (GAU), *Archieven Geref. Kerk Utrecht,* inv.nr.16. Uitgebreid over de weduwe Zeelt: Smits, *o.c.,* pp. 358-397.

7. *Utrechtsche Kerkbode,* 51e jrg. no.13 (27 maart 1937) n.a.v. de buitengebruikstelling van de Begijnekerk. Overgenomen in: *Utrechtsch Dagblad,* 27 maart 1937 (Avondblad).

8. Van der Meulen, *o.c.,* p. 19.

9. Zie hiervoor en voor de navolgende gebeurtenissen tot 1856: GAU, *Archieven Geref. Kerk Utrecht,* inv.nr. 3.

10. Zie voor dit type kerk ook: C.A. van Swigchem, De kerkgebouwen van de christelijk gereformeerden tot 1892, in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (red. Regn. Steensma, C.A. van Swigchem), pp. 26-43 m.n. p. 35 bij afb. 48.

11. J.N. van der Meulen, Inleiding op het *Supplement op de inventaris van de archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrechtbetreffende de Commissie voor het Tehuis voor Ouden van Dagen, (1853) 1907-1940,* Utrecht 1991.

12. Guido Filius, *Gelouterd,* Amsterdam-Pretoria z.j. [1899], pp.35-36. Zuidam, Enkele biografische notities uit de jeugd van ds. J.C. Sikkel, in: *De Hoeksteen. Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis,* 20e jrg. no. 4 (september 1991), pp. 123-139 gaat uitgebreid op deze roman in.

13. Met dank aan mevr. G.R.W. Kosters-Végh voor haar adviezen inzake de architectonische beschrijving.

14. GAU, *Archieven Geref. Kerk Utrecht,* inv.nr. 3. In het kort ook vermeld door G. van Klaveren Pz., De ineensmelting te Utrecht, 1835-1887, 1894, in: *Jaarboekje ten dienste van de Gereformeerde Kerk van Utrecht,* 16e jrg. (1934), pp. 1-8 m.n. p. 3.

15. GAU, *Archieven Geref. Kerk Utrecht,* inv.nr. 537 d.d. 19 maart, 23 april, 21 mei, 22 november 1906.

16. *Idem,* inv.nr. 537 d.d. 26 november, 20 december 1906, 24 januari, 14 mei, 5 augustus 1907. Bouwterreinen bij het Wolvenplein, de Spechtstraat, de Verlengde Balkstraat en de Ceintuurbaan.

17. Hieruit blijkt dat de familie Notten vermoedelijk reeds in deze tijd over de oude preekstoel de beschikking kreeg. Dit in tegenstelling tot wat staat vermeld in: H.J.Ph.G. Kaajan, Utrechtse preekstoel per abuis in Amerikaans Pella, in: *Maandblad Oud-Utrecht,* 63e jrg. nr.12 (december 1990), pp. 123-125.

18. Mededeling van de heer K.C. Helderman. Bij de diensten van het gereformeerd studentenpastoraat in het Groot Auditorium van de Rijksuniversiteit op het Domplein werd dit doopvont voor het laatst gebruikt. Het is onbekend waar het nadien is gebleven.

19. *Utrechtsche kerkbode,* 22e jrg. no's 27, 42 (8 augustus, 21 november 1908). Abusievelijk noemde ik in: Een eeuw Westerkerk (1891-1991), in *Maandblad Oud-Utrecht,* 64e jrg. nr. 1 (januari 1991), p.5 P.G. van Nieuwland i.p.v. Nieuwkerk als architect van de restauratie van 1956.

20. *Utrechtsch Dagblad,* 23 november 1908 (Middag-uitgave).

21. GAU, *Archieven Geref. Kerk Utrecht,* B. 35 te raadplegen bij de Topografisch-Historische Atlas.

22. GAU, *Archieven Geref. Kerk Utrecht,* inv.nr. 586.

23. Daar geen voorletters zijn vermeld is het onduidelijk of het hier J.C. Wentink betrof, die in 1906 de gereformeerde Noorderkerk te Den Haag bouwde, dan wel E.G. Wentink jr. van wie de Oud-Katholieke St. Gertrudiskerk te Utrecht bijna voltooid was.

24. GAU, *Archieven Geref. Kerk Utrecht,* inv.nr. 589.

25. GAU, *Archieven Geref. Kerk Utrecht,* inv.nr. 122 d.d. 16 april 1919.

26. Zie voor Noorder- en Zuiderkerk: H.J.Ph.G. Kaajan, Van modern kerkgebouw tot monument, in: *Maandblad Oud-Utrecht,* 62e jrg. nr.5 (mei 1989), pp. 45-52 m.n. pp.46-47; Idem, De Zuiderkerk (1925-1986), in: *Maandblad Oud-Utrecht,* 59e jrg. nr. 6 (juni 1986), pp. 57-63 m.n. pp. 57-58. Zie over de Begijnekerk een mededeling van ds. J.C. de Moor bij de bevestiging van ds. P.Ch. van der Vliet in: *Utrechtsch Dagblad,* 11 mei 1925.

27. Kaajan, Vijftig jaar Tuindorpkerk (1937-1987), in: *Maandblad Oud-Utrecht,* 60e jrg. nr. 3 (april 1987), pp. 45-52 m.n. pp. 46-47.

28. Van der Meulen, *o.c.,* p. 19. Zie voor de tekening: GAU, Topografisch-Historische Atlas, nr. C.11.499.

Aanwinsten 1992 Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

In de eerste maanden van 1993 zal in de gang van de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht de gebruikelijke selectie te zien zijn van de aanwinsten die de Topografisch-Historische Atlas in het afgelopen jaar heeft verworven: foto's, tekeningen en prenten.

In 1992 heeft de Atlas enkele interessante oude tekeningen kunnen kopen op een veiling. De belangrijkste aanwinst die hier werd verworven is een gewassen pentekening door Cornelis Pronk (1691-1759) van de Ganzenmarkt, gezien in de richting van de Oudegracht. De tekening dateert omstreeks 1750 en laat duidelijk twee van de stadskastelen zien die in de middeleeuwen langs de Oudegracht werden gebouwd. Op de hoek van de Oudegracht en de Ganzenmarkt staat het huis Keizerrijk, dat als stadswaag dienst heeft gedaan en tegenwoordig is opgenomen in het stadhuis. Ook het rijtje huizen aan de Ganzenmarkt dat heeft moeten wijken voor de uitbreiding van het stadhuis (Burgerzaken) is te zien. Aan de Oudegracht is ook Groot Groenewoude afgebeeld met zijn middeleeuwse gevel met kantelen, die later werd vervangen door een classicistische gevel. Het pand huisvest thans Ear & Eye Megamusic. Ook de stadskraan, gesneuveld bij het hijsen van de karyatiden voor de Winkel van Sinkel en het wed naar de werf, zijn afgebeeld. Cornelis Pronk was één van de grootste Nederlandse topografisch tekenaars uit de 18de eeuw. Dit is de eerste tekening van zijn hand in de collectie van de Atlas.

De krijttekening van Willem Haanebrink (1762-1840) geeft juist een beeld van "de andere kant":

vanaf de Oudegracht kijken we over de Bezembrug op de Ganzenmarkt. Op deze tekening is de voorgevel van het huis Keizerrijk te zien maar ook het Barbara- en Laurensgasthuis op de plaats van de ABN-AMRObank.

De pandhof van de Pieterskerk is alleen van afbeeldingen bekend. Het laatste overgebleven stuk van deze pandhof, die vergelijkbaar was met die van Mariakerk, werd bij de tornado die Utrecht in 1664 trof zodanig beschadigd dat hij kort daarna werd afgebroken. De tekening, die een anonieme tekenaar rond 1800 maakte naar een 18de eeuws prentje van Abraham Rademaker, die zelf een tekening uit 1660 tot voorbeeld had genomen, geeft een schilderachtig beeld van de al wat vervallen kloostergang enige jaren voor de afbraak.

Herman Saftleven (1609-1685) mag voor Utrecht de belangrijkste tekenaar van de 17de eeuw genoemd worden. Van hem werd een tekening van de middeleeuwse Wittevrouwenpoort tijdens de sloop in 1648 aangekocht. In 1650 werd een classicistische poort gebouwd die omstreeks 1770 getekend werd door Dirk Verrijk (1734-1786).

In 1992 is ook een deel van het topografische werk van de Utrechtse kunstenaar Dick van Luijn (1896-1981) aangekocht. Tot diens jeugdwerk behoren de tekeningen die hij maakte van het uitzicht uit zijn ouderlijk huis aan de Bekkerstraat. Later legde hij het uitzicht uit zijn woning aan de Oudegracht (nr. 385) in diverse technieken vast. Tot het werk dat op de tentoonstelling geëxposeerd is behoren ook een tekening (1917) en een ets (1943) van de houtzaagmolen Kranenburg aan de Kromme Rijn. In 1917 lag het bedrijf al tien jaar stil waarna de molen in verval begon te raken. In 1943 werd de gemeente Utrecht eigenaar van de houtzaagmolen. In 1944 werd een restauratieplan opgemaakt, waarvoor men fl. 30.000,= begrootte. In de winter van 1944-45 raakte de molen door houtroof ernstig in verval en voor restauratie was in de na-oorlogse jaren kennelijk geen geld beschikbaar; in 1954 werd het gebouw bij de uitvoering van het uitbreidingsplan Kromme Rijn afgebroken.

Wout Heinen kreeg in 1992 wel een zeer bijzondere opdracht. Hij tekende de Mariaplaats vanaf het standpunt dat Pieter Saenredam in 1636 innam voor zijn beroemde tekening, die in 1663 werd uitgewerkt tot het schilderij dat zich nu in het museum Boymans-van Beuningen bevindt. De topografische verschillen tussen de tekeningen van Pieter Saenredam en van Wout Heinen zijn groot. De Mariakerk is vervangen door het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, de immuniteitsmuur is verdwenen. Slechts de torens van de Buurkerk en de Dom zijn nog onveranderd aanwezig.

Verder is op de tentoonstelling werk te zien van o.a. Chris Schut (twee tekeningen van het voormalige Veeartsenijterrein), van Ruud Pausma (de fabrieks-hal van Werkspoor en de vide van de ABN-AMRO-bank aan de Oudegracht), van Jan Sirks (Oudegracht) en van Willem van Leusden (de pandhof van de Dom). De eerste vier werden in opdracht vervaardigd, de beide anderen antiquarisch aangekocht.

Van het vele werk dat de Atlas jaarlijks laat maken door de Gemeentelijke Fotodienst is een serie foto's van de tuinen van het Duitse Huis aan de Springweg te zien. Deze foto's zijn in de herfst gemaakt en vormen het eerste deel van een project om de tuinen in de vier seizoenen vast te leggen.

De tentoonstelling is te bezoeken tot en met 3 april 1993. De openingstijden zijn:

maandag: 13.30 - 16.30 uur
dinsdag t/m vrijdag: 9.00 - 16.30 uur
zaterdag: 9.00 - 12.30 uur

De Mariaplaats in 1992. Aquarel van Wout Heinen.

Boekenschouw

M.N. van Haeringen-'t Hart en A.C. Voogt,

De Utrechtse Domkerk

Utrecht, 1991, uitg. Stichting Publicaties Oud-Utrecht en Citypastoraat Domkerk Utrecht. Utrechtse monumenten 1. ISBN 90 5479 001 6.

Van tijd tot tijd verschijnt er een nieuwe wandelgids voor de Domkerk. Na de restauratie van de jaren tachtig was de noodzaak daartoe evident. Als eerste in een reeks Utrechtse monumenten onder redactie van drs. T.J. Hoekstra verscheen het deeltje over de Utrechtse Domkerk. Met een uitvouwbare plattegrond, overzichtelijke kaartjes van de Romeinse fortenlinie, het Domplein, het Sticht in het bisdom Utrecht, de stad met het kerkenkruis en in groen het gebied van kapittels en kloosters, en een aantal scherpe foto's deels in kleur, deels in zwart-wit. Het verhaal over de kerk gaat niet alleen over wat daar te zien is, maar ook over haar lotgevallen. Typerend is dat men op een aantal punten naar het voor-reformatische verleden heeft teruggegrepen, bijvoorbeeld in de nadrukkelijke aanwezigheid van sint Maarten als patroon van de Dom, de verering van de heilige Agnes, de gedachteniskapel in de kooromgang en vooral in de vormgeving van de zondagse en doorceweekse liturgie.

De letter van het boekje is groot genoeg, ook voor mensen die niet meer zo goed kunnen lezen. In alle opzichten een boekje dat er wezen mag, handig als gids en kostbaar als naslagwerkje.

Enkele kleine taalkundige bedenkingen formuleer ik als bewijs van aandachtige lezing. "De voornaamste taak van de kanunniken bestond uit het vieren van de liturgie en het zeven maal daags zingen van het koorgebed", staat er op p. 6 te lezen. Welnu, daarin schuilt een pleonasme. Het zingen van het koorgebed was (en is) met de Mis, het vieren van de liturgie. Die formulering moet beslist anders.

Verder zou ik van "getijdegebed" (p. 32) getijdengebed maken. Het gaat hier immers om meerdere gebedsbijeenkomsten op de verschillende tijden van de dag. In het nederlands spreken we daarom onveranderlijk van getijden, in navolging van bijvoorbeeld het Latijn en het Frans: Horae Canonicae, Liturgia Horarum, Heures, Livre d'Heures enz.

Het woord getijde is een enkelvoud, zie bijvoorbeeld jaargetijde.

v.S.

G.H. Rodijk,

De huizen van Rietveld

Zwolle, Waanders Uitgevers, 1991. 224 blz. m. ill-ls. ISBN 90 6630 272 0. Prijs f 49,50.

Rietveld heeft in de loop van vier decennia ongeveer 100 woonhuizen gebouwd. Het eerste, het Rietveld-Schröder huis, dateert van 1924. Het overgrote deel van zijn productie is van na 1945. Dat is alles bijeen veel meer dan tot nu toe werd gedacht. In een heldere inleiding typeert de auteur Rietvelds instelling en zijn werkwijze. Zijn huizen zijn sober op het spartaanse af, met het dwingende karakter van hun ontwerper. Rodijk noemt R's werkwijze manipulatief: niet zelden schreef hij de toekomstige vrouw des huizes voor waar zij de snijbonenmolen moest opbergen en waar de klutser moest hangen. Rietvelds voorkeur voor geometrische vormen wordt geschetst, zijn kleurgebruik, zijn spel met het licht, gebruik van materialen en ambachtelijke manier van werken.

Hier zijn alle particuliere huizen geïnventariseerd. Tekeningen van gevels en plattegronden zijn voor dit boek (opnieuw) gemaakt, en zoveel mogelijk zijn de oude foto's afgebeeld. Aanvankelijk was Eva Besnyö Rietvelds huisfotograaf, later was dat Jan Versnel. Er zijn enkele facsimiles van brieven, kattebelletjes en meer uitvoerige teksten opgenomen. De volgorde van de opgesomde huizen is chronologisch. Het verhaal begint dus bij Prins Hendriklaan 50 en eindigt met Lange Wijnen 9 in Laren, dat in 1967 werd voltooid, drie jaar na Rietvelds dood. Achterin staat een lijst van werken met biografische notities. Al Rietvelds Utrechtse adressen en zijn Utrechtse werk worden er nauwkeurig in opgesomd. Van de afzonderlijke huizen en de opdrachtgevers daartoe worden vaak persoonlijke en interessante bijzonderheden verteld.

De kolom waarin Rietvelds dochter Elizabeth herinneringen aan haar vader ophaalt en spreekt van de "afstand" die er kwam na haar elfde jaar, doet verlangen naar een meer volledige en kritische biografie van deze veelzijdige meester. Is het moment, bijna dertig jaar na zijn overlijden daartoe niet gekomen?

Een opmerking tenslotte over een beperking die Rodijk zich heeft opgelegd. Hij behandelt uitdrukkelijk alleen afzonderlijke huizen. Grotere projecten zoals op het Kanaleneiland en Hoograven in Utrecht zijn buiten beschouwing gelaten. Het zou interessant zijn ook hiervan Rietvelds ideeële en architectonische bijdrage te kennen.

Waanders Uitgevers hebben van dit werk een fraai en stijlvol uitgevoerd boek gemaakt, zijn thema waardig.

v.S.

15 OKT 1993

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
66e jaargang, nummer 3 - maart 1993

De wijkletter H op de gevel van Voorstraat 5. Aan de rechterkant van de gevel bevindt zich een zelfde bordje met het (nieuwe) nummer 5. Foto G.J. Röhner.
Huisnummers in de stad Utrecht

- Verenigingsnieuws
- Huisnummers in de stad Utrecht
- Register 1992
- De gegevens uit de enquête in maandblad Oud-Utrecht

3 1993

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 3 - maart 1993

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Oproep aan de leden

De activiteiten- en propagandacommissie van de vereniging zoekt dringend nieuwe leden!

De huidige commissie is sinds enkele jaren enthousiast en met veel plezier bezig met het organiseren van lezingen, excursies, symposia etc. De laatste maanden echter zijn er commissieleden weggevallen door drukke werkzaamheden elders. Er dreigt nu een gat te vallen in de 'bemensing' van de commissie.

Wat houdt het werk in? Elke twee maanden komen wij bij elkaar om te brainstormen over onderwerpen voor lezingen, over sprekers en excursies. Dan verdelen we de taken; meestal, wanneer we op 'sterkte' zijn, betekent dit dat ieder twee keer per jaar een lezingenavond voor zijn of haar rekening neemt. Dit houdt in: het bespreken van een zaal, het benaderen van de sprekers en de rol van ceremoniemeester op de avond zelf. U bent daar niet alleen, andere leden van de commissie zorgen voor de audiovisuele apparatuur en de verkoopstand.

Door inrichten en bemensen van informatiestands bij verschillende cultuurhistorische manifestaties geeft de commissie vorm aan haar propagandataak. Ook daarvoor zult u af en toe worden gevraagd. U kunt dan natuurlijk kiezen: misschien vindt u bepaalde werkzaamheden leuker dan andere.

Het is een leuke job, bij de activiteitencommissie. U komt met veel verschillende mensen in aanraking, de werkzaamheden zijn goed te overzien en, wat belangrijker is: het is heel leuk en dankbaar werk.

Schroom niet u op te geven! U kunt bellen of schrijven: F. Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, telefoon 030-870110 ('s avonds).

Lezingen-avond

Op **donderdag 25 maart 1993** is de volgende lezingen-avond van Oud-Utrecht. In tegenstelling tot wat de laatste jaren gebruikelijk was, wordt deze avond gehouden in het CSB-gebouw aan de Kromme Nieuwegracht 39.

Twee zeer verschillende onderwerpen zullen ter sprake komen. Als eerste spreker zal de heer R. Stenvert een lezing houden over belangrijke kunsthistorische ontwikkelingen in de bouwkunst. Hij bespreekt de overgang van de Neo-Renaissance tot de Jugendstil; een overgang die zich aan het begin van deze eeuw voltrok. Binnen de provincie Utrecht zijn diverse exponenten van deze bouwstijlen te vinden. In de stad Utrecht zelf was bijvoorbeeld 'De Utrecht' een hoogtepunt van de Jugendstil.

Het tweede deel van de avond zal besteed worden aan een schets van twee eeuwen dagelijks leven in Utrecht. De heer A. van Hulzen zal diverse anekdotes vertellen over zaken waarmee de Utrechters zich geconfronteerd zagen, maar ook hoe Utrecht door anderen werd gezien. Anekdotes die, tijdens de onderzoeken voor zijn lange reeks publikaties over Utrecht, tevoorschijn zijn gekomen.

De lezingen worden gehouden in zaal 2 van het C.S.B.-gebouw. De zaal is om 19.30 uur open. De eerste lezing begint om 20.00 uur. Na de pauze (van ± 20.45 tot 21.00 uur) begint begint de tweede lezing die tot ± 21.45 uur duurt.

De lezing is voor leden gratis; niet-leden betalen *f* 2.50.

Natuurlijk bestaat de mogelijkheid om op deze avond lid te worden, dan wel nieuwe leden op te geven. Het laatste Jaarboek is toch weer een uitstekend middel voor u om reclame voor de vereniging te maken en nieuwe leden te winnen??!!

De activiteitencommissie

HUISNUMMERS IN DE STAD UTRECHT[1)]

Huisnummers zijn niet meer weg te denken uit de huidige samenleving. Ze zijn zo vanzelfsprekend geworden, dat we er nauwelijks meer bij stilstaan. Toch was er twee eeuwen geleden in de stad Utrecht nog geen huisnummer te bekennen.

Vóór 1795 konden de huizen in Utrecht alleen geïdentificeerd worden aan de hand van de straatnaam, de straatzijde, de belendingen en de eventuele naam van het pand. Bovendien kon worden aangegeven in welke wijk van de stad een huis gelegen was. Vanaf het eind van de 16e eeuw waren er in Utrecht acht wijken, die elk een schutterijvendel moesten leveren. Deze vendels hadden tot taak de stad te bewaken en te verdedigen. In de loop van de 17e eeuw koppelde men aan de wijken de namen van de insignes die op de vaandels van de acht schutterij-vendels te zien waren. Deze insignes herinnerden voor een deel nog aan de opstand tegen de Spanjaarden en voor een deel aan de wapens waarmee de schutterijen vroeger uitgerust waren. Zo ontstonden de volgende merkwaardige wijknamen: Turkije ("Liever Turks dan Paaps"), Papenvaandel, Fortuin, Bloedkuil, Zwarte knechten, Oranjestam, Pekstokken en Handvoetboog. Naast deze wijken in de binnenstad waren er nog de buitengerechten ("voorsteden"), die hun eigen namen droegen.

Utrecht dankt het begin van de huisnummering aan de Franse bezetting. Op 17 januari 1795 kwamen de Franse troepen bij de Tolsteegpoort de stad binnen en in korte tijd moesten duizenden militairen worden ingekwartierd. Om dit goed te kunnen organiseren, bleek het nodig te zijn alle huizen in de stad Utrecht te registreren èn te nummeren. Bovendien vond men het wenselijk de voor de Fransen nauwelijks uit te spreken wijknamen te vervangen door letters. Op zondag 1 februari 1795 besloot het stadsbestuur, de Municipale Raad, "omme alle de huizingen en cameren binnen deeze stad staande, te doen nummeren als meede omme ieder compagnie off wijk een letter te geeven van A tot H incluis om reedenen dat men hierdoor de inquartiering beeter kan reguleeren, ende in cas van enige baldadigheid te pleegen, den dader schielijk kan ontdekken"[2)]. Men liet er geen gras over groeien: nog op dezelfde dag, 's middags om drie uur, gingen twee leden van het stadsbestuur en een Franse officier door de verschillende wijken van de stad. Hendrik Keetell schrijft in zijn "dagverhaal"[3)]: "Zij vernamen aan alle huisen na het getal en de qualiteit der ingekwartierden en zetteden een letter en nummer op de posten van de deuren". Keetell meldt dat niet alleen de acht wijken de letters A-H kregen, maar dat bovendien de vier voorsteden veranderden in de wijken I, K, L en M. De letter J zal men niet gebruikt hebben om verwarring met de I te voorkomen. Keetell betreurt de verdwijning van de vertrouwde wijknamen, die "voor eeuwig verbannen" werden. Toch bleef men naast de wijkletters de oude namen nog wel gebruiken, met hier en daar een aanpassing aan de nieuwe tijd: Papenvaandel werd Vrijheidsvaandel en Oranjestam werd Eikenstam. De verdeling was als volgt:

Wijk A Oranjestam/Eikenstam
Wijk B Pekstokken
Wijk C Handvoetboog
Wijk D Turkije
Wijk E Zwarte knechten
Wijk F Papenvaandel/Vrijheidsvaandel
Wijk G Fortuin
Wijk H Bloedkuil
Wijk I Buiten Wittevrouwen
Wijk K Buiten Tolsteeg
Wijk L Buiten Catharijne
Wijk M Buiten de Weerd

Aan het hoofd van de wijken stonden niet meer de hoofdmannen of kapiteins, zoals voorheen, maar de wijkmeesters. De wijken werden op hun beurt verdeeld in buurten.

In elke wijk werden de huizen doorlopend genummerd, dus niet per straat. Om een huis te identificeren moest men zowel de wijkletter als het nummer vermelden, omdat de nummering van iedere wijk begon bij 1. De soldaten die ingekwartierd moesten worden, konden deze nieuwe adressen, die op hun inkwartieringsbiljet vermeld stonden, eenvoudig vinden. De bewoners waren verplicht het aantal manschappen dat op het biljet aangegeven was, in huis te nemen.

De letters en nummers moesten op een snelle en eenvoudige manier op de deurposten aangebracht worden en men zal daarom de verfkwast gehanteerd hebben. De aanduidingen waren daardoor wel kwetsbaar. De bewoners hadden zelf geen belang bij de nummers (integendeel...) en deden over het alge-

meen geen moeite ze goed te onderhouden. Al op 13 februari 1797 werd de inwoners van de stad in een stedelijke publikatie opgedragen er zo snel mogelijk voor te zorgen dat de verhuurde of niet genummerde huizen werden gemerkt "met die nummers, welke naa den inkomst der Fransche troupes daar op geplaatst zijn geweest"[4]. Ook uit een publikatie van 6 augustus 1804 blijkt, dat er verwarring was door het ontbreken van wijkletters en -nummers op sommige huizen.

Enkele jaren later stuitte men opnieuw op problemen rond de huisnummering, nu niet in verband met de inkwartiering, maar door de invoering van de "verponding", een belasting op onroerende goederen. Deze belasting werd op 1 januari 1806 ingesteld, maar de uitvoering werd pas geregeld bij publikatie van de Koning d.d. 8 mei 1807. Het stadsbestuur ontving een paar maanden later een besluit van de minister van financiën, waarin gewezen werd op het belang van een goede huisnummering ten behoeve van de verponding[5]. De Utrechtse "commissaris tot het werk der verponding", J.G. Bentink, schreef op 8 november 1808 een lange brief aan het stadsbestuur[6], waarin hij voorstelde de huisnummering te wijzigen: "Bij gelegentheid der toesending van den aanslag in de nieuwe verponding, vinde ik mij door de hoofdcommissie aangeschreven, dat het dezelve ter verzekering van de nauwkeurigheid der nieuwe aan te leggen quohieren hoogst noodzaakelijk voorgekoomen was dat de perceelen op dezelve een doorloopend nummer bekoome". De oude nummering was "niet naar behooren" volbracht, waardoor "daaruit voor het vervolg niet dan verwarring in de nieuwe quohieren kan ontstaan". Bentink legt uit hoe de "generale nummering" het beste kan plaatsvinden: "De deurwaerder van 't kantoor der verponding zal aanstaande vrijdag den 11 dezer een aanvang neemen, met het rondbrengen der billetten of extracten van den aanslag in de nieuwe verponding - nu wilde ik van die gelegentheid tevens gebruik maaken om de nummering te effectueeren, ten dien einde zoude ik hem noch een persoon toevoegen, aan wien den deurwaarder de aanwijsing der huisen zal doen, en op yder der gebouwen op de deur met rood krijt doen schrijven het nieuwe nummer, waarvan ik hem de nodige lijsten zal ter hand stellen." De met krijt geschreven nummers moesten vervolgens door schilders op de deurposten worden aangebracht met - afhankelijk van de ondergrond - zwarte of witte verf. Het stadsbestuur besloot de twee in stadsdienst zijnde "verwersknegts" voor dat doel af te staan[7].

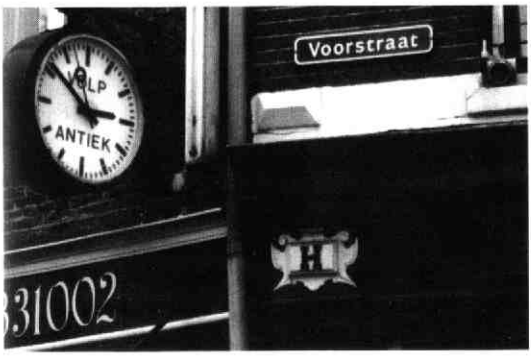

De wijkletter H op de gevel van Voorstraat 5. Aan de rechterkant van de gevel bevindt zich een zelfde bordje met het (nieuwe) nummer 5. Foto G.J. Röhner.

Helaas zijn er geen volledige vernummeringslijsten bewaard gebleven en het is dan ook niet duidelijk wat het verschil was tussen de oude en de nieuwe nummering. Beide nummeringen waren doorlopend per wijk, dus er kan alleen een afwijking geweest zijn in de volgorde van de nummering en in het aantal genummerde huizen. Er zijn wel vernummeringen aangegeven op enkele aanslagbiljetten en lijsten van stadseigendommen voor de verponding[8]. Een bepaalde systematiek is daaruit niet af te leiden; in wijk A zijn de nieuwe nummers hoger dan de oude, maar in wijk B zijn de nieuwe nummers lager. In 1809 en 1810 vermeldde men in koopakten e.d. vaak zowel het oude als het nieuwe nummer. Pas in 1816 ging men ertoe over de oude nummers van de huizen te verwijderen. Op 7 juni van dat jaar werd de volgende kennisgeving verspreid: "Burgemeesteren der stad Utrecht ontwaar geworden zijnde dat er veel verwarring ontstaat uit de verschillende nummers welke op de huizingen en gebouwen zijn geplaatst, brengen bij deze ter kennisse der ingezetenen, dat van stads wege het eerst geplaatste nummer zal worden geroyeerd, en dus niet anders als het verpondings- en policie-nummer overblijven, het geen door een daartoe gekwalificeerden zal geschieden"[9]. Het politienummer was een volgnummer per straat, dat in 1813 gebruikt was bij een volkstelling, de "Controle nominatif"[10]. Het verpondingsnummer was het nummer dat in 1808 in zwarte of witte verf op de deurpost was geschilderd en dat nu als huisnummer gehandhaafd werd.

Men bleef problemen houden met het verdwijnen van de op de deurposten geschilderde letters en nummers. In het Reglement van Politie van 6 maart 1826 wordt in artikel 34 nog eens duidelijk gemaakt, dat eigenaars of gebruikers van de gebouwen ervoor moeten zorgen, "dat de letter van de wijk en het nummer der verponding duidelijk op die gebouwen beschreven sta en in behoorlijke order aanwezig blijve"[11].

De inwoners van de stad hadden nog steeds weinig affiniteit met de huisnummers, die voornamelijk door het stadsbestuur gebruikt werden voor de registratie van de bewoners en het innen van de belastingen. Bij de volkstellingen werden alle inwoners door de wijkmeesters per wijk en in volgorde van de wijknummers

geregistreerd. Dit gebeurde in 1824, in 1829 en in 1839. Uit de registers blijkt dat steeds dezelfde nummering per wijk werd aangehouden.[12].

Ook in het eerste bevolkingsregister, van 1850-1859, werden de bewoners per wijk met de oude doorlopende huisnummers ingeschreven. Pas in 1859 werd door de gemeenteraad gediscussieerd over een nummering per straat. Op 15 september 1859 werd beraadslaagd over de "verordening tot verdeeling der gemeente in wijken en de nummering der huizen"[13]. In deze verordening wordt vastgehouden aan de oude wijksgewijze nummering en een van de raadsleden stelt voor om daar nog een afzonderlijke nummering per straat aan toe te voegen. Het nummer van de wijk zou dan met zwarte en dat van de straat met rode letter moeten worden aangeduid. Andere raadsleden zagen het nut van een straatsgewijze nummering niet in: "Het eenige voordeel is, dat het gemakkelijk zal zijn voor de brievenbestellers, doch dat telt Spr[eker] niet". Men vreesde ook grote verwarring en noemde als slecht voorbeeld Amsterdam, waar de huizen volgeschreven stonden met allerlei nummers. Men bleef dus op de oude voet doorgaan.

Pas in 1879 werd bij de "Verordening tot nommering der huizen en tot verdeeling der gemeente in wijken"[14] een belangrijke wijziging ingevoerd: in de binnenstad werden de huizen nog per wijk genummerd, maar in de buitenwijken (dus de wijken I-M) koos men nu voor een doorlopend nummer per straat. Deze maatregel was nodig, omdat men met de wijksgewijze nummering in de zich snel uitbreidende buitenwijken steeds meer in de knoop kwam te zitten. Bij nieuwbouw moesten de huisnummers in de volgnummering van de wijk ingepast worden, waardoor letters en subnummers aan de volgnummers toegevoegd moesten worden. Vooral in wijk I ontstonden ingewikkelde nummers, zoals 66^{a4}, 78^{71} en $224^{ddd\ boven}$. Door de nieuwe nummering per straat werden deze problemen grotendeels opgelost.

Met ingang van 1 januari 1891 werd voor de gehele gemeente, dus ook voor de binnenstad, een nummering per straat ingevoerd. Ook de wijkindeling en de werkzaamheden van de wijkmeesters werden bij de in 1890 opgestelde verordening[15] rigoureus veranderd. Voor de huisnummering waren de wijken niet meer van belang, maar de bevolkingsregistratie vond nog jarenlang per wijk plaats. Pas in 1923 werden de wijken opgeheven.

Artikel 1 van de verordening uit 1890 bepaalde, dat er voor elke straat een doorlopende nummering zou komen. De nummers moesten volgens artikel 2 ter grootte van 10 cm op de huizen worden aangebracht. Artikel 3 bepaalde de te volgen systematiek, die tot op de dag van vandaag geldt: de oneven nummers rechts, de even nummers links vanaf het stadhuis naar de grenzen van de gemeente toe. Bij aanbouw aan slechts één zijde van de straat werden opeenvolgende nummers geplaatst. De huizen van de buitenwijken werden voor een deel weer vernummerd. Gelukkig werden net als in 1879 vernummeringslijsten opgesteld[16].

In 1916 werd bepaald dat de huisnummers meer in het oog springend op de voorgevel van elk gebouw moesten komen en dat er een nieuw model nummerplaatje zou worden ontworpen. Een andere bepaling in 1916 was, dat voor bepaalde straten de nummering in een andere richting mocht plaatsvinden, indien B.en W. dat doelmatiger achtten.[17] In 1917 werd dan ook meteen al de Oudegracht vernummerd.

Uiteraard waren er ook na 1917 nog incidenteel vernummeringen nodig in verband met nieuwbouw, sloop, samenvoeging of splitsing van percelen. Een nummering per wijk is echter voorgoed van de baan. Van de uit de Franse tijd stammende wijkindeling is alleen de naam Wijk C overgebleven. En slechts hier en daar zijn in de stad nog sporen van de oude nummering te vinden[18].

Gemeentelijke Archiefdienst, J.N. van der Meulen
Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht

Noten:

1. Dit artikel is ontleend aan een uitvoerige handleiding over huisnummering, die opgenomen is in de studiezaaldocumentatie van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (GAU).

2. GAU, SA III, inv.nr. 1, febr. 1795, pag. 17.

3. GAU, bibl.sign: IX A 40.

4. GAU, bibl.sign: VV 01, 13-2-1797.

5. GAU, SA III, inv.nr. 1, aug. 1807, bijlage 431 B.

6. GAU, SA III, inv.nr. 591, nov. 1808, bijlage 383.

7. Ibidem, pag. 467.

8. GAU, SA III, inv.nr. 742.

9. GAU, bibl.sign: VV 01, 7-6-1816.

10. GAU, SA III, inv.nr. 613.

11. GAU, bibl.sign: VV 01, 6-3-1826.

12. Zie voor de volkstellings- en bevolkingsregisters GAU, toegang 107.

13. GAU, bibl.sign: XXXIII E 4, pag. 118-120.

14. GAU, bibl.sign: VV 01, 28-8-1879.

15. SA V, inv.nr. 67x, nov. 1890, bijlage 624.

16. GAU, toegang 212.

17. GAU, bibl.sign: XXXVI B 1, Gedrukte Verzameling nr. 51.

18. Enkele voorbeelden: Oudkerkhof 23, (boven de poort W^k F n° 80) Oudekamp 5 (boven de deur het oude nummer A 1191) en Lijnmarkt 23 (links-boven W[ijk] E en rechts-boven het oude nummer 64).

DE GEGEVENS UIT DE ENQUÊTE IN MAANDBLAD OUD-UTRECHT

Het is alweer bijna een half jaar geleden dat er in het Maandblad Oud-Utrecht een enquête gepubliceerd werd (september 1992). Er werd aan de lezers gevraagd deze in te vullen. Tot mijn vreugde bleken 270 leden/lezers deze moeite genomen te hebben. Een compliment aan de invullers is hier op zijn plaats! Gedurende drie maanden heb ik mij vele avonden en weekeinden gezet aan het turven van de antwoorden op de vragen. Daarbij bleek dat het overgrote gedeelte van onze lezers tevreden was over het Maandblad. U gaf het Maandblad en daarmee ook de redactie een 7,4 als rapportcijfer. De redactie dankt de lezers voor deze waardering. Een samenvatting van de resultaten laat ik hier volgen.

Wat willen we weten?

De redactie en het bestuur van de vereniging wilden graag te weten komen hoe de lezers van het maandblad oordelen over het blad:

1) Zijn de lezers in het algemeen tevreden over het Maandblad?

2) Zijn er onderwerpen die de lezers missen in het Maandblad?

3) Hebben de lezers opmerkingen over de nieuwe vormgeving?

Er zijn 270 enquêtes teruggestuurd.

Dit is een respons van ca 15,3% (het ledenaantal van de Vereniging Oud-Utrecht was op 1/01/1993 1770). Dit is een hoge respons. In commerciële enquêtes is een respons van 5 tot 8% normaal. Voor non-profit organisaties is de respons meestal hoger - ca 10%- omdat de betrokkenheid groter is. 15,3% is dus een mooie score en zegt veel over de betrokkenheid van het Oud-Utrechtlid.

1. Tevreden

Zoals uit de inleiding blijkt is het overgrote deel van de lezers tevreden over het maandblad. Een 7,4 als gemiddeld cijfer is een prachtige score. Ook kan dit aan de antwoorden op de andere vragen afgelezen worden. 116 van de 270 van de inzenders van de enquête lezen het Maandblad helemaal; 99 lezers doen dit grotendeels. Dit betekent dat 80% van de lezers het Maandblad goed lezen (zie kader). Meestal lezen ze het binnen een week na ontvangst van het blad (70,7%). Nadat het gelezen is, bewaart 84,4% van de lezers het Maandblad. Uit vraag 4 van de enquête, 'hoeveel mensen, buiten uzelf, lezen het exemplaar dat u ontvangt?', bleek verder dat ca. 60% het blad alleen leest. Bij 30,6% van de abonnees leest één iemand mee.

Hoe leest u het Maandblad gewoonlijk?

	aantal	%
helemaal	116	43
grotendeels	99	37
ongeveer de helft	31	11
een enkel stuk	21	8
niet of nauwelijks	2	0,7
niet ingevuld	1	0,3

Uit de antwoorden op de volgende vraag 'Heeft u een abonnement op een ander historisch tijdschrift?' blijkt dat veel van de leden van Oud-Utrecht geïnteresseerd zijn in geschiedenis en monumenten. 40% van onze inzenders heeft geen abonnement op een ander historisch tijdschrift. 58% geeft daarentegen aan dat ze ook abonnee zijn van andere historische tijdschriften. Naast het Maandblad blijkt men vaak geabonneerd op een dergelijk tijdschrift uit de eigen regio (Seyst, Tussen Rijn en Lek, Maarssen, Amerongen, etc). Ook combineren onze leden het lidmaatschap met een abonnement op Monumenten en Heemschut. Steengoed van het Utrechts Monumentenfonds is ook geliefd.

Deze belangstelling voor de regionale geschiedschrijving blijkt ook uit de uitslag van een andere vraag (Wat is voor u de belangrijkste functie van het Maandblad?). 229 lezers van het Maandblad geven

Wat is voor u de belangrijkste functie van het Maandblad?

artikelen geschiedenis Utrecht	84,8%
contact met vereniging	2,6%
beide	12,6%

als belangrijkste functie van het Maandblad aan het publiceren van artikelen over de geschiedenis van Utrecht. 34 personen vinden dat beide zaken, verenigingsnieuws en artikelen over de Utrechtse geschiedenis, belangrijk zijn. Slechts 7 lezers vinden het contact met de Vereniging het belangrijkst.

2. Inhoud van het Maandblad

Het historische karakter van het Maandblad wordt door de meeste lezers op prijs gesteld. We stelden de volgende vragen: Wilt u bij de volgende onderwerpen aangeven in hoeverre u geïnteresseerd bent om daarover in het Maandblad te lezen; Zijn er nog andere onderwerpen, die hiervoor niet genoemd zijn, maar waarin u ook sterk geïnteresseerd bent; Wilt u

Wilt u bij de volgende onderwerpen aangeven in hoeverre u geïnteresseerd bent om daarover in het Maandblad Oud-Utrecht te lezen:

	sterk in geïnteresseerd	%	enigszins in geïnteresseerd	%	nauwelijks geïnteresseerd	%
- geschiedenis stad Utrecht	252	93,3	15	5,5	0	0
- geschiedenis provincie Utrecht	158	58,5	97	35,9	6	2,2
- excursies	37	13,7	104	38,5	95	35,1
- tentoonstellingen	79	29,2	132	48,8	30	11,1
- recensies boeken	124	45,9	103	38	31	11,4
- lezingen m.b.t. Utrechtse geschiedenis	90	33,3	114	42,2	41	15
- bouwplannen, restauraties en renovatieplannen in gemeente en provincie	139	51,8	106	39,2	19	7
- hedendaagse Utrechtse geschiedenis	94	34,8	117	43,3	38	14
- opgravingen in stad en provincie	189	70	61	22,5	14	5
- berichten van het Utrechtse Mon.Fonds	114	42,2	103	38	33	12,2

van elk van de onderwerpen aangeven in welke mate u vindt dat deze aan bod komen in het 'nieuwe Maandblad Oud-Utrecht; Hieronder worden een paar rubrieken genoemd die elke maand in het Maandblad staan. Wilt u voor iedere rubriek aangeven hoeveel behoefte u eraan heeft. Als de antwoorden op deze vragen naast elkaar gelegd worden, blijkt dat juist de geschiedenis van de stad Utrecht de meeste belangstelling heeft. Sommige leden hebben dit expliciet vermeld. Zinnen als 'Ik ben sterk geïnteresseerd in Utrecht-stad' of 'het blad is een goede band met de stad (...) die ik steeds meer ben gaan waarderen (inzender woont nu in een andere provincie [red.])' of 'onmisbaar voor lokale geschiedenis' geven aan dat de lezers het blad om verschillende redenen lezen, maar dat de historische component zeer belangrijk is. De antwoorden op de vraag 'wilt u aangeven in welke onderwerpen u geïnteresseerd bent' laten zien dat bijna iedereen (93,3%) graag leest over de geschiedenis van de stad Utrecht. Artikelen over opgravingen in stad en provincie is met 70% een goede tweede. Blijkbaar heeft men niet voldoende aan de informatie van de uitgave van de Archeologische Kroniek, die een maal per jaar aan de leden van Oud-Utrecht wordt gestuurd. Deze kroniek is een van de reden waarom er weinig artikelen over archeologie worden aangeboden aan het Maandblad. Ook artikelen over de geschiedenis van de provincie worden op prijs gesteld (58,5%).

Opvallend is dat veel lezers aangeven 'sterk' (51,8%) of 'enigszins geïnteresseerd' (39,2%) in bouwplannen, renovatie- en restauratieplannen in gemeente en provincie. Ook recensies van boeken vallen in de smaak (45,9%). Daarentegen scoren excursies, tentoonstellingen en lezingen minder hoog (ca. 60%; zie boven). Veel inzenders geven bij dit laatste aan dat ze geen tijd hebben, te ver weg wonen of 'te oud' zijn om daar daadwerkelijk gebruik van te maken.

Bij vraag 8 konden de leden aangeven of men nog onderwerpen, die men erg interessant vond, miste. Van de 270 inzenders was 65% tevreden met het aanbod in het Maandblad. De anderen vroegen vooral meer aandacht voor: historische geografie, biografieën van bekende Utrechters, oude Utrechtse families, gemeentelijk beleid ten aanzien van kunst en musea, genealogie en 'leven van alledag'. De redactie zal in de toekomst zeker rekening houden met deze wensen. Zij zal proberen de hand te leggen op artikelen van deze strekking. Dat neemt niet weg dat de redactie van het Maandblad ook de door u geschreven artikelen over andere onderwerpen met vreugde blijft aanvaarden.

De verwerking van vraag 9 'Wilt u van elk van de volgende onderwerpen aangeven in welke mate u vindt dat deze aan bod komen in het 'nieuwe' Maandblad Oud-Utrecht' heeft mij wat moeilijkheden opgeleverd. Veel inzenders hadden moeite met het aangeven van hun keuze. De scores van de onderwerpen zijn van dien aard dat er niet echt iets uit afgeleid kan worden.

Opmerkelijk is dat de lezers vinden dat er te weinig aandacht wordt besteed aan de 20ste-eeuwse geschiedenis.

Tenslotte volgen de resultaten van vraag 10. Na het tellen van de antwoorden bleek dat de lezers veel behoefte hadden aan de rubrieken: Agenda, Berichten en Boekenschouw. Verenigingsnieuws scoort ook bij deze vraag beduidend lager. Dit laatste was ook al uit de antwoorden op vraag 6 (wat is voor u de belangrijkste functie van het Maandblad) gebleken.

Verder bleek dat 45,2% van de lezers behoefte hebben aan de rubriek Berichten terwijl 38,5% aangeeft dit niet te hebben. De redactie moet zich naar aanleiding van deze cijfers gaan beraden over deze rubriek.

Uit de antwoorden op vraag 11 'wilt u aangeven in hoeverre u het eens bent met de volgende stellingen' kunnen we constateren dat het niveau van de artikelen door de lezers (76,2%) niet te hoog wordt bevonden. 81 % is het eens met de stelling 'de onderwerpen die aan bod komen in het Maandblad zijn helder geschreven'. Dit lijkt mij een compliment aan onze auteurs!

Concluderend uit de antwoorden van de lezers van het Maandblad kan ik het volgende profiel van de 'gemiddelde lezer' vaststellen. De lezer leest het Maandblad omdat hij of zij geïnteresseerd is in de geschiedenis van Utrecht. Over dit onderwerp kan hij/zij dan ook niet genoeg lezen. Daarnaast vindt de lezer dat er in het Maandblad meer aandacht moet komen voor archeologie, genealogie en bouwkunst. Ook de rubrieken worden veel gelezen.

Grosso modo is de lezer zeer tevreden over de inhoud van het Maandblad. Veel leden schrijven dit ook expliciet. 'Ga zo door' en 'ik kijk elke maand uit naar het blad' zijn zinnen die de redactie een hart onder de riem steken. De redactie zal in de toekomst rekening houden met de geuite wensen en alternatieven.

cijfer	aantal
9½	1
9	18
8½	7
8	127
7½	11
7	75
6½	4
6	11
5½	2
5	4
4	1
geen cijfer	9

3. De vormgeving van het Maandblad

Naar de uitkomst van deze vraag was de redactie het meest benieuwd. Een jaar geleden hebben de redactieleden aan een vormgever de opdracht gegeven om het Maandblad een face-lift te geven. Of deze nieuwe lay-out ook in de smaak van de lezer zou vallen, moest afgewacht worden. De inzenders van de enquête hebben laten weten dat zij de vormgeving van het nieuwe Maandblad op prijs stellen. Ze vinden de vormgeving van het blad duidelijker, de rubrieken zijn bijvoorbeeld makkelijker te vinden. Daarnaast vindt men de letter goed leesbaar en de kwaliteit van de afbeeldingen bij de artikelen goed. 83% van de inzenders vindt het Maandblad prettig om te lezen. Een oordeel waar de redactie erg verheugd over is. Veel lezers hebben aangegeven dat zij het Maandblad en het papier te dun en te glimmend vinden. De redactie zal met de vormgever hierover spreken.

Dat er één pagina voor artikelen is opgeofferd aan advertenties, is veel leden opgevallen. Desondanks vindt men dat advertenties in het Maandblad thuishoren, zij het dat ze als een 'noodzakelijk kwaad' getolereerd worden. 54,8% van de lezers vindt dat de advertenties opvallen. Voor onze adverteerders is dit een aanwijzing dat hun advertenties gezien worden.

Dit alles overziend kunnen de redactie en het bestuur van Oud-Utrecht zich verheugen in een tevreden 'achterban'. De redactie zal de opmerkingen over inhoud en vormgeving bespreken. De oplossingen zult u in de komende maanden in 'ons' Maandblad terugvinden.

Tenslotte willen we al diegenen die de enquête hebben ingevuld hartelijk danken voor hun medewerking. Door de beantwoording van de vragen weet de redactie nu wat u van het Maandblad vindt. Wij zijn bijzonder verheugd over de waardering die u heeft laten blijken voor het redactiewerk en voor het Maandblad. Dit zal ons zeker stimuleren om een nog beter Maandblad te maken.

Inmiddels is aan enkele inzenders het beloofde presentje opgestuurd.

Voor diegene die geïnteresseerd is in de cijfers per vraag van deze enquête is er de mogelijkheid een fotokopie van de scores te krijgen. Deze kunt u na 15 maart na een telefonische afspraak met Dhr. Röhner afhalen op het Gemeentearchief Utrecht, Alexander Numankade 199 Utrecht. Telefoon 030- 736654.

Anite Haverkamp
Redactie Maandblad Oud-Utrecht

'S oct 1993

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
66e jaargang, nummer 4 - april 1993

Het woonhuis en (rechts) het kantoor van de familie Kol aan het Lepelenburg. Aquarel van Anth. Grolman, 1897. GAU Top.Atlas T 2.35.
Het oude kantoor

• Verenigingsnieuws
• "Het Gedroomde Land" Pastorale Schilderkunst in de Gouden Eeuw
• Het oude kantoor
• Boekenschouw

4 1993

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 4 - april 1993

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Lezingen-avond

Op **donderdag 29 april 1993** (de dag voor Koninginnedag) wordt weer een lezingen-avond van de Vereniging Oud-Utrecht gehouden. Er zijn twee lezingen, beide door mw. drs. E. van Heuven-van Nes, conservator van het Rijksmuseum 't Loo te Apeldoorn. Om 20.00 uur spreekt zij over *"Van Paleis tot museum: de geschiedenis en restauratie van Paleis 't Loo"*.

Haar tweede lezing (om 21.00 uur) gaat over het onderwerp *"Een eeuw vorstinnen: levensbeschrijvingen van de koninginnen Emma, Wilhelmina, Juliana en Beatrix"*. De lezingen-avond vindt plaats in het CSB-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39, Utrecht. De zaal is om 19.30 uur open.

De toegang is voor leden van Oud-Utrecht gratis; niet-leden betalen *f* 2,50.

Agenda

29 april 1993. Lezingenavond Vereniging Oud-Utrecht door mw. drs. E. van Heuven-van Nes, conservator van het Rijksmuseum 't Loo te Apeldoorn. Plaats: CSB-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39, Utrecht.
Aanvang: 20.00 uur (zaal open om 19.30 uur).

8 april t/m 13 juni 1993. Tentoonstelling *"Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent"*. Plaats: Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht.
Openingstijden: di t/m vr 10.00-17.00 uur; za en zo 11.00-17.00 uur.

3 mei t/m 16 juli 1993. Tentoonstelling *"Katholiek Parochieleven in Utrecht"*.
Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht.
Openingstijden: ma 13.30-16.30 uur; di t/m vr 9.00-16.30 uur; za (niet in juli) 9.00-12.30 uur.

29 mei t/m 1 augustus 1993. Tentoonstelling *"Het Gedroomde Land"*, pastorale schilderkunst in de 17de eeuw in Nederland.
Plaats: Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

2 juni 1993. Voorjaarsledenvergadering van de Vereniging Oud-Utrecht.

5 juni 1993. Viering van het 70-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Utrecht. Plaats: Janskerk, Utrecht.

T/m 24 oktober 1993. Tentoonstelling *"Signalen uit de ruimte"*. 350 jaar Sterrekundig Instituut Utrecht.
Plaats: Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht. Openingstijden: di t/m vr 10.00-17.00 uur; za en zo: 13.00-17.00 uur. De toegang is gratis.

Een voltooid leven: J.W.C. van Campen, 1899-1993

In 1929 arriveerde mr. J.W.C. van Campen in Utrecht als "chartermeester", d.w.z. tweede academische archiefambtenaar bij het "Oud-archief en de verzamelingen der gemeente". Als een jurist van opleiding, een archivaris van beroep en een historicus in zijn hart werd hij de opvolger van de lijn, die de energieke Muller en de nauwgezette Schuylenburg hadden uitgezet. Het waren tijden die moeilijk bleken te zijn door de wereldwijde economische crisis en de daarmee samenhangende bezuinigingen, op de voet gevolgd door de tweede wereldoorlog. Historische belangstelling bestond niet: "History is bunk" had Ford gezegd en een gemeentelijk bezuinigingsfanaat herhaalde dat archief en geschiedbeoefening als onzin opgeruimd moesten worden. Na de magere tijden van de jaren dertig kwam de ongewenste "sibbelarij" van de nazistische familieonderzoekers die de genealogie voor lange jaren een slechte roep bezorgden.

Met taaie volharding heeft Van Campen het ondergrondse archivistische werk omgezet in bovengrondse resultaten: de verbetering van de behuizing en het beheer van de archieven, het onderhoud en de aanvulling van de documentaire prenten- en fotoverzamelingen, die vanuit de Mulleriaanse opzet werden voortgezet als nog omvangrijker collecties. Zo bezitten wij nu de "Verdwenen stadsgezichten", die hij voor het nageslacht liet vastleggen.

In 1941 werd hij gemeentearchivaris, de eerste echte stadsarchivaris: zijn voorgangers waren immers ook museumdirecteuren. Tot 1964 kon hij zich geheel wijden aan de archieven. Aanvullingen kwamen er niet: de propvolle ruimten aan de Drift, de naoorlogse geldschaarste en het voortdurende gebrek aan historische belangstelling, dat eerst in de jaren zestig omgezet werd in een vloedgolf van hartstocht voor het verleden, remden alle pogingen tot verbetering af.

De hoge kwaliteit van de archivistische en historische produktie van de jaren tussen 1930 en 1960 stonden in stralende tegenstelling tot de kwantitatieve situatie: geen groot publiek maar een klein gezelschap van fijnproevers vulde een schatkamer met geschriften, die hun waarde nooit verloren hebben. Gesteund door het stadsbestuur en door een bescheiden, maar gewichtige kring van Utrechtse belangstellenden, kon Van Campen zijn bijdragen leveren aan deze inbreng in een aantal inventarissen, een tweetal bronnenpublikaties, één boek en negen en tachtig artikelen.

Zijn werk was sterk bepaald door de omstandigheden, waarbinnen hij geplaatst was en die hij met groot voordeel benut heeft. Muller en Schuylenburg hadden alle archiefbestanden geïnventariseerd en hem alleen een drietal kleine archieven overgelaten, die hij op de hem eigen, precieze wijze ordende. Als bronnenpublikatie gaf hij in 1932 uit de processtukken over Adriaen de Wael van Vronesteijn, die voor en na 1566 als lid van het protest der edelen tegen koning Philips II een belangrijke rol gespeeld had. In 1949 schreef hij een magistraal opstel "Hagepreken en beeldenstorm" met deze uitgave als centrale bron. Een goudmijn leverde hij in 1940 in de "Notae quotidianae", de aantekeningen van de nieuwsgierige en veelzijdige 16e eeuwse geleerde Aernout van Buchell.

Van zijn hand is één boek verschenen: in 1947 het relaas van 175 jaar geschiedenis van het hem zo dierbare genootschap Kunstliefde. Een breed opgezette geschiedenis van de stad Utrecht, die voorbarig door uitgeverij Het Spectrum was aangekondigd is, helaas, blijven steken in de beginfase van de Karolingische tijden.

Hoofdmoot van zijn publikaties zijn de 89 artikelen, die handelen over alle denkbare onderwerpen en alle perioden van de Utrechtse stadsgeschiedenis. Stuk voor stuk is elke bijdrage verzorgd en met een uitnemend stijlgevoel uit zijn pen gekomen. De bouwstenen voor de beoogde stadsgeschiedenis zijn in deze vorm aan de lezer niet onthouden. Als voorbeeld van de rijkdom van bijdragen wil ik de lezer aanbevelen het artikel over de Utrechtse Jeruzalembroederschap, verschenen in het Jaarboekje Oud-Utrecht van 1935. Het is een harmonische mengeling van minutieus bronnenonderzoek en een presentatie van de tijd van de geportretteerde 16e eeuwse personages en dat alles in een verzorgde, geestige en pakkende stijl.

Zijn twee grote liefdes, de archiefdienst en de vereniging Oud-Utrecht eerde hij met twee tentoonstellingen: over de Utrechtse archieven uit 1953 en over 40 jaar Oud-Utrecht in 1963.

Van de vereniging Oud-Utrecht was hij één van de inspirerende en geïnspireerde krachten, samen met de beide andere ereleden uit zijn tijd Bardet en Stooker. Hij leverde veel werk, wat in het openbaar uitkwam in een loopbaan als secretaris en als redacteur van zowel het Jaarboekje als het Maandblad.

Na zijn pensionering in 1964 is hij volgens zijn voornemens blijven publiceren om de vele vragen, die hij ontdekte, ook te beantwoorden. Een mens met een grootse levensstijl, met een diep gevoel voor kunst, een grote gave voor geschiedbeoefening, een nauwgezet verzamelaar van archiefstukken, tekeningen, prenten en foto's en bovenal een gelovig mens en een warmbloedig idealist. Hij heeft een onuitwisbaar stempel gezet op de lange periode van zijn leven en hij heeft voor de toekomst waardevol materiaal nagelaten aan het nageslacht.

J.E.A.L. Struick

Oud-gemeentearchivaris mr. J.W.C. van Campen (rechts) in gesprek met zijn ambtsopvolger dr. J.E.A.L. Struick tijdens de opening van de tentoonstelling "De stad ten baat" op 12 oktober 1979. Foto: GAU Hist. Atlas V 79.10.12.7.

"Het Gedroomde Land"

Pastorale Schilderkunst in de Gouden Eeuw

— Tentoonstelling Centraal Museum —
van 29 mei 1993 t/m 1 augustus 1993

De grote bloeiperiode van de Utrechtse schilderkunst viel in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Na in 1987 met de tentoonstelling *Nieuw Licht op de Gouden Eeuw* aandacht te hebben besteed aan het Caravaggisme in Utrecht, zal het Centraal Museum deze zomer de schijnwerpers richten op de schilders van het arcadische landschap. Ten behoeve van de catalogus van de tentoonstelling *Het Gedroomde Land. Pastorale Schilderkunst in de Gouden Eeuw* werd een nieuw onderzoek ingesteld naar het leven van een van de schilders van wie werk getoond zal worden.

Bernhard Zwaerdecroon (Utrecht na 1616-1654 Utrecht).

De schilder Bernard Zwaerdecroon geniet minder bekendheid dan zijn gelijknamige grootvader, die in 1629 in Utrecht overleed na lange tijd rector te zijn geweest van de latijnse school in Leiden en de Hieronymusschool in Utrecht.[1] De grootvader was in 1619 uit zijn functie ontslagen omdat hij remonstrantsgezind was. Ook diens zoon Wolfaert Zwaerdecroon (ca. 1593 - 1635 Utrecht), lector in de derde klas van de Hieronymusschool, en vader van de schilder, verloor toen om die reden zijn betrekking. Wolfaert vestigde zich vervolgens als notaris in Utrecht, waar hij vanaf 1623 kantoor hield in het huis 'Groot Stegenberch' onder de Lakensnijders (nu Choorstraat, nr. 11).[2]

Bernard Zwaerdecroon was een zoon uit het in de zomer van 1616 gesloten tweede huwelijk van Wolfaert Zwaerdecroon met Emmerentia van Beeck. Hij zal op zijn vroegst in 1617 geboren zijn.[3] In tegenstelling tot zijn vader kwam zijn moeder niet uit een academisch milieu. Zij stamde echter wel uit een vooraanstaande familie. Haar vader Frederick Cornelisz. van Beeck (overl. 1607) was wijnkoper in 'de Wynstock,' ook geheten 'de Prince van Oraigne.'[4] Tevens speelde hij als burgerhopman en raadslid een rol in de Utrechtse politiek. Via de familie Van Beeck was Bernard Zwaerdecroon verwant aan een tweetal andere Utrechtse schilders: Peter van Beeck (ca. 1588-1627), een broer van zijn moeder, en Johannes de Veer (overl. 1662), die een neef van Bernhard was.[5]

In het rekenboek van het Utrechtse St. Lucasgilde staat zijn inschrijving als leerjongen verantwoord in de rekening die vermoedelijk van januari 1630 tot januari 1633 loopt [6]. Wie zijn leermeester was wordt in deze weinig secuur bijgehouden administratie niet vermeld. Toen zijn vader in mei 1635 overleed was hij nog een jongen. Vermoedelijk heeft hij zijn leertijd pas later voltooid, waarna mogelijk nog een reis naar Italië is gevolgd. Dit althans zou men kunnen afleiden uit het feit dat hij in 1645 tweemaal op zijn Italiaans tekent als 'Bern(h)ardo Zwaerdecroon.'[7]

Bernard Zwaerdecroon trouwde in maart 1644 in Rotterdam met zijn nicht Willemina Zwaerdecroon, wier vader daar rector van de latijnse school was.[8] Omdat zij remonstrants waren werd het huwelijk voor schepenen voltrokken. Het jonge paar vestigde zich in Utrecht, waar op 18 januari 1645 in hun huis een testament werd opgemaakt.[9] Willemina vermaakte hierin haar schoonzuster Grietgen Zwaerdecroon de 'goude brasseletten, ringen en andere juweelen' die haar man haar 'bij consummatie hares houwelijcks vereert' had. Of hun eerste kind op dat moment al geboren was wordt uit het testament niet duidelijk. Hoe het zij, vier dagen later, op 22 januari 1645, werd hun dochter Mechtelt gedoopt.[10]

In de eerste jaren na zijn huwelijk vinden we Bernard Zwaerdecroon regelmatig in Utrechtse akten vermeld als schilder of 'conterfeyter.'[11] Zo trad hij in mei 1645 op als getuige bij het het opmaken van het testament van de zilversmid Pieter Vivant.[12] De andere getuige was de schilder Adam Willaerts, wiens nicht Anthonetta van Herwijck in

Bernard Zwaerdecroon, Portret van twee kinderen in een landschap. 2de kwart 17de eeuw. Centaal Museum Utrecht, schilderijen-catalogus 1952, nr. 365.

1637 was getrouwd met Bernhards broer Frederick Zwaerdecroon.[13] De in de hierboven genoemde akten vermelde getuigen woonden in meerderheid in de Annastraat. Daar woonden Bernhard en Willemina Zwaerdecroon in de eerste jaren na hun huwelijk waarschijnlijk ook. Willemina was medeerfgename van twee achter elkaar gelegen huizen, aan het Oudkerkhof en de Annastraat, die waren gekomen van haar in 1644 overleden grootvader Jan Willemsz. van der Pluym.[14] Al in 1649 woonde Bernard Zwaerdecroon echter op de Nieuwegracht, bij de voormalige St. Servaasabdij.[15] Hij huurde hier van Willem van Weede.[16]

Het moet Bernhard Zwaerdecroon niet gelukt zijn zich een goed inkomen te verwerven. Al in 1649 blijkt hij in processen te zijn verwikkeld omdat hij niet aan zijn verplichtingen kon voldoen. Zo kon hij in november van dat jaar de huur van zijn huis niet opbrengen.[17] Een maand later werd hem bij vonnis van het Utrechtse gerecht gelast een koopmansrentebrief van 1000 gulden, met achterstallige rente sedert het eind van 1647, om te zetten in een hypotheek.[18]

Het is niet onmogelijk dat Bernard Zwaerdecroon zijn financiële problemen maar ten dele aan zichzelf te wijten had. Zijn broer Frederick verkeerde eveneens in moeilijkheden en was in het najaar van 1652 failliet.[19] Nadat Frederick in februari 1650 de twee eerder genoemde huizen aan het Oudkerkhof en in de Annastraat had overgedragen aan zijn oom Hendrick Zwaerdecroon, deden binnen enkele maanden ook zijn moeder en zijn schoonvader afstand van stukken onroerend goed, waaronder Bernards ouderlijk huis 'Groot Stegenborch.'[20] In de drie jaar daarna maakte ieder van hen nog andere goederen te gelde. Omdat zijn moeder en schoonvader in ten minste één geval borg stonden voor Frederick Zwaerdecroon, mo-

gen we aannemen dat zij ten gevolge van dergelijke borgstellingen dreigden te worden meegesleurd in diens faillisement.[21] Mogelijk was ook Bernhard hierin als borg betrokken.

Nadat Bernhard Zwaerdecroon op 16 oktober 1654 in een huis aan de Nieuwstraat was overleden [22], verklaarde zijn weduwe dat zij en haar dochtertje haar man ongeveer anderhalf jaar eerder verlaten hadden, 'onder andere bij gebreck van nodich onderhout.'[23] Ongetwijfeld was Bernhard Zwaerdecroon in de zomer van 1652 zonder inkomsten komen te zitten door het uitbreken van de eerste Engelse oorlog. Kunst is in oorlogstijd nu eenmaal weinig gevraagd. Willemina en haar kind hadden onderdak gevonden bij haar vader, die inmiddels op het huis Cronesteijn bij Zoeterwoude woonde. Omdat Willemina niet in de gelegenheid geweest was om op de begrafenis te komen en voor de baar uit te gaan, het gebruikelijke teken dat een weduwe de nalatenschap van haar overleden man niet aanvaardde, liet zij een notariële akte van afstand opmaken.[24] Ook Bernards moeder Emmerentia van Beeck weigerde de nalatenschap te aanvaarden.[25]

Pas in 1667 zou Willemina Zwaerdecroon in Rotterdam hertrouwen met de brandewijnbrander Olivier van Vlierden. De schulden van haar eerste man waren blijkbaar nog altijd niet afbetaald, want voor de voltrekking van het huwelijk werd bij de Rotterdamse weeskamer een pak documenten gedeponeerd om te bewijzen dat de bruid afstand had gedaan van de boedel van Bernard Zwaerdecroon, die bij zijn overlijden geen middelen had nagelaten.[26] Dankzij deze papieren weten we nu hoe weinig fortuinlijk Zwaerdecroons loopbaan is geëindigd.

Marten Jan Bok
Telingstraat 3-A, Utrecht

Noten:

1. Zie voor de grootvader J.J. Dodt van Flensburg, 'Bernard Zwaerdecroon, voornamelijk in deszelfs betrekking tot de Utrechtsche School,' *Utrecht voorheen en thans. Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* 2de serie, 2 (1843) 167-191, en *NNBW* 5 (Leiden 1921) kol. 1182. De literatuur over de schilder Bernhard Zwaerdecroon blijft beperkt tot de bekende biografische woordenboeken en P. Haverkorn van Rijsewijk, 'Bernard Zwaerdecroon,' *Oud-Holland* 13 (1895) 57-64. Tenzij anders vermeld zijn de hier gebruikte gegevens ontleend aan dit artikel.

2. Zie voor de koop van het huis GAU, Stadsarchief II, 3243, register van transporten en plechten, p. 278-280, 2 april 1623.

3. Haverkorn van Rijsewijk (1895) 59, en in navolging van hem ook anderen, hanteren 1617 als geboortejaar. Bewijzen ontbreken. Haverkorn baseerde zich hierbij op Zwaerdecroons vermoedelijke leeftijd bij zijn inschrijving als leerjongen (zie hieronder). Het jaar van inschrijving valt echter evenmin anders dan bij benadering vast te stellen.

4. Een eigentijdse genealogie van de familie Van Beeck is te vinden in Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Ms. 1828 (7.A.29), genealogische aantekeningen van Cornelis Booth, omslag 144.

5. De levensdata van Peter van Beeck zijn ontleend aan GAU, Stadsarchief II, 1365, manuaal van lijfrenten, fol. 237.

6. Muller (1880) 121. Een voornaam wordt niet gegeven, maar de identificatie met Bernhard Zwaerdecroon lijkt niet te hoeven worden betwijfeld.

7. GAU, notaris H. Ruysch, U020a003, fol. 13-14, 18 januari 1645; idem, fol. 8-8vo., 25 juli 1645. Zie voor dit gebruik P. Huys Janssen, *Schilders in Utrecht 1600-1700* (Utrecht 1990) 97. Over het algemeen spelde Zwaerdecroon zijn naam als 'Bernhard.'

8. Zij was een dochter van Hendrick Zwaerdecroon en Mechteld Jansdr. van der Pluym. Haar oom Dominicus Jansz. van der Pluym was een aangetrouwde neef van de schilder Rembrandt van Rijn. Zie voor de familie Van der Pluym I.H. van Eeghen, 'Willem Jansz. van der Pluym en Rembrandt,' *Maandblad Amstelodamum* 64 (1977) 6-13.

9. GAU, notaris. H. Ruysch, U020a003, fol. 13-14, 18 januari 1645. Gepubliceerd door C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, etc.* (Amsterdam, 1857-1864) 1903.

10. GAU, DTB, 23, dopen remonstrantse gemeente.

11. GAU, notaris F. Zwaerdecroon, U028a012, 18 november 1646; Stadsarchief II, 3253, register van schuldbekentenissen en borgtochten, 8 mei 1647 (genoemd in Dodt van Flensburg (1845) 191); notaris F. Zwaerdecroon, U028a013, 18 augustus 1647 (Haverkorn van Rijsewijk (1895) 60); notaris G. Wttewael, U039a001, 21 november 1647 (Haverkorn van Rijsewijk (1895) 60); verder nog meerdere akten in 1649 en 1650.

12. GAU, notaris H. Ruysch, U020a003, fol. 42-43. Met dank aan drs. Paul Huys Janssen, die mij op deze akte opmerkzaam maakte.

13. Frederick Zwaerdecroon zette het notariskantoor van hun vader voort, daarin bijgestaan door zijn broer Herman.

14. Dit blijkt uit GAU, Stadsarchief II, 3243, register van transporten en plechten, p. 201-203, 15 augustus 1656.

15. GAU, notaris H. Zwaerdecroon, U044a001, 10 juli 1649.

16. GAU, notaris J. van Steenre, U025a001, 26 november 1649 (met dank aan Paul Huys Janssen). Hij moet er een buurman zijn geweest van de schilder Jacob Duck, die vanaf zeker 1646 van dezelfde eigenaar een huis huurde dat bij de Magdalenabrug was gelegen. (GAU, notaris F. Zwaerdecroon, U028b001). Duck zou er tot zijn dood in 1667 wonen.

17. Dit blijkt uit GAU, notaris J. van Steenre, U025a001, 26-11-1649; idem, 3-12-1649.

18. GAU, Stadsarchief II, 2826, register van civiele sententies, 20-12-1649.

19. In GAU, Stadsarchief II, 3220, is sprake van de desolate boedel van Frederick Zwaerdecroon.

20. GAU, Stadsarchief II, 3243, p. 63-64, 16 februari 1650; idem p. 196-197, 25 april 1650 (zie hiervoor ook notaris C. van Vechten, U031a004, 25 april 1650); notaris F. Zwaerdecroon, U028a015, 28 juni 1650 en 24 oktober 1650.

21. GAU, notaris C. van Vechten, U031a004, 6 maart 1650.

22. GAU, DTB, 123, register van overledenen, 23 oktober 1654.

23. Akte opgemaakt door de Leidse notaris A.Jz. Raven, gedateerd 30 oktober 1654 (nieuwe stijl), opgenomen in een Utrechtse gerechtelijke akte, gedateerd 27 oktober (oude stijl, 6 november nieuwe stijl), waarvan een afschrift berust in GA Rotterdam, Weeskamer, 454, fol. 552-554 (gepubliceerd door Haverkorn van Rijsewijk (1895) 60).

24. Idem.

25. Akte voor de Utrechtse notaris F.C. Engel, de dato 17 oktober 1654 (oude stijl), opgenomen in GA Rotterdam, Weeskamer, 454, fol. 552, 16 april 1667. Hierin de overlijdensdatum van Bernhard Zwaerdecroon.

26. GA Rotterdam, Weeskamer, 454, fol. 552 e.v., 1667.

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5¼ of 3½ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

BERICHTEN

Eeuwfeest Alliance Française d'Utrecht

In 1994 zal het 100 jaar geleden zijn, dat de afdeling Utrecht van de *Alliance Française* werd opgericht.

Het bestuur wil dit natuurlijk niet onopgemerkt voorbij laten gaan. Men is momenteel o.a. op zoek naar gegevens over vroeger, zoals oude circulaires, uitnodigingen voor evenementen, persverslagen, fotomateriaal enz. Het historisch archief is lang niet volledig. Vooral in de jaren 1940-1945 is veel verloren gegaan (en vernietigd, want het bezit ervan werd toen als "deutsch-feindlich" aangemerkt).

Langs deze weg doet het bestuur een oproep aan allen, die kunnen en willen helpen aan gegevens om de 100-jarige historie te completeren. Zij worden uitgenodigd zich te wenden tot de voorzitter van de eeuwfeest-commissie, mevrouw R. Rive, Koningslaan 36, 3583 GH Utrecht, telefoon 030-516828.

Het oude kantoor

Bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht is in het voorjaar van 1992 een kleine tentoonstelling gehouden over Archieven van Utrechtse bedrijven. *Bij het samenstellen van deze tentoonstelling zijn heel wat stukken bekeken om na te gaan of zij exposabel genoeg waren. Eén stuk - uit het archief van de firma Vlaer & Kol - was visueel niet zo attractief, maar inhoudelijk verrassend aardig. Het is een omslag met geschreven herinneringen van ene Nicolaas Constantijn Haksel aan de tijd toen hij bij de firma Vlaer & Kol in dienst trad.*[1] *Het verhaal, dat hij in 1947 op schrift stelde, handelt over de periode toen Vlaer & Kol nog in het pand Lepelenburg nr. 1 (het latere U-huis) was gevestigd.*[2] *Toen Haksel zijn herinneringen opschreef was hij 76 jaar oud.*[3] *Het is een stukje 'petite histoire' geworden, zonder literaire of historische pretenties. Het geeft echter wel een persoonlijk getinte beleving van het Utrecht aan het einde van de vorige eeuw.*

De hieronder staande tekst is een enigszins aan het moderne taalgebruik aangepaste en ingekorte versie van de herinneringen van de heer Haksel.

Laten wij hem zelf aan het woord.

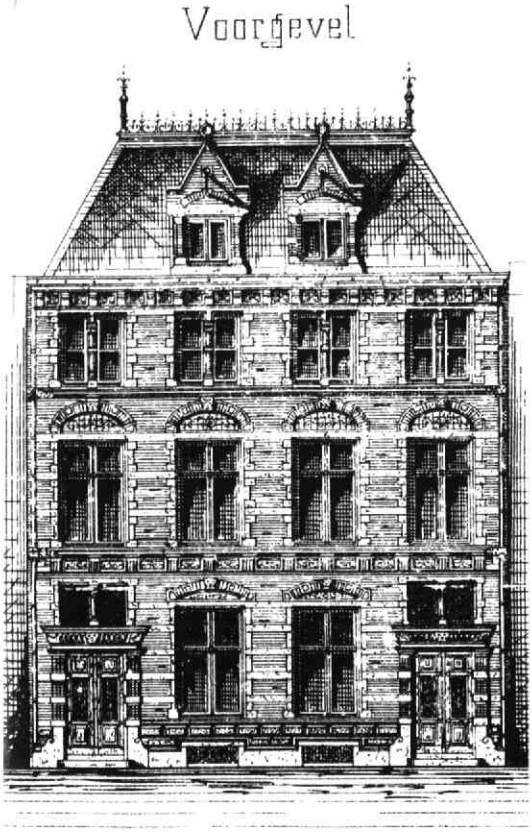

Detail van een bouwtekening van het (bij)kantoorgebouw Lange Viestraat 11 uit 1888. G.A.U. Bouwtekeningen 1888, nr. 308 a-b.

Er is heel veel veranderd in de wereld sedert ik op 1 juli 1886 als jongste bediende mijn intrede deed bij de Firma Vlaer & Kol, toen nog kantoor houdende op het Lepelenburg, met als ingang de steeg om de hoek, genaamd Ridderhofstad. Het deel van het personeel dat dicht bij de ramen zat, had uitzicht op het fraaie plantsoen. Bij grote warmte echter moesten de luiken gesloten worden, wat niet bepaald in de smaak viel. De kunstverlichting was toen nog primitief en op dat gebied is er op het kantoor heel wat geëxperimenteerd. Van de gewone vleermuisbranders ging het via de 'Wenham patent gazlamp' en meerdere systemen naar de gloeikousjes. Deze brachten veel onderhoud met zich en moesten vaak worden vernieuwd, daar iedere schok of stoot het kousje deed sneven. Het onderhoud was aan een firma opgedragen in abonnement. Ook de verwarming baarde veel zorg; om voor een flinke kantoorruimte een geschikte kachel te vinden was niet zo eenvoudig. Het stoken was aan de jongste bediende toevertrouwd. Het ieder naar de zin te maken wat de temperatuur betreft, was een wanhopige zaak. Of al dan niet de ramen moesten geopend worden, was een probleem dat vaak tot moeilijkheden aanleiding gaf en waarbij dan de patroon moest beslissen.

De jongste bediende was ook belast met melkschenken; ieder kreeg twee glazen melk (flessenmelk bestond niet). De melk kwam uit de keuken van het woonhuis in grote kannen die werden uitgeschonken in kleinere waarmee dan werd rondgegaan.

De toiletten werden nog al eens verbouwd en zijn tenslotte naar boven overgebracht. Hierdoor kwam meer ruimte vrij voor het publiek.

's Avonds dronken wij een kop thee, geserveerd door de ouden effectenloper genaamd Kiezebrink, en na diens dood door Hahn. Er waren in die tijd ongeveer 40 bedienden en een flink aantal lopers. Procuratiehouder was de heer A.W. Ouwejan. De zaak werd geleid door drie patroons, n.l. de heer E.H. Kol[4] en diens zoons de heren Jan Kol[5] en H.F. Kol[6]. Het personeel onderscheidde de patroons als: de Oude Heer, Mijnheer Jan en Mijnheer Frits. De derde zoon, de heer Everard Kol[7] was Chef van de Firma Jan Kol te Amsterdam.

De patroons en de oudere bedienden tooiden zich toen nog met de hoge hoed welke dracht door het voortschrijden van de tijd gaandeweg in onbruik raakte.

Het kantoor had een kleine zijkamer, wegens haar aankleding de groene kamer genaamd, en wegens haar bestemming de zweetkamer. Wie daar door de ouden heer werd ontboden kon er zeker van zijn dat er iets boven zijn hoofd hing. Ook cliënten werden er soms ontvangen, die bijv. ten gevolge van speculaties in de knoei zaten en er dan flink van los kregen. Zo is het gebeurd dat een cliënt, die zich te verantwoorden had, van de gelegenheid dat de oude heer Kol even weg ging om een boek te halen, gebruik maakte zich een kogel door het hoofd te jagen. De oude heer was zeer streng, doch rechtvaardig. Zo gebeurde het dat hij mij met stentorstem bij zich riep voor een vermeend abuis met de vervaltijd van een wissel. Toen ik hem de zaak uitlegde, bleek dat hij zich vergist had en nu aarzelde hij niet mij op hoffelijke wijze zijn verontschuldiging aan te bieden.

Een zijkamer aan de kant van de steeg deed dienst als knechtskamer. In dit vertrek was tevens een loketje van de Crediet en Depositokas, toen nog een jonge instelling.

De Kantonrechter ter plaatse was steeds bestemd om als commissaris van de Crediet en Depositokas op te treden. Er werd wel gezegd dat bij een vacature van Kantonrechter veel candidaten solliciteerden, alleen omdat zij het commissariaat van de Crediet en Depositokas ambieerden. Aan deze ongezonde toestand is later een eind gekomen.

De brandkast was links aan de achterzijde van het kantoor. Dit was een nog al primitief stuk werk en als zij thans nog dienst moest doen zouden de heren inbrekers er al lang beslag op hebben gelegd. Maar toen was dit gilde nog niet zo geraffineerd als thans. Tegenwoordig, met de moderne kluizen, hebben zij geen kans.

De twee grote directiekamers waren gelegen achter het kantoor met uitzicht op de tuin van het woonhuis. In een van deze kamers zetelden de patroons en vanaf hun bureaus konden zij het kantoor overzien.

De werktijden waren vrij lang en wel van 9 tot 2 en van 5 tot 9 uur en vaak nog later. Op zaterdag werd gewerkt van 9 tot 4 uur zonder onderbreking. Het personeel had slechts 1 dag verlof per jaar; geen wonder dat reikhalzend werd uitgezien naar de feestdagen. In de zomer eindigden de werkzaamheden reeds om half acht, doch alleen op de donderdagen. Men noemde deze avonden zwemavond. Of er echter veel gezwommen werd meen ik te mogen betwijfelen.

(...)

Het kantoor was met een eigen lijn telefonisch verbonden met het bijkantoor in de Viestraat. Dit bijkantoor was eerst gevestigd in een perceel op de hoogte van de tegenwoordige American Lunchroom van de heer Van Angeren.[8] Later liet de heer Kol het kantoor overbrengen naar de overzijde in een perceel dat later door de firma Vroom en Dreesmann voor uitbreiding harer magazijnen werd aangekocht.[9] Dit gebeurde echter eerst toen ons hoofdkantoor naar de Oudegracht was verplaatst. In die tijd was de Viestraat nog niet verbreed. Het laatste kantoor Viestraat liet de heer Kol bouwen op een onbebouwd perceel grond in die straat. Het was een aardig kantoortje met een afzonderlijk bovenhuis hetwelk als woonhuis verhuurd werd.

In die jaren was er nog geen interlokale telefoon en zo moesten de beursorders steeds per telegram naar Amsterdam worden doorgegeven. Dit telegram werd dan per brief bevestigd, welke brief omstreeks half een werd bezorgd aan het station van de Staatsspoor waar hij in de brievenbus van het postrijtuig van de trein werd geworpen.

De buitenlandsche correspondentie van het kantoor werd gevoerd in de Franse of Duitse taal. Van het Engels had men nog geen praktijk, trouwens hieraan was niet zo direct behoefte omdat als onze Londense agent fungeerde de heer Carl Wilh. Groos, schoonzoon van den ouden heer Kol[10], kantoor houdende 106 Fenchurch Street aldaar. Met hem kon dus in het Nederlands worden gecorrespondeerd. Eerst veel later heeft de heer Groos ons kantoor geïntroduceerd bij de British Linen Bank. Naar New York werd in het Duits geschreven. Onze correspondenten aldaar waren namelijk de heren Knauth, Nachod en Kühne, die ook een huis in Leipzig hadden. Zodoende kon met het Duits worden volstaan.

(...)

In de laatste jaren van zijn leven (hij overleed in

Het woonhuis en (rechts) het kantoor van de familie Kol aan het Lepelenburg. Aquarel van Anth. Grolman, 1897. GAU Top.Atlas T 2.35.

1888) ging de oude heer Kol van tijd tot tijd naar Duitsland om genezing te zoeken voor zijn kwaal. Bij zijn terugkomst placht hij dan voor ieder van ons iets mee te brengen, nu eens een aardig radeermesje, dan weer een portret van hemzelf. Hij werd ter aarde besteld in het familiegraf te Odijk en het gehele personeel deed hem uitgeleide.

Herdacht een bediende zijn 25-jarige loopbaan bij de firma, dan ontving hij het traditionele gouden horloge met dito ketting, terwijl de echtgenote van de jubilaris met een zijden japon werd vereerd. 's Avonds vond een intiem dinertje plaats ten huize van de heer Kol. Toen de heer Jan Kol zijn vijfentwintig-jarig jubileum herdacht, werd het kantoorpersoneel onthaald op een diner bij Krasnapolski. Hierbij zaten tevens aan de heren van het personeel van de firma Jan Kol te Amsterdam. In de middag voorafgaande aan het diner werden wij in de gelegenheid gesteld een en ander van Amsterdam te zien. Daartoe werden wij verdeeld in 4 groepen onder geleide van een der oudere bedienden. Iedere groep nam een andere richting. Zo viel mij een bezoek aan het Paleis van Volksvlijt ten deel, waar juist een nijverheids-tentoonstelling werd gehouden. Tegen etenstijd verzamelden allen zich bij Krasnapolsky. Het was voor ons een prettige dag.

Eveneens als een oase in de woestijn van het leven van alle dag noem ik twee huwelijken die op luisterrijke wijze werden voltrokken. Het gold de huwelijken van de jongste dochters van de ouden heer met resp. de heren Mr. Rasch[11] en luitenant Pahud de Mortanges[12]. Eerstgenoemde was secretaris van de gemeente Haarlem, terwijl laatstgenoemde officier was bij een bereden wapen. Het huwelijk van de heer Rasch vond plaats met schitterende equipages en dat van de heer Pahud met oud-hollandse sjezen. Dat een en ander in onze stad veel bekijks uitlokte, spreekt wel van zelf.

Het was mij goed een wijle in het verleden te toeven. Er nog langer bij stil te staan ware niet goed, indachtig de regels van den dichter:

Wie stil blijft staan gaat achteruit,
wij streven verder op.

juni 1947

(w.g.) N.C. Haksel

G.J. Röhner
Gemeentelijke Archiefdienst
Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht

Noten:

1. Archief Vlaer & Kol, inv. nr. 983.

2. In 1748 ontstond de kassiersfirma Vlaer & Kol. In 1868 werd het verstrekken van kredieten opgedragen aan de Crediet en Depositokas; Vlaer & Kol trad toen nog slechts op als commissionairs in effecten. De firma verhuisde in 1900 van het Lepelenburg naar het pand Oudegracht 158, de voormalige Winkel van Sinkel.

De Crediet en Depositokas is opgegaan in GWK/CDK Bank; Vlaer & Kol is in 1967 opgegaan in Pierson, Heldring en Pierson en in 1975 in de AMRO-bank.

3. Nicolaas Constantijn Haksel werd geboren te Utrecht op 7 juli 1871 als zoon van Gerrit Haksel en Martha Riens. Hij was doopsgezind en huwde op 10 april 1895 met Cornelia Alida Hoendervoogt. In de huwelijksakte wordt als zijn beroep 'kantoorbediende' vermeld. Op 1 juli 1886 (en dus op 14-jarige leeftijd) trad hij in dienst bij Vlaer & Kol. Hij is overleden te Amersfoort op 10 maart 1963.

4. Everard Henri Kol I (1816-1888), gehuwd met Anna Elisabeth barones van Heeckeren van Brandsenburg (1813-1843) en met Sophia Smith (1822-1881).

5. Jan Kol IV (1849-1919), gehuwd met Wilhelmina Debora Rittershaus (1849-1881) en met Caroline Elisabeth Heubel (1852-1911).

6. Herman Friedrich Kol (1853-1928), gehuwd met Constantia Isabella Jacqueline Grothe (1856-1928).

7. Everard Kol II (1859-1935), gehuwd met Jvr. Petronella Frederica Frederica Raders (1864-1954).

8. Dit bijkantoor was gevestigd aan de Lange Viestraat, wijk C nr. 165 (= L. Viestraat 28/28bis).

9. Lange Viestraat, wijk C nr. 185/186 (= L. Viestraat 11). De bouwvergunning voor dit pand (kantoorgebouw met twee bovenwoningen) werd afgegeven op 7 februari 1888.

10. Carl Wilhelm Groos (1840-1914), gehuwd met Jeanne Theodore Kol (1843-1903), dochter van Everard Hendrik Kol I.

11. Carel Marius Rasch (1859-1910), gehuwd op 1 september 1887 met Sara Geertruida Kol.

12. Charles Ferdinand Pahud de Mortagnes (1860-1903), gehuwd op 17 juli 1888 met Sophia Kol (1861-1931).

■

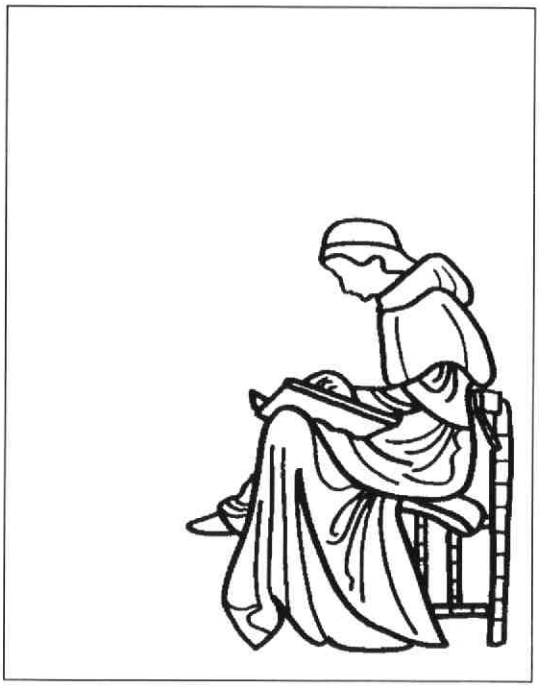

BOEKENSCHOUW

Cornelis Dekker, Roland Baetens, Suzanne Maarschalkerweerd-Dechamps

Album palaeographicum XVII Provinciarum

Paleografisch album van Nederland, België, Luxemburg en Noord-Frankrijk; Album de paléographie des Pays-Bas, de Belgique, du Luxembourg et du Nord de la France. Z.pl., Brepols en H&S, 1992. 404 blz. ISBN 90 61941 18 0 Prijs ƒ 159

Het is alweer meer dan tien jaar geleden sinds de tweede druk van *Oud schrift in Nederland* van J.L. van der Gouw verschenen is. Enkele generaties studenten en amateur-historici hebben dus alweer met deze paleografische atlas kunnen werken, en al zaten er heel wat foutjes in dit eenmanswerk, toch kon de volhouder zich ermee bekwamen in het ontcijferen van oude Nederlandse en Latijnse teksten.

In prijs en grootte nauwelijks verschillend (maar twee keer zo dik) kan nu een nieuwe atlas de plaats van Van der Gouw gaan innemen. 313 tek-

sten telt het boek, ongeveer het dubbele van het oude, zoals ook het geografische bereik verdubbelde: de hele oppervlakte van de 17 provinciën, ot ver in Frankrijk. Vandaar dat het boek ook weetalig is: de inleiding, de aantekeningen e.d. zijn in het Nederlands en het Frans, terwijl er ook heel wat meer Franse teksten in staan dan de acht die Van der Gouw opgenomen had, ongeveer honderd naast 220 Nederlandse en nog enkele Friese en Duitse.

De grenzen van wat een paleografische atlas in de lage landen kan omvatten, lijken nu wel bereikt. Men kan zich zelfs afvragen of het boek niet zo zwaar en onhanteerbaar geworden is, dat het beter in twee los te verkopen delen gesplitst had kunnen worden. Inderdaad, volgens de politieke grens, want ook historisch onderzoek houdt meestal op bij deze grens, om van die met Frankrijk maar helemaal te zwijgen. Idealisme genoeg, met een beroep op Benelux en Europese eenwording, maar wat je ervoor koopt is een te dik boek, tout court.

De namen van de samenstellers van deze atlas, die van C. Dekker voorop, garanderen een kwaliteit waarop alleen in details iets af te dingen is. Terecht stellen zij, dat het geen paleografisch handboek is, maar een oefenboek. In de inleiding worden dan ook al dan niet stilzwijgend knopen doorgehakt. Daarom had ook het hoofdstuk over de ontwikkeling van het schrift, waarover voldoende literatuur te vinden is, beperkt kunnen blijven tot de historische en geografische begrenzingen van het boek. Erg zinvol is het ook niet om al in 1136 te beginnen, wanneer men weet dat bijna alles vóór 1300 uitgegeven is.

De uiteenzetting over de lettervorm (wie dat aspect beheerst is al op de helft) wordt teveel los gezien van de plaats in het woord, maar erger is dat de connaisseur weinig echts zal herkennen in de massa nagetekende letters op p. XXV-XXVII. Nog steeds is het boekje van W. Bogtman, *Het Nederlandsche handschrift in 1600*, in dat opzicht onovertroffen. Hoe kun je nu zien dat in de 17e eeuw de l nauwelijks groter was dan de e? (Bij Bogtman ziet men dat trouwens niet op de bladzijde over de l). Het gedeelte over de afkortingen oogt niet aantrekkelijk. De voorbeelden zijn klein en kriebelig geschreven, zonder dat de eeuw erbij staat, zoals in Cappelli, en met een paar hinderlijke fouten in voorbeeld of transcriptie: voerscreven op p. XXXI, commen en penninc op p. XXXIII, naturarum op p. XLI. Ik heb hier steeds het gevoel, dat de voorbeelden niet nageschreven zijn, maar uit het blote hoofd verzonnen.

Een atlas staat of valt natuurlijk met de kwaliteit van de reproducties. Hoe scherper en contrastrijker hoe beter ze als oefenmateriaal kunnen fungeren. Helaas zijn in dit dure boek de foto's vaak wollig, met verlies van dunne lijntjes, en met te weinig contrast. Illustratief is nr. 116, waar boven een bleke afdruk op (ongeveer?) ware grootte een verkleinde, maar duidelijke inzet te zien is van de akte met zegels en al. Zal dit het laatste boek met gefotografeerde teksten zijn, en zal men bij het volgende de scanner te hulp roepen? Geen enkele tekst is vergroot afgedrukt, maar hoe sterk is bijv. nr. 202 verkleind om nog juist op de pagina te gaan? Dankzij het fotocopieerapparaat weten we tegenwoordig precies wat 87 of 95% is. Kleine moeite om dat erbij te zetten. Overigens is het voor de liefhebber een genot om de atlas door te bladeren en al die schrijfhanden te bekijken, nog voor het lezen.

Waar houdt het pure transcriberen op en begint het uitgeven, het interpreteren? In de inleiding worden een aantal grenzen getrokken, maar lang niet alle grensgevallen worden aangeroerd. De samenstellers hebben "de kritisch normaliserende methode en niet de bij de filologen geliefde diplomatische methode" gevolgd om een "begrijpelijke weergave en niet een kopie konform" te krijgen. Toch hebben ze voor mijn gevoel geprobeerd, het geschreven tekstbeeld in drukletters nabij te komen, met doorhalingen, correcties in kleine letters boven de regels, cursiveringen voor wat aangevuld is, en gedrukte regels die even lang zijn als de geschreven regels. Dat is voor de gebruiker, die wil nagaan of hij foutloos heeft getranscribeerd, wel makkelijk, maar zo geef je geen tekst uit.

Voor het begrip van de teksten is het een goede gedachte geweest, verklarende noten in de marge te zetten. Het hadden er zelfs meer mogen zijn. Eigenlijk zou geen enkele atlas zonder vertalingen mogen bestaan, want een goede transcriptie komt pas tot stand in wisselwerking met een vertaling. Desnoods zouden die vertalingen er in een los boekje kleingedrukt bijgevoegd moeten worden. Of op microfiche, zoals deze atlas met 70 transcripties doet. Ook korte samenvattingen, regesten, staan op mijn verlanglijstje.

En somme, ook dit prachtige boek, geschreven door één in België en twee in de provincie Utrecht wonende deskundigen, is een aanwinst voor de paleografie. Maar de praktijk zal moeten uitmaken of de bedoelingen van de auteurs niet wegzinken in de grote massa teksten en transcripties. Het is mooi, zoveel soorten teksten en handschriften bij elkaar te hebben, maar om te leren transcriberen heb je er echt niet zoveel nodig.

Kees Smit

15 okt 1993

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
66e jaargang, nummer 5/6 - mei/juni 1993

Brouwerij, Odenveltlaan, Vleuten. Foto: M.I.P. provincie Utrecht.
Boerderijen in het westelijk (veen-)weidegebied

- Verenigingsnieuws
- Oud-Utrecht-prijs 1993
- Themanummer *Vleuten-De Meern*
- Oproepen

5 6 1993

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

15 OCT 1993

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 5/6 - mei/juni 1993

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: B&U, Erik Uitenbogaard (bNO).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Redactioneel

Dit Maandblad is grotendeels gewijd aan Vleuten-De Meern. Vanwege de omvang is het een gecombineerd Maandblad geworden, het mei/juni-nummer. Omdat de voorbereiding van dit nummer veel meer tijd vergde dan was voorzien, is de verschijning ervan helaas aanzienlijk vertraagd.

Het eerstvolgende Maandblad wordt het - eveneens gecombineerde- nummer van juli/augustus.

Het voor u liggende Maandblad is het laatste dat door de huidige redactie werd gemaakt. Nu wij onze redactiewerkzaamheden hebben beëindigd, willen wij een speciaal woord van dank richten aan alle auteurs, met wie wij in een lange reeks van jaren zulke plezierige contacten hebben gehad.

De nieuwe redactie wensen wij vanaf deze plaats veel succes.

Anite Haverkamp / Edsard Kylstra / Gert Jan Röhner / Ton van Schaik

Agenda

Zomer 1993: *Kerken Kijken Utrecht,* opnieuw openen de Utrechtse binnenstadskerken hun deuren voor het publiek. Inlichtingen KKU tel. 030-315415.

Zomer 1993: *Concertserie in de Nicolaïkerk.* Inlichtingen Stichting Culturele Evenementen Nicolaïkerk, p/a Nicolaïkerk, Nicolaaskerkhof 8, 3512 XC Utrecht.

De tentoonstelling *Utrecht Nader Belicht* toont een groot aantal luchtfoto's, architectuurfoto's, portretten, foto's van gebeurtenissen en verdwenen stadsbeelden, waardoor een beeld wordt gegeven van de grote verscheidenheid aan foto-opdrachten van de Gemeentelijke Fotodienst Utrecht. Inlichtingen Gemeentelijke Archief- en Fotodienst, tel. 030-736611.

Zomertentoonstelling *Het gedroomde land* in het Centraal Museum. Uniek overzicht van de 17de-eeuwse pastorale schilderkunst in Nederland met topstukken uit museale en particuliere collecties uit zowel Europa als Amerika, waaronder 11 werken uit de eigen collectie. Inlichtingen Centraal Museum, Agnietenstraat 1, 3512 XA Utrecht, tel. 030-362362.

Heen en weer, heen en weer, Rhenen en het veer; tentoonstelling over pontjes, voetveren, veerlieden en veerhuizen rondom Rhenen. Inlichtingen Museum Het Rondeel te Rhenen, tel. 08376-12077.

Tentoonstelling in *Kasteel Amerongen* over de relatie tussen de Heren van Amerongen en de vorsten van Brandenburg/Pruisen. Inlichtingen Kasteel Amerongen, tel. 03434-54212.

Museumproject *Mannenzaal anno 1907 tot leven gebracht* in het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis in Amersfoort. Wegens de grote belangstelling voor dit 'living history' project, waarbij het gasthuisleven anno 1907 door hedendaagse spelers tot leven wordt gebracht, is besloten tot een verlenging t/m 29 augustus. Inlichtingen Museum Flehite tel. 033 - 61 99 87.

Oud-Utrecht PRIJS 1993

Het verheugt het bestuur zeer dat de Oud-Utrecht-prijs zo'n bruisende start heeft gemaakt met maar liefst 37 inzendingen van 28 verschillende auteurs. Het niveau van de ingezonden werkstukken was over het algemeen hoog. Sommige auteurs hebben geprobeerd algemene historische patronen tegen een Utrechts licht te houden, anderen stelden specifieke verwikkelingen centraal.
Op voordracht van de jury bestaande uit drs. H.L.Ph. Leeuwenberg, prof. drs. M. Snijders en prof. dr. M.R. Prak heeft het bestuur de - gedeelde - Oud Utrecht prijs 1993 toegekend aan:

dr. H.P. Deijs te Rhenen voor:

Justus van Broeckhuijsen, landmeter 's Hoofs van Utrecht

Van deze 18de eeuwse landmeter zijn 93 kaarten geïdentificeerd en beschreven. De tekst behandelt de afkomst van Van Broeckhuijsen, zijn familierelaties met andere landmeters uit die tijd, maar vooral zijn beroepspraktijk. Deze studie werd in 1990 gepubliceerd in het Jaarboek Oud-Utrecht.

---

drs. K. van Vliet te Utrecht voor:

Markt in middeleeuws Utrecht

Deze studie behandelt de plaats van Utrecht in het netwerk van regionale en internationale handel, van de 8ste tot en met de 13de eeuw. Met behulp van een boeiende combinatie van oude en nieuwe literatuur, gedrukte bronnen en opgravingsverslagen is de schrijver erin geslaagd om nieuw licht te werpen op de ontwikkelingen van de stad Utrecht en op de voorname positie van de stad in het economische verkeer van deze streken. Dit manuscript is in 1991 als doctoraalscriptie gepresenteerd bij de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht.

Tijdens de lustrumviering van de Vereniging werd de prijs met de bijbehorende oorkonde door de burgemeester van Utrecht, mr. I.W. Opstelten uitgereikt.

Voorwoord

Het mei-juni nummer van het Maandblad van Oud Utrecht gaat over het westelijk weidegebied, in het bijzonder het grondgebied van de gemeente Vleuten-de Meern. De bijdragen geven afzonderlijk en gezamenlijk een beeld van het landschap, zoals dat in de loop van de geschiedenis gevormd en door de natuur en de mens veranderd is.

In vergelijking met de beroemde cultuurlandschappen van de Vecht en de Kromme Rijn is er over dit stroomgebied van de Oude rijn - breedte ca. twee kilometer- en de belendende inpolderingen weinig systematisch onderzoek verricht. Maar die achterstand wordt snel ingehaald. Vorig jaar is door de AWN het initiatief genomen tot een archeologische veldkartering van het stroomgebied, daarin bijgestaan door de Stichting Raab. De resultaten van het onderzoek zijn veelbelovend en wijzen in de richting van een vroege en vrij intensieve bewoning, met name op de oeverwallen van de tot 1122 moeilijk te temmen Rijn. In dat jaar werd de Rijn bij Wijk bij Duurstede afgedamd.

Over de dorpskernen de Meern, Vleuten en Haarzuilens en de romeinse resten in het grensgebied is meer bekend. Zo ook over de ridderhofsteden en de systematische ontginningen -copen- in de middeleeuwen. Voortdurend veranderde het landschap door afgravingen van de rivierklei voor de baksteenindustrie, door de aanleg van spoorlijnen en wegen en tenslotte door de komst van de (glas)tuinbouw en de forensen.

Inmiddels is het gehele gebied ten westen van de A2 in de belangstelling van planologen en bestuurders komen te staan. Daarbij gaat het om de bouw van een geheel nieuw stadsdeel met woningen, bedrijven en kantoren. Dit ruimtelijke plan is niet zolang geleden vastgesteld in eenzogeheten startconvenant tussen rijk, provincie en de betrokken gemeentes. Het is de bedoeling dat het totale gebied zoveel mogelijk met wat tegenwoordig heet Hoogwaardig Openbaar Vervoer (trein, tram en bus) of door de fiets met de bestaande kernen en de stad Utrecht verbonden wordt. Over de plannen staat nog niet veel vast. Er is nog geen bestuurlijke overeenstemming op hoofdpunten. Wel is inmiddels duidelijk dat iedereen vindt dat de stedelijke uitleg - als deze doorgaat- mooi moet worden en dat er veel aandacht moet zijn voor het leefmilieu en de openbare ruimte.

Deze aflevering van ons Maandblad biedt een schat aan gegevens op het gebied van de fysische geografie, de archeologie, de (bebouwings)geschiedenis, cultuur en flora en fauna. Dat is van groot belang voor de plannenmakers en degenen die uiteindelijk over de plannen en de vormgeving van de nieuwste fase van de geschiedenis van het landachap moeten beslissen.

Als voorzitter van de 70 jaar oude maar springlevende Vereniging Oud Utrecht wil ik allereerst de schrijvers van de bijdragen hartelijk danken voor hun inspanningen om ons de actuele stand van zaken zo compact mogelijk te schetsen. Daarnaast ook dank aan het adres van het Provinciebestuur, dat de uitgave door een subsidie mogelijk heeft gemaakt. Een speciaal woord van dank aan de scheidende redactie, in dit geval uitgebreid met Marceline Dolfin als coördinerend redactrice, die met dit Maandblad een veelal lange periode van inzet en inspanning voor de Vereniging afsluit.

Ik hoop dat we allen ons cultureel erfgoed in voortdurende verandering zullen blijven respecteren. Het gaat tenslotte om kwaliteit, variatie en herkenbaarheid van ons zo geliefde Utrechts landschap. Houden we daar rekening mee, dan gaat het ook in de toekomst goed met Utrecht.

H.H.W. Kernkamp,
voorzitter Vereniging Oud Utrecht

juni 1993.

Inleiding

De gemeente Vleuten-de Meern is een van de jongere gemeenten in de provincie Utrecht. Bij grenswijzigingswet werd zij per 1 januari 1954 gevormd uit de voormalige gemeenten Haarzuilens, Oudenrijn, Veldhuizen en Vleuten. Een ingrijpende ruilverkaveling vond toen plaats. De gemeente bestaat uit de dorpen Vleuten, De Meern en Haarzuilens. Elk dorp heeft een rijke geschiedenis, beginnend met de tijd van de Romeinen. De naam Haarzuilens zou herinneren aan het bezoek, dat de uit Rome verbannen Antonius Colonna bracht in 65 na Christus aan deze plaats (de Haar = verheven plaats boven de omgeving, zuilen = zou afkomstig zijn van Colonna). Het gebied ten noorden van de Leidse Rijn behoorde door de eeuwen heen tot het grondgebied van Vleuten. Keizer Claudius bepaalde omstreeks 47 na Christus, dat de noordelijke Rijnoever (de Rijn lag toen meer noordelijk dan de huidige Leidse Rijn en volgde ongeveer de loop van de Vleutense wetering) de grens zou vormen van het Imperium Romanum en liet als grensafbakening diverse kleine vestingen, zogenaamde castella, bouwen. Bij opgravingen op de Woerd (de Meern) zijn in de jaren dertig resten van een dergelijk castellum gevonden. De duistere middeleeuwen gingen voorbij en er kwamen veel overstromingen voor tussen de Rijn en de Vecht, met veel klei-afzet als gevolg, dat in de 19de eeuw toepassing vond in de baksteenindustrie. Vleuten en Haarzuilens lagen hoog en hadden betrekkelijk weinig last van de waterovervloed.

Aangenomen wordt, dat De Meern zijn naam ontleent aan het riviertje de Mare, dat vele eeuwen geleden van de kaart verdween. Het was een tak van de Oude Rijn, die zich bij 't Huis te Voorn (begin Rijksstraatweg) in twee takken verdeelde. Eén hiervan, de Mare, volgde het bed van de tegenwoordige Oude Rijn tot het dorp De Meern en heeft zich via Achthoven verenigd met de IJssel bij Maremunde. De andere tak van de Oude Rijn liep langs den Hoet, Hof ter Weyde en de Engh naar Vleuten. Op zijn tocht door ons land kwam St. Willibrord ook door het gebied van Vleuten-de Meern. Het Willibrordpad te Vleuten herinnert aan zijn tocht langs de Rijn, de bedding van de Vleutense wetering.

Vanaf de twaalfde eeuw gingen de kastelen en ridderhofsteden een belangrijke rol spelen in de geschiedenis van Vleuten en Haarzuilens. De belangrijkste waren De Ham (woontoren bestaat nog), De Haar (tussen 1898 en 1915 door architect P.J.H. Cuypers in een groots kasteel omgetoverd) en De Engh (alleen nog een eilandje met een sloot eromheen). Het gebied viel regelmatig ten prooi aan oorlogen tussen de Utrechtse bisschop en de Hollandse adel. Vele scherpe tegenstellingen brachten niet alleen verdeeldheid tussen de ridders, maar ook tussen de burgers. Om hiertegen iets te doen werd in de 19de eeuw een vriendenkring opgericht, welke tot heden onder de naam "O.L. Vrouwe Broederschap" nog bestaat. Met giften en legaten, die de Broederschap verkreeg, werden de Broederschapshuisjes aan het Dorpsplein gebouwd om de arme mensen van Vleuten aan huisvesting te helpen. De huisjes zijn thans fraai gerestaureerd en dienen voor culturele doeleinden.

In de loop van de middeleeuwen begon men met systematische ontginningen (de naam Reierscop herinnert nog aan deze "cope-"ontginningen) en de waterhuishouding werd beter geregeld (Oude Rijn rechtgetrokken) ten behoeve van de landbouw. Vooral de hogere delen werden bestemd voor bouwlanden, die verenigd werden in een "eng" (zie de voormalige ridderhofstad Den Engh). Vanaf de 16de eeuw werd in de Rijnstreek, met name rond Woerden, veel kleiafgegraven ("afgevlet") voor de opkomende baksteenindustrie. Allereerst werden die gebieden "afgevlet", die dicht bij de rivieren lagen (transport per schip). Na eeuwen klei afgraven en turf steken voor de baksteenovens, kwam in de 19de eeuw het voor vervoer ongustiger gelegen gebied van Vleuten-de Meern aan de beurt. In hoog tempo werden toen hele gebieden afgevlet. Als gevolg hiervan moest de akkerbouw plaatsmaken voor veeteelt. De afgevlette grond bleek goed geschikt voor tuin-

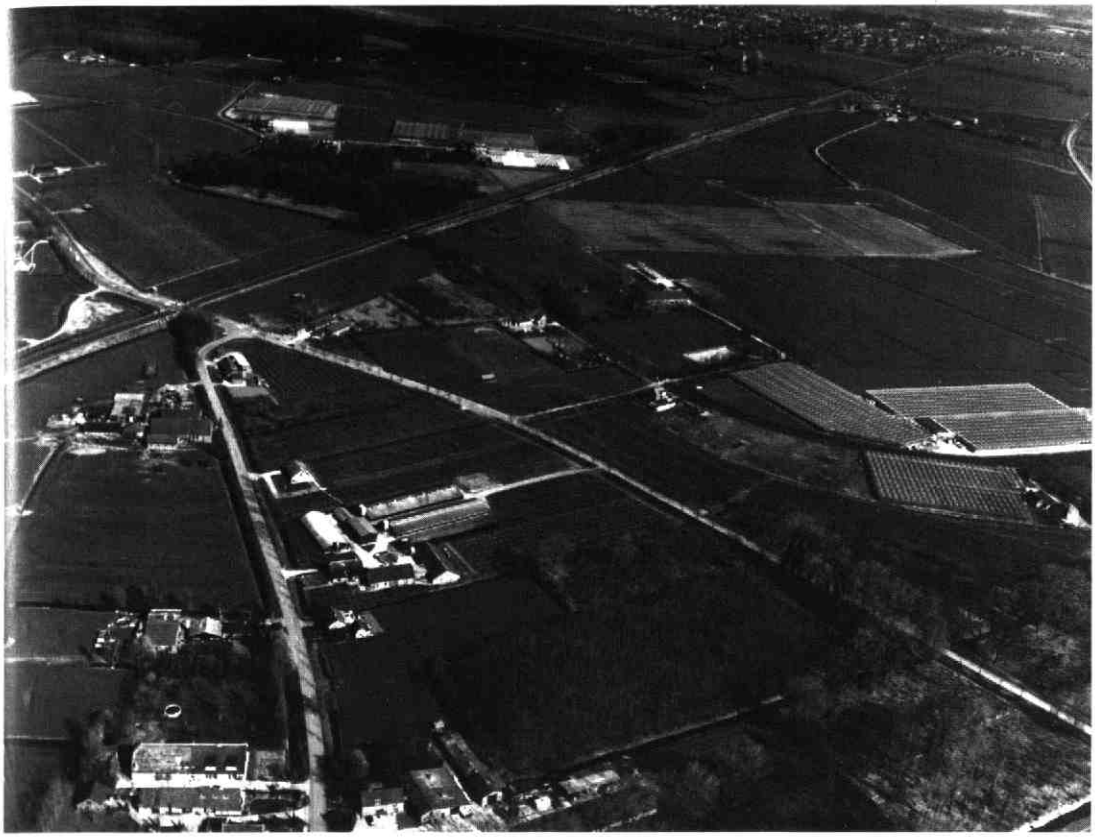

bouw. Door de gunstige ligging ten opzichten van de stad Utrecht en de uitbreidende bebouwing daar, gingen veel Utrechters tegen het eind van de 19de eeuw naar Vleuten-de Meern om daar hun tuinbouwbedrijf voort te zetten, of op te zetten. Ook vele Westlanders kwamen naar het gebied toe. Tussen de dorpen Vleuten en de Meern ontstond vanaf het begin van deze eeuw een groot tuinbouwcomplex. Voor de oorlog kwamen er vanuit Utrecht woonforensen naar Vleuten-de Meern. Tussen de boerderijen verschenen villaatjes en andere woningen en veroorzaakten een minder aantrekkelijke lintbebouwing. Deze tendens wordt na de oorlog voortgezet, maar de gemeente heeft haar agrarische karakter weten te behouden. Na de oorlog vonden mede door de ruilverkaveling ingrijpende veranderingen plaats. Het dorp Vleuten kreeg een nieuw, qua schaal veel te groot, dorpsplein en rond het centrum kwamen nieuwe woonwijken met rechthoekige stratenpatronen. Van het oude dorp de Meern bleef weinig meer over. Na de reconstructie van het noordelijke deel van de Meern worden in het zuiden grote nieuwe woonwijken gebouwd. Haarzuilens, het dorpje in een keer gebouwd rond 1900 naar ontwerp van de architect P.J.H. Cuypers, is geheel intact gebleven en vormt een fraai geheel met het imposante kasteel en zijn parken. Aan de Strijkviertel ontstond een grote industrie-vestiging. Snelwegen en spoorlijnen doorsnijden het gebied. Door deze na-oorlogse ontwikkeling is veel van het gegroeide, traditionele cultuurlandschap verdwenen. De Lagehaardsedijk, de Thematerweg, de Ockhuizerweg, gedeelte van de Rijksstraatweg en een aantal kleinere gebieden bezitten nog hun cultuurlandschappelijke uiterlijk en dienen met aandacht behandeld te worden.

■

Fysisch geografische beschrijving van het gebied rond Vleuten

Het gebied rond Vleuten behoort, fysisch geografisch gezien, grotendeels tot het rivierkleigebied. De rivier de Oude Rijn heeft hier in het verleden een stroomrug opgebouwd met een breedte variërend van 2 km nabij de westgrens van de stad Utrecht tot 1 km nabij Woerden (afb. 1). Tussen Harmelen en Woerden bevat de stroomrug een watervoerende restgeul: de huidige Oude Rijn. Tussen Utrecht en Harmelen is nog een dichtgeslibde restgeul aanwezig, waarin thans enkele weteringen liggen (Alendorper wetering, Vleutense wetering, Bijleveld). De Oude Rijn stroomrug behoort tezamen met o.a. de stroomruggen van Kromme Rijn en Vecht tot het Utrechtse stroomstelsel. Dit stroomstelsel was gedurende ca. 4500 jaar een van de belangrijkste rivierarmen in Nederland. Voordat de rivieren bedijkt werden, werd bij een overstroming van de bedding het door de rivier vervoerde relatief grove materiaal op korte afstand van de bedding afgezet. Vlak naast de rivierbedding ontstond hierdoor een oeverwal die bij elke overstroming verder werd opgehoogd (afb.2). De beddingafzettingen en de oeverafzettingen van een meanderende rivier vormen tezamen de stroomgordel die voornamelijk uit grind, zand en zavel bestaat. Indien de stroomgordel als een rug in het landschap zichtbaar is, wordt gesproken van een stroomrug. Het fijnere materiaal kwam op grotere afstand van de bedding tot bezinking. Hier ontstonden de vaak uitgestrekte en laaggelegen kommen die bestaan uit dikke kleilagen. In de kommen kon onder natte omstandigheden veenvorming optreden. De bedding van een onbedijkte meanderende rivier verplaatst zich voortdurend door erosie aan de buitenbochten, waar de stroomsnelheden het grootst zijn, en door sedimentatie aan de binnenbochten, waar de stroomsnelheden het laagst zijn. Op plaatsen waar de rivier bij hoog water door de oeverwallen breekt ontstaan crevasse-afzettingen die in de richting van de kommen steeds smaller worden en tenslotte niet meer te vervolgen zijn. Vanwege de relatief hoge ligging en goede natuurlijke ontwatering zijn de stroomruggen al heel vroeg door de mens als woongebied uitgekozen. In het rivierkleigebied zijn vrijwel alle oudere steden en dorpen op de stroomruggen ontstaan. Bovendien zijn de stroomruggen

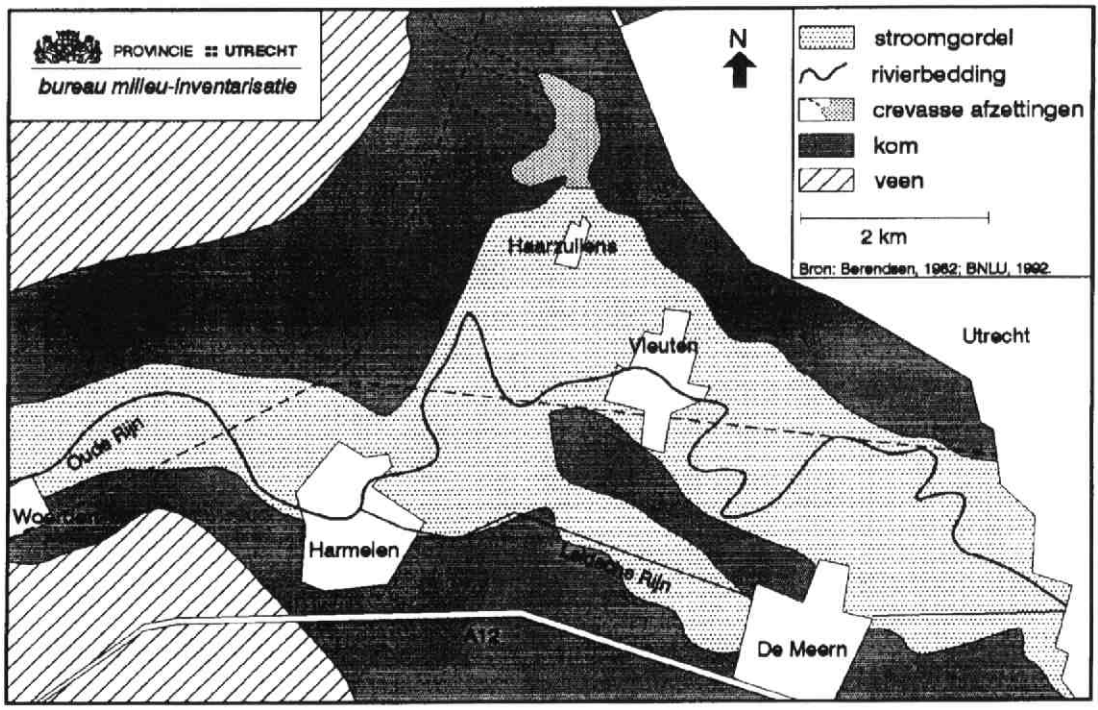

afb.1 Ligging van de afzettingen van de Oude Rijn.

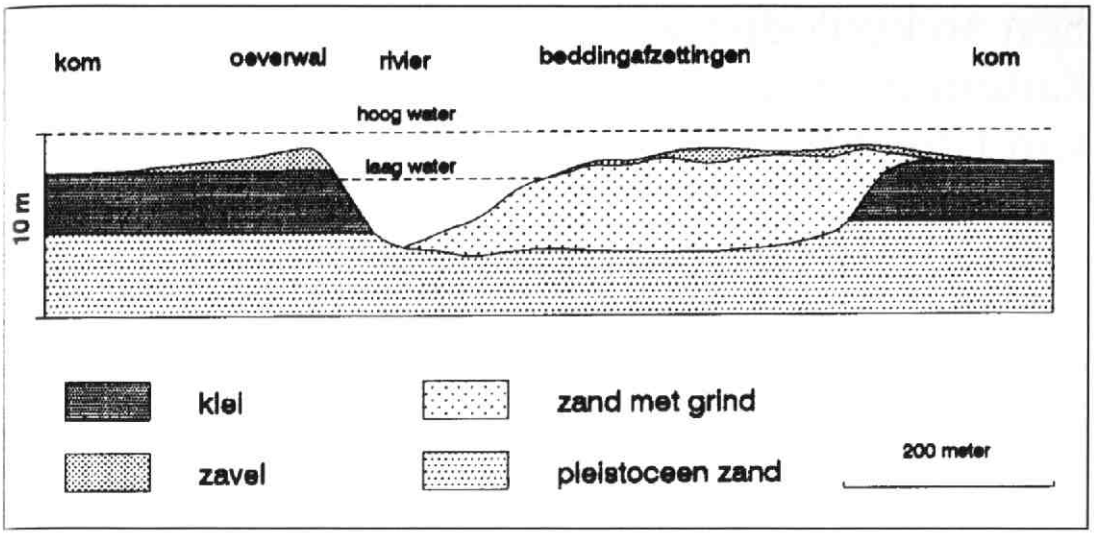

afb. 2 Schematisch lithologisch profiel van een meanderende rivier.

meestal goed geschikt voor allerlei takken van landbouw. De verkaveling heeft over het algemeen een divers en onregelmatig karakter. De kommen daarentegen zijn lange tijd ongeschikt geweest voor bewoning vanwege de natte ligging en slappe ondergrond. Na ontginning ontstond een veelal regelmatige verkaveling met relatief lange en smalle percelen gescheiden door watergangen.

Uit dateringen is gebleken dat de Oude Rijn stroomgordel is opgebouwd door een rivier die bestaan heeft van ca. 3600 voor Chr. tot ca. 1150 na Chr. De eindfase van de Oude Rijn valt samen met de eindfase van de Kromme Rijn die is bepaald door de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in het begin van de 12e eeuw. Bekend is dat de Oude Rijn rond 780 na Chr. nog bevaarbaar was. Daarna is de bedding tussen Utrecht en Harmelen verzand waardoor de afwatering van de Kromme Rijn voornamelijk via de Vecht verliep. De Leidsche Rijn is een gegraven verbinding die de scheepvaartfunctie van de verzande Oude Rijn tussen Harmelen en Utrecht heeft overgenomen.

De stroomrug van de Oude Rijn is in bodemkundig en geomorfologisch opzicht redelijk scherp begrensd. Op ca. 100 meter afstand van de overwegend zandige stroomrug begint de uit klei en veen bestaande kom. Opvallend zijn de crevasse-afzettingen die als een waaier grenzen aan de "buitenbocht" van de Oude Rijn stroomrug ten noorden van Haarzuilens. Het hoogteverschil tussen stroomrug en kom bedraagt thans maximaal ca. 2,5 meter. Ten behoeve van de baksteenindustrie zijn grote delen van de stroomrug in het verleden afgegraven (afgevlet). Dit afvletten vond soms in zeer onregelmatige patronen plaats. Soms werd er te diep afgevlet waardoor het land te nat werd voor landbouwkundig gebruik. Het met bos beplante Vijverbos nabij Harmelen is hier een voorbeeld van. De oorspronkelijke bedding van de Oude Rijn tussen Vleuten en de Meern is door afvletten nog nauwelijks terug te vinden.

De aanzienlijke breedte van de stroomrug tussen Utrecht en Harmelen houdt verband met het voorkomen van Pleistoceen zand (dekzand) op 2 a 3 meter beneden het maaiveld. In het dekzand kon de rivier zich namelijk gemakkelijk verleggen. Ten westen van Harmelen, waar het dekzand dieper voorkomt en de rivier tussen dikke veenpakketten ligt, is de stroomrug aanmerkelijk smaller. Vanwege de ouderdom van de stroomrug zal de rivier vele malen haar loop binnen de stroomrug verlegd hebben waardoor het sediment vele malen omgewerkt werd. Alleen de jongste fase van de Oude Rijn kan in de nu nog zichtbare en deels watervoerende bedding herkend worden.

A.A. Brombacher

Literatuur:

Berendsen, H.J.A., 1982, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht,* Rijksuniversiteit Utrecht;

Beleidsplan natuur en landschap, 1992, provincie Utrecht;

Bodemkaart van Nederland 1:50.000 kaartblad 31 oost, 1970, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

■

Een archeologische kartering ten westen van Utrecht

Rijk, divers en belangwekkend - dat is de inhoud van het 'bodemarchief' in het gebied ten westen van Utrecht. De stroomrug van de Rijn is hier vanouds een aantrekkelijke vestigingsplaats voor de mens geweest. De eerste bewoningssporen dateren waarschijnlijk al uit het midden van de bronstijd (ca. 1800 - 1200 v. Chr.). Vanaf de laatste eeuwen voor het begin van de jaartelling was de bewoning er continu en meestentijds intensief. In de Romeinse tijd lag op de Hoge Woerd bij De Meern bovendien een klein grensfort bemand door enkele honderden soldaten. Dit betekende waarschijnlijk tevens een uitgebreide infrastructuur van wegen, havenwerken en civiele bewoning. Ook de vroege middeleeuwen, elders vaak zo duister, hebben hier nogal wat sporen nagelaten. Tenslotte telt het gebied ook nog eens ruwweg tien kasteelterreinen met resten van voormalige ridderhofsteden en andere bouwsels van allure.

Een archeologische veldkartering

Toch is er van de archeologische rijkdom in dit gebied bij het brede publiek nauwelijks iets bekend. Bovendien hebben er, afgezien van de Hoge Woerd, tot nog toe geen wetenschappelijke opgravingen plaatsgevonden. En behalve de overige beschermde monumenten, nl. de kasteelterreinen, was die hele archeologische rijkdom tot voor kort eigenlijk slechts een *potentiële* grootheid. Pas de laatste jaren zijn door amateur-archeologen enkele nederzettingsterreinen ontdekt zoals wij die bijv. uit het Kromme Rijngebied reeds kenden. Het getuigt daarom van visie dat de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, de landelijke vereniging van amateur-archeologen, vorig jaar het initiatief heeft genomen tot een systematische archeologische veldkartering in het gebied tussen Utrecht en Harmelen. Dankzij een subsidie van de provincie Utrecht kon daarbij een beroep worden gedaan op Stichting RAAP (Regionaal Archeologisch Archiverings Project), verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Stichting RAAP heeft jarenlange ervaring in het opsporen van archeologische vindplaatsen in het landelijk gebied; zij beschikt bovendien over de benodigde expertise om de omvang en conserveringstoestand van dergelijke vindplaatsen vast te stellen en adviseert desgewenst over beheersmaatregelen om deze te beschermen.

De kartering door RAAP en AWN beperkt zich tot de stroomrug van de Oude Rijn tussen Utrecht en Harmelen. Tot omstreeks 1000 na Chr. speelde alle menselijke bewoning zich binnen deze gordel af. Uitgerekend deze archeologische schatkamer is van hogerhand aangewezen als locatie voor grootschalige woningbouw na het jaar 1995; op dit moment volgen de bestemmingsplannen elkaar hier al snel op. Doel van de kartering is dan ook het oude bewoningspatroon in deze streek zoveel mogelijk te reconstrueren, voordat het gebied weldra voor dergelijk veldonderzoek ontoegankelijk wordt. Een tweede oogmerk is natuurlijk dat stedebouwers en archeologen straks, bij het uitwerken van de bestemmingen en tijdens de uitvoering van grondwerkzaamheden, rekening kunnen houden met de aanwezige archeologische resten.

Bij een archeologische veldkartering zoals die nu tussen Utrecht en Harmelen gaande is, worden in beginsel alle bronnen aangewend die iets kunnen zeggen over vroegere menselijke bewoning. Dat zijn om te beginnen geologische en bodemkaarten, hoogtecijfers, luchtfoto's, historisch kaartmateriaal, veldnamen en wat dies meer zij. Maar ook oudere vondstberichten en reeds bestaande collecties van amateur-archeologen worden geraadpleegd. De eigenlijke veldkartering bestaat er vervolgens in dat alle percelen in het betrokken gebied systematisch worden afgezocht. Daarbij worden alle sporen van menselijke bewoning zorgvuldig in kaart gebracht. Dat kan bijvoorbeeld een opvallende verhoging in het terrein zijn, maar doorgaans gaat het om concentraties van aardewerkscherven. Op grasland - en daar gaat het voornamelijk om in dit gebied - moet men zich daarbij behelpen met molshopen, slootkanten en hier en daar een proefboring.

In een tweede campagne, de zgn. waardering, worden de gevonden plekken door middel van grondboringen nader onderzocht, teneinde inzicht te krijgen in de aard van de bewoningsresten, alsmede hun uitgestrektheid en conserveringstoestand. Deze fase van het onderzoek zal weldra beginnen. Vooruitlopend op het eindrapport kunnen nu reeds de eerste resultaten van de archeologische kartering ten westen van Utrecht worden gepresen-

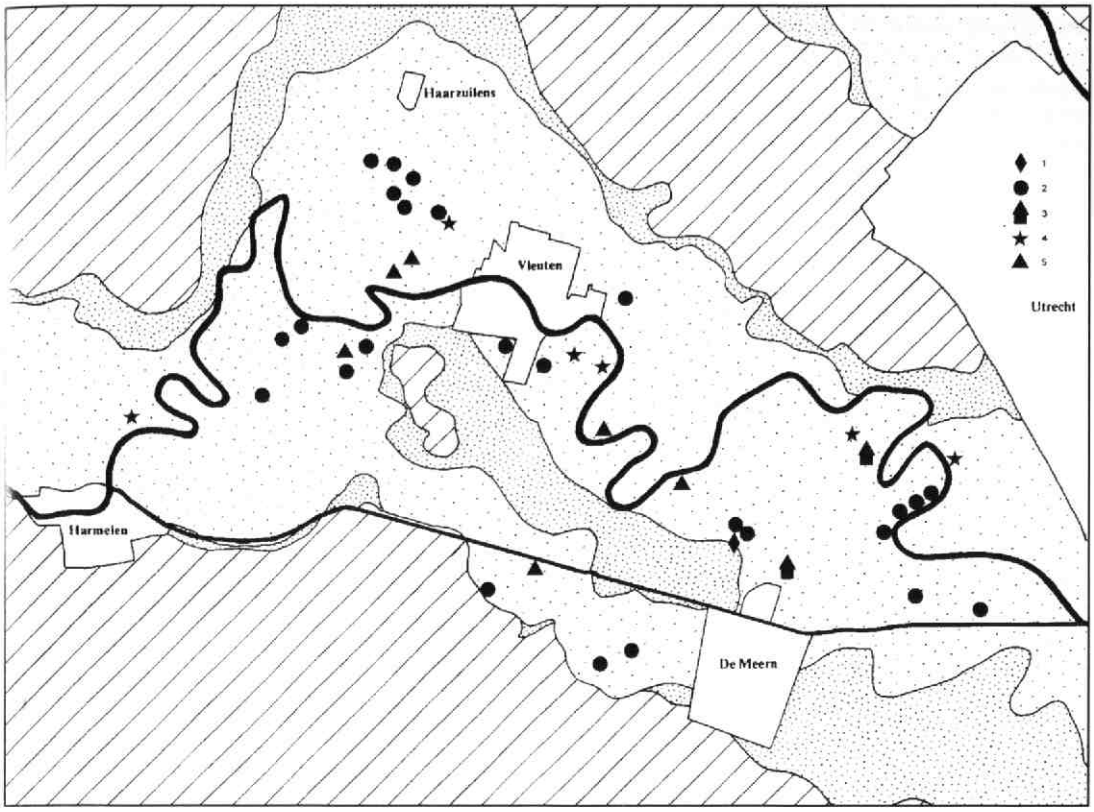

1. Het onderzoeksgebied van de archeologische veldkartering: de stroomrug van de Oude Rijn tussen Utrecht en Harmelen. Het beeld wordt beheerst door de gordel van zandige bedding- en oeverafzettingen van de Rijn en een zuidelijke neventak (grof raster). Hun stroomruggen worden omzoomd door zware kleipakketten (fijn raster). Daarbuiten liggen grote veenmoerassen, die pas in de 11e en 12e eeuw werden ontgonnen (gearceerd). De blanco gebieden konden vanwege aaneengesloten bebouwing niet worden gekarteerd. Midden door het beeld kronkelt de restgeul van de Oude Rijn. Tussen Park Voorn en Harmelen is bovendien de (gegraven) Leidse Rijn getekend. De symbolen geven de plaatsen aan waar tijdens de kartering concentraties van aardewerk zijn gevonden. 1: midden-bronstijd (1800 - 1200 v. Chr.). 2: late ijzertijd en Romeinse tijd (ca. 250 v. Chr. - 250 na Chr.). 3: castellum *op de Hoge Woerd en Romeinse nederzetting bij de bloemenveiling (ca. 50 - 250 na Chr.). 4: vroege middeleeuwen (5e - 9e eeuw). 5: late middeleeuwen (12e - 13e eeuw). (Ondergrond:* Geomorfogenetische kaart van Zuid-Utrecht *van H.J.A. Berendsen, 1982)*

teerd - en die mogen er zijn! Wij zullen ons hier voornamelijk bezighouden met de periode vóór het jaar 1000. In de daarop volgende eeuwen ondergaat het bewoningspatroon ingrijpende veranderingen en komen de eerste schriftelijke bronnen beschikbaar; dan neemt het werk van de historicus geleidelijk een steeds prominentere plaats in.

Vroegste bewoning

Afb.1 toont het onderzoeksgebied van de veldkartering: de stroomrug van de Oude Rijn tussen Utrecht en Harmelen. Het beeld wordt beheerst door het 2 km brede zandmassief dat deze rivier hier in de loop van duizenden jaren heeft opgebouwd. Vanaf omstreeks 4500 v. Chr. stroomde door dit gebied een van de belangrijkste rivierlopen van de Nederlandse delta, die toen nog niet door allerlei kunstgrepen aan banden was gelegd. In het waterrijke seizoen trad de rivier regelmatig buiten zijn oevers; vooral de lagere gebieden aan de rand van de stroomrug, de 'kommen', kwamen dan blank te staan.

Ondanks de periodieke wateroverlast zijn de stroomruggen vanouds een geliefkoosde vestigingsplaats voor de mens geweest. Bij voorkeur koos men zijn woonplaats op een goed ontwikkelde oeverwal, indien mogelijk aan een oude restgeul of kleine zijtak, met het oog op visvangst en

vervoer over water. De stroomruggen waren van nature begroeid met een dicht loofbos, waar ruimschoots bouwmaterialen te betrekken waren. Het liet zich makkelijk ontginnen en de zandige bodem was licht te bewerken. De kommen aan de rand van de stroomrug waren hoogstens bruikbaar als hooiland. Verderop woekerde een haast ondoordringbaar elzenbroekbos. De uitgestrekte veengebieden die zich hier ontwikkelden, werden pas in de 11e en 12e eeuw succesvol ontgonnen, tegelijk met de bedijking van de grote rivieren. Tot die tijd speelde alle menselijke bewoning zich op de stroomrug af, zoals de stippen van afb. 1 tonen.

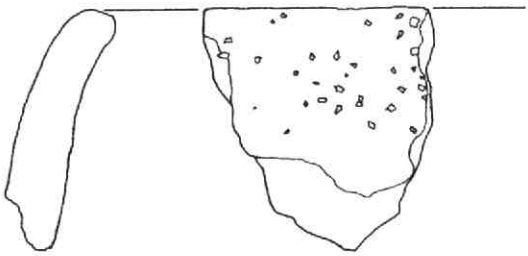

2. Randfragment van een emmervormige pot, waarschijnlijk uit de midden-bronstijd (1800-1200 v. Chr.), gevonden ten noorden van De Meern. Getekend zijn de doorsnede (links) en het buitenaanzicht (rechts). De klei is gemagerd met grote korrels kwartsgruis. (Tek. E.P. Graafstal)

De oudste nederzettingssporen die tijdens de veldkartering zijn aangetroffen, in de nieuwbouwwijk 't Weer bij De Meern, dateren naar zich laat aanzien uit de midden-bronstijd, ca. 1800 - 1200 v. Chr. (afb. 2). Nog niet zo lang geleden zou dat een kleine sensatie zijn geweest. Maar onze kennis van de prehistorische bewoning van de Nederlandse delta heeft de laatste tientallen jaren een snelle ontwikkeling doorgemaakt. Zo kennen we inmiddels half-agrarische gemeenschappen die vanaf omstreeks 4500 v. Chr. op de oevers van Biesbosch-achtige getijdekreken leefden. Het rivierengebied, waarvan ons onderzoeksgebied deel uitmaakt, raakte in de periode 3500-2500 v. Chr. links en rechts bewoond door de eerste volwaardige boeren. Voor de stroomruggen in de provincie Utrecht spannen enkele vondsten uit de omvangrijke opgravingen bij Wijk bij Duurstede voorlopig de kroon: ca. 2000-1750 v. Chr., op de voet gevolgd door de vondsten bij De Meern.

Met name de oudste bewoningsfase, de periode van ruwweg 1000 jaar tussen de midden-bronstijd en de late ijzertijd, zal zich wel nooit meer helemaal laten reconstrueren. Verscheidene factoren zijn in het spel. Ten eerste liggen de oudste resten meestal te diep om bij een gewone veldkartering te worden gevonden: er is een dik pak klei op afgezet. De bronstijd-sporen in 't Weer liggen een meter onder het maaiveld! Een veel grotere verstorende factor is de Rijn. Die heeft zich, totdat hij omstreeks 1122 bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd, vrijelijk heen en weer verplaatst binnen zijn eigen stroomrug, als een slang in het zand. Daarbij moeten heel wat nederzettingsresten, juist uit de oudste periodes, zijn verzwolgen. Vanaf de late ij-

3. Selectie van aardewerk uit de periode rond het begin van de jaartelling, gevonden op een nederzettingsterrein aan de Alendorperweg ten noorden van De Meern. De foto geeft een indruk van de uiteenlopende decoratiepatronen op de rand (linksboven) en de buik van het handgevormde ijzertijd-aardewerk. Voor de versiering zijn kennelijk niet alleen nagels en vingertoppen, maar ook touw, een rietstengel (?) en een kamvormig instrument gebruikt. Boven de schaalstok een kogel van gebakken klei voor een handslinger, ernaast een doorboorde potscherf bedoeld als spinklosje of als gewicht voor een weefgetouw.

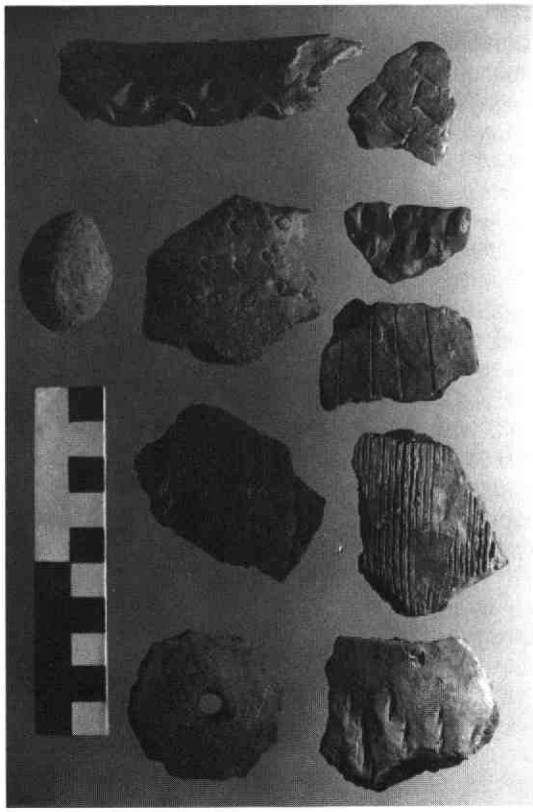

zertijd en Romeinse tijd is de schade beperkt, zoals het stippenbeeld van afb. 1 leert - de Rijn had toen zijn beste tijd gehad.

Er is trouwens reden te betwijfelen of de bewoning in het gebied ten westen van Utrecht vanaf de bronstijd continu is geweest. Voor het lagere deel van de Nederlandse delta is namelijk een min of meer regelmatige opeenvolging vastgesteld van periodes waarin de invloed van de zee en de overstromingsactiviteit rond de riviermonden merkbaar groter of kleiner waren. Deze cyclus van zogenaamde transgressie- en regressiefasen, met een duur van 500 à 1000 jaar, heeft een krachtig stempel gedrukt op de bewoningsgeschiedenis van het kustgebied en de riviermonden, en de invloed ervan blijkt tot in onze contreien aantoonbaar.

De eerste archeologische periode die overal in het onderzoeksgebied duidelijk is vertegenwoordigd, is de late ijzertijd (250 - 50 v. Chr.). Het begin van deze periode valt samen met een nieuwe regressiefase in het kustgebied, die tot omstreeks de 3e eeuw na Chr. zou aanhouden. In het rivierengebied, achter de zeegaten en in het Fries-Groningse terpengebied doet zich in de late ijzertijd een explosieve groei van het aantal nederzettingen voor. In het Kromme Rijngebied, waar tussen 1976 en 1984 een omvangrijke archeologische veldkartering heeft plaatsgevonden, zijn inmiddels vele tientallen vindplaatsen uit deze periode bekend. Ook in ons gebied is de bevolkingsexplosie duidelijk te merken. Van de nederzettingen op afb. 1 was waarschijnlijk het merendeel rond het begin van de jaartelling bewoond.

De aard van het nederzettingspatroon lijkt nog iets van deze snelle demografische expansie te weerspiegelen. In het Kromme Rijngebied liggen de stroomruggen dicht bezaaid met kleine complexen van doorgaans één tot drie boerderijen. Vermoedelijk woonden daar enkele generaties van dezelfde familie of een paar gezinnen met een gemeenschappelijke stamvader; overtollige zoons begonnen waarschijnlijk elders voor zichzelf. Tijdens de kartering door RAAP en AWN werden tussen Vleuten en Haarzuilens in een gebied van slechts 10 ha maar liefst zeven min of meer gelijktijdige woonkernen vastgesteld, vaak niet meer dan losse huisplaatsen.

De bevolking van deze kleine nederzettingen leidde een zelfvoorziend bestaan van landbouw en veeteelt. Alle voedsel en de meeste materialen voor kleding, behuizing en gereedschappen konden worden onttrokken aan het land, de veestapel of de vrije natuur. Alleen voor zout, ijzer, maalstenen en een enkel sierraad moest men buiten deze huis-economie treden, hetgeen wijst op de pro-

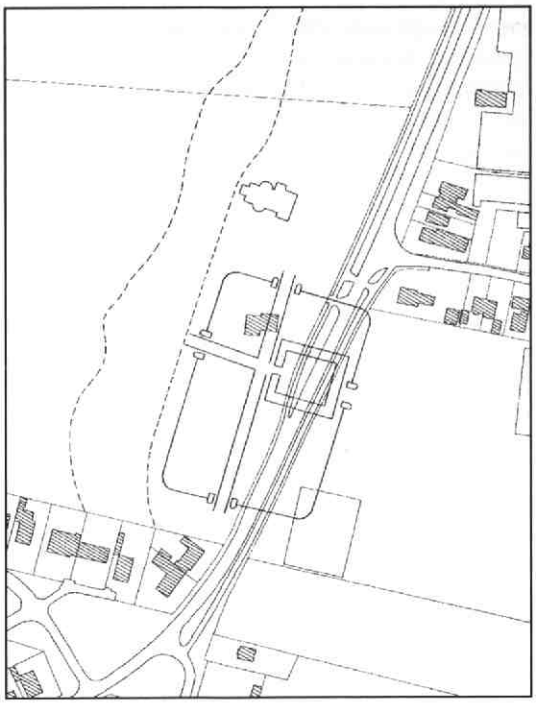

4. Topografie van de Hoge Woerd in de Romeinse tijd. Van linksonder naar rechtsboven loopt de Castellumlaan / 't Zand. In een wat dikkere lijn zijn aangegeven: het castellum *(muren, hoofdwegen, stafgebouw), het badhuis (de onregelmatige plattegrond daarboven) en de oevers van de waterloop die het nederzettingsterrein in het westen begrensde (onderbroken lijn). De reconstructie is gebaseerd op de opgravingen van resp. 1982-83, 1940 en 1960, maar vooral op het onderzoek van stichting RAAP in 1991-1992. N.B. de grondplannen van het* castellum *en van het badhuis zijn vrijwel geheel getekend naar analogie van opgravingen elders. (Naar: Van der Gaauw en Van Londen, 1992)*

ductie van een verhandelbaar surplus. Bij opgravingen in dergelijke nederzettingen wordt het beeld beheerst door de plattegronden van lange, twee- of drieschepige, houten boerderijen met een stal- en een woongedeelte onder één dak. Zo was het eigenlijk al in de midden-bronstijd, en ook in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen zou er in dit beeld niet eens zo heel veel veranderen. Vooral de agrarische bedrijfsvoering werd toen verbeterd, door uitgekiende vruchtwisselingssystemen en een intensievere bemesting.

Archeologisch zijn de nederzettingen uit de late ijzertijd direct herkenbaar aan het karakteristieke handgevormde en tamelijk zacht gebakken aardewerk. De betere stukken werden wellicht vervaardigd door locale specialisten, die dan onder elkaar toch een opvallend homogene vormenschat wis-

ten te handhaven. Afb. 3 toont een selectie van opvallende fragmenten gevonden op een nederzettingsterrein aan de Alendorperweg bij De Meern. Zeker de helft van de 'oogst' van de kartering bestaat uit dergelijk materiaal - het meeste evenwel onversierd. Het zou best kunnen dat daartussen ook aardewerk uit de vroege en midden-ijzertijd (800 - 250 v. Chr.) steekt, want dit is vaak nauwelijks van het latere materiaal te onderscheiden.

Romeinse tijd

In het jaar 47 na Chr. werd ergens ver weg in Rome een beslissing genomen die verstrekkende gevolgen zou hebben voor de verdere geschiedenis van ons gebied. In dat jaar gaf keizer Claudius de aloude veroveringspolitiek in Germanië op en bepaalde hij dat de Rijn voortaan de noordgrens van het Romeinse rijk zou vormen. Inderdaad zien we dat in het midden van de 1e eeuw op de zuidoever van de Rijn tussen Lobith en Katwijk een gordel van ongeveer twintig kleine legerkampen *(castella)* wordt aangelegd, o.a. in Vechten, Utrecht en Woerden. Tot ongeveer 270 na Chr. zouden zij een gesloten verdedigingssysteem vormen. Ook in ons onderzoeksgebied, op de Hoge Woerd ten noorden van De Meern, heeft zo'n *castellum* gelegen.

De Hoge Woerd staat al sinds de 16e eeuw bekend als vindplaats van Romeinse oudheden. Vanaf 1940 hebben er vijf maal kleinere opgravingen plaatsgevonden, zowel binnen als buiten het legerkamp. Bij het laatste onderzoek, in 1982-83, werd o.a. de weg tussen het hoofdkwartier en de noordpoort van het *castellum* blootgelegd. Nadat de hele westelijke helft van het nederzettingsterrein in 1991-1992 door stichting RAAP is onderzocht, lijkt de ligging van het legerkamp globaal vast te staan (afb. 4). Wij hebben daarbij uit te gaan van het min of meer regelmatige grondplan zoals dat bijv. van de *castella* van Utrecht, Zwammerdam en Valkenburg bekend is. Het legerkamp van De Meern is meerdere malen op dezelfde plaats herbouwd, eerst nog in hout en aarde, later grotendeels in steen. Hierdoor is een terrein van meerdere hectares geleidelijk anderhalf à twee meter boven de omgeving verrezen: de Hoge Woerd.

Het verhaal van de Hoge Woerd houdt niet op bij de muren van het *castellum*. Eromheen lag een complexe infrastructuur van wegen, haveninstallaties, civiele bewoning enz., alles gericht op de verzorging van 500 soldaten. In De Meern is van dit alles nog maar weinig bekend, laat staan opgegraven. Wel zijn in 1940 ten noorden van het legerkamp de fundamenten opgegraven van een zwaar stenen gebouw, dat kan worden geïnterpreteerd als het badhuis behorende bij het *castellum* (afb. 5). Duidelijk is ook dat het nederzettingsterrein aan de westzijde werd begrensd door een kleine waterloop, die meer naar het noorden waarschijnlijk in contact stond met de hoofdstroom van de Rijn. De geul heeft enkele eeuwen gefungeerd als de vuilnisbelt van het legerkamp; achter de schoeiingen ligt het hele dagelijks leven van de soldaat voor het opscheppen.

5. De fundering van het Romeinse badhuis ten noorden van het castellum *tijdens de opgraving in het voorjaar van 1940. De muurresten, 1.10 m dik en ter plaatse van de foto nog zeker 60 cm hoog, zijn waarschijnlijk uniek voor Nederland. (Opname E.M. Fraenkel-Nieuwstraten)*

Een van de prangende vragen rond de Hoge Woerd luidt nog steeds: waar lag de *civiele* nederzetting *(vicus)* behorende bij het legerkamp? Zo'n kampdorp herbergde doorgaans een paar kroegbazen, handelaren en ambachtslieden, onder wie wellicht enkele veteranen. En dan hadden de soldaten buiten de 'kazerne' natuurlijk hun vrouwen; het wemelde er waarschijnlijk van de buitenechtelijke kinderen. Voor een dergelijke *vicus* zijn op of rond de Hoge Woerd nog geen duidelijke aanwijzingen gevonden. Misschien ligt hij, zoals in Utrecht, direct voor de poorten van het *castellum*. In De Meern zouden we dan vooral aan de oostzijde moeten denken. In feite vormt het hele gebied ten oosten van de Castellumlaan en 't Zand nog steeds één groot *terra incognita*, waar van alles mogelijk is. Zover als afb. 4 reikt, lopen de oppervlaktevondsten nog door. Althans moet hier de

doorgaande weg naar het *castellum* van Utrecht hebben gelopen. Neringdoenden streken graag neer langs dergelijke uitvalswegen.

Iets anders wat zich pleegt vast te hechten aan de uitvalswegen van Romeinse nederzettingen - steden, dorpen en legerkampen -, zijn grafvelden. Ook in De Meern moeten in de loop van enkele eeuwen over een populatie van alleen al bijna 500 soldaten vele honderden bijzettingen hebben plaatsgevonden. Voorlopig moeten de gedachten ook hier uitgaan naar de oostelijke periferie van de Hoge Woerd. Een curieus vondstbericht uit het begin van de vorige eeuw helpt ons misschien op weg. In een artikel 'over den tegenwoordige staat der twee Romeinsche burgen of legerplaatsen in de nabijheid van Utrecht' in de *Almanak voor de studenten aan de Akademie te Utrecht voor het jaar 1824* schrijft Jacobus Scheltema: "Bezuiden den achterweg [= Groenedijk] en voor de grootste hoogte is een vlak veld, waarin volgens de overlevering voorheen grafplaatsen van voorname personen zouden gevonden zijn." Dat is niet mis te verstaan en bij benadering ook wel te localiseren. Op het moment dat deze woorden geschreven worden, is uitgerekend dit laatste restje nog niet gekarteerd...

Waar stroomde de Rijn in de Romeinse tijd? Dat is een veelgestelde vraag, waarop echter geen precies antwoord te geven valt. Het is het verhaal van de slang in het zand. Toch valt er wel iets over de zaak te zeggen. Op afb. 1 zien we in de noordelijke periferie van het *castellum* een aantal nederzettingen liggen. De restgeul van de Rijn slingert zich daar met een boog omheen. Dat betekent dat de Rijn reeds in de Romeinse tijd en ook steeds daarna ten *noorden* van deze terreinen heeft gestroomd - zij zijn immers niet door een verplaatsing van de bedding verzwolgen. Kennelijk liep de Rijn in de Romeinse tijd dus al in een wijde boog om het *castellum* heen. Maar beschikte het legerkamp van De Meern dan niet over een of ander steunpunt direct aan de Rijn, de slagader van het Romeinse grensverdedigingssysteem? Waarschijnlijk wel.

Op een hoog terrein in de buurt van de bloemenveiling Vleuten, ongeveer een kilometer ten noorden van de Hoge Woerd, werden bij graafwerkzaamheden in 1927 zo rijke vondsten gedaan dat het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden werd gealarmeerd. "Het schijnt een Romeinsche aanleg van niet heel veel betekenis op zichzelf", concludeerde directeur Holwerda, "doch van veel

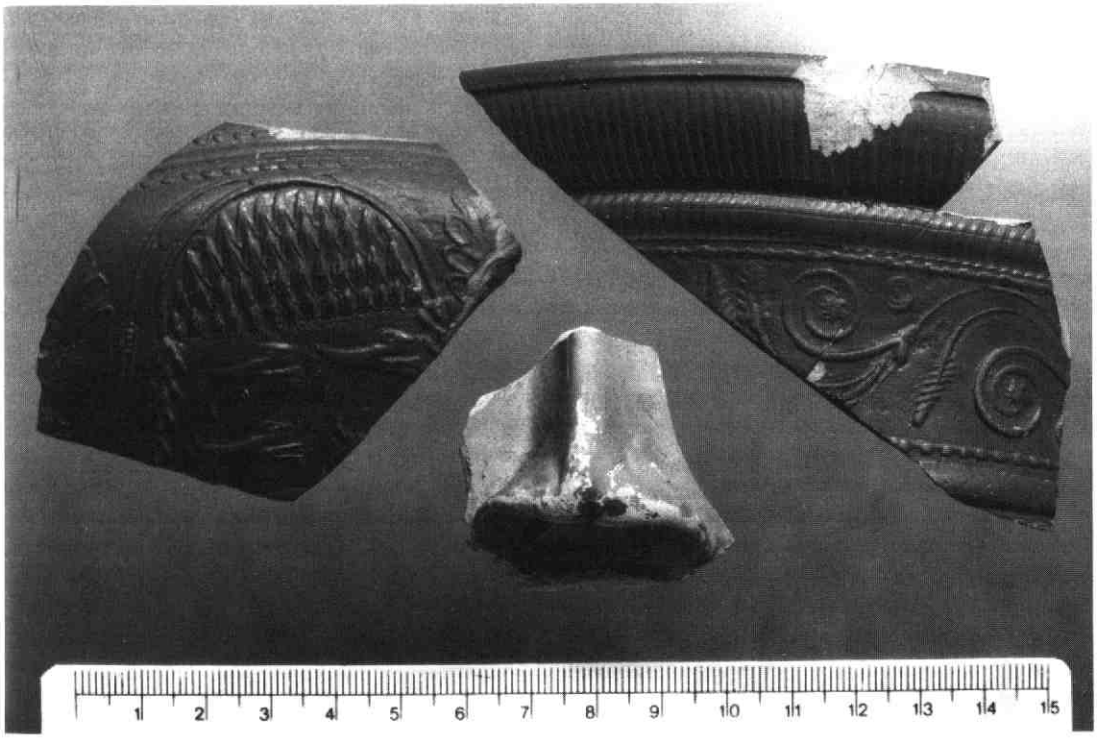

6. Enkele vroege aardewerkvondsten van de Romeinse nederzetting bij de bloemenveiling Vleuten. Links en rechts fragmenten van versierde schalen van terra sigillata, *gemaakt in Zuid-Frankrijk omstreeks het derde kwart van de 1e eeuw na Chr.. Daartussen de neus van een zeldzame 'gezichtsbeker' van oranje geverfd aardewerk uit dezelfde periode.*

belang, naar ons voorkomt, in verband met dien van de Meern". Dat oordeel lijkt juist, althans het tweede gedeelte. Want hoewel in deze nederzetting ook wel wat inheems, handgevormd aardewerk wordt gevonden, hebben we hier beslist niet met een doorsnee boerderij-complex te doen. Reeds aan het begin van de Romeinse bezettingsperiode vinden we op dit uitgestrekte terrein import-aardewerk van topkwaliteit (afb. 6). Nauwe betrekkingen met de Hoge Woerd verraden enkele vondsten met een militair karakter, zoals een zwaardriemornament van vertind brons. Deze nederzetting was duidelijk een dependance van het Romeinse *castellum* op de Hoge Woerd. Zij lag vrijwel zeker direct aan de Rijn en heeft wellicht een functie vervuld als haven, met alle aankleef van dien.

Ondertussen blijft de teruggeschoven ligging van het *castellum* van De Meern hoogst ongebruikelijk. Deze zal wel alles te maken hebben met het Romeinse kanaal onder de Meerndijk, dat in 1990 ten zuiden van de A 12 is waargenomen. Het kanaal zorgde voor een scheepvaartverbinding tussen de Rijn en een voorloper van de Hollandse IJssel en loopt recht op de Hoge Woerd aan. Ongetwijfeld stond het daar in verbinding met het riviertje dat de zuidwesthoek van het *castellum* omstroomde. Het kanaal moet een belangrijke functie hebben vervuld in de communicatie met het achterland. De stroomruggen in het zuiden van de provincie Utrecht liggen bezaaid met inheemse nederzettingen, die het nodige zullen hebben bijgedragen aan de fouragering van de Romeinse legerkampen langs de Rijn.

De komst van de Romeinse 'bezetters' en de bouw van een gordel van legerkampen op de zuidelijke oever van de Rijn hebben in de cultuur van de late ijzertijd, die we dan voortaan aanduiden als inheems-Romeins, eigenlijk verbluffend weinig verandering gebracht. Aanvankelijk zal de inheemse bevolking te leiden hebben gehad onder ronselpraktijken en gedwongen leveranties van graan, huiden en dergelijke, maar in de 2e en in de eerste helft van de 3e eeuw beleefde zij een ongekende bloeiperiode. De bevolkingsdichtheid van ons gebied, en van Nederland überhaupt, berieikte toen een hoogtepunt dat pas rond of zelfs na het jaar 1000 zou worden geëvenaard.

In de meeste inheemse nederzettingen vinden we dan naast het traditionele, handgevormde aardewerk veel Romeins, op de draaischijf vervaardigd aardewerk en zelfs munten en mantelspelden. Dit alles wijst op een intensieve en eerlijke uitwisseling van producten en een zekere romanisering van de inheemse bevolking. Toch zijn er op dit punt binnen ons gebied grote verschillen. De

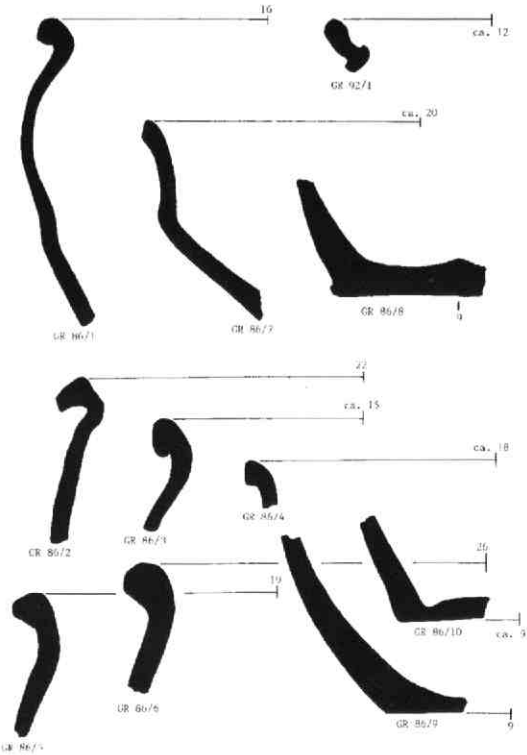

7. Aardewerk uit de merovingische periode (500 - 750), gevonden bij sportpark Ter Weijde aan de Hogeweide. De tekening toont de doorsnedes ('profielen') van enkele rand- en bodemfragmenten. Bij de randfragmenten geven een horizontale lijn en een getal resp. de halve en de hele diameter (in cm) aan. Het aardewerk is op de draaischijf vervaardigd en gemagerd met grof zand of kwartsgruis. (Tek. E.P. Graafstal).

nederzettingen op de kleine stroomrug ten westen van De Meern, raakten in de 2e en 3e eeuw kennelijk nauw verstrengeld met de 'Romeinse economie': we vinden er vrijwel alleen Romeins materiaal. Kijken we echter naar de vondsten uit het drukbevolkte gebied tussen Vleuten en Haarzuilens, dat waarschijnlijk ten noorden van de Romeinse Rijnloop lag, dan lijkt het alsof de ijzertijd hier gewoon doorgaat: er zit nauwelijks een scherf 'import-aardewerk' bij.

Vroege middeleeuwen

Wanneer de Romeinse legerkampen langs de Rijn omstreeks 270 voor de eerste maal voor langere tijd worden ontruimd, begint er een periode die in alle opzichten kan worden getypeerd met de term: kwakkelen. Het fijne weefsel dat welvaart heet, raakte ruw verstoord door het vertrek van het enorme apparaat dat eeuwen lang kolossale

bedragen aan belastinggeld uit het hart van het Romeinse rijk in de vorm van soldij naar de ontwikkelingsgebieden aan de grenzen had gepompt. Vanaf de tweede helft van de 3e eeuw moet zich in Nederland een dramatische teruggang van de bevolking hebben voorgedaan. Misschien dat het optreden van een nieuwe transgressiefase in het kustgebied daartoe heeft bijgedragen.

Alle inheemse nederzettingen in ons onderzoeksgebied schijnen in deze periode te zijn verlaten - voorgoed. De hele oogst uit de 4e - 5e eeuw is een verdwaalde scherf bij 't Hoog ten westen van Vleuten. Dat is een opmerkelijk verschil met het Kromme Rijngebied, waar een aantal nederzettingen in de laat-Romeinse tijd lijkt voort te bestaan tot in de merovingische periode (500 - 750). Ten westen van Utrecht liggen de nederzettingen uit de vroege middeleeuwen steeds op een andere plaats; er lijkt dus sprake van een discontinuïteit in de bewoningsgeschiedenis.

Een duidelijke uitzondering op dit patroon vormen de oude Romeinse nederzettingen op de Hoge Woerd en bij de bloemenveiling: daar loopt de bewoning c.q. bezetting vrijwel naadloos door en dat onderstreept nog eens hun bijzondere karakter. Uit historische bronnen weten wij dat de Rijngrens in de 4e eeuw enkele malen periodiek is hersteld, althans in naam. Een flauwe afspiegeling daarvan vormen enkele tientallen 4e-eeuwse munten afkomstig van de Hoge Woerd; een duidelijke piek valt tussen 330 en 340. Tijdens de kartering is ook gebleken dat de nederzetting bij de bloemenveiling in de 4e / 5e eeuw iets noordelijker een niet onbelangrijk vervolg heeft gehad. Het is onduidelijk waar we in deze periode eigenlijk mee te maken hebben: reguliere Romeinse eenheden, Germaanse huurlingen of gewoon 'vrije jongens'. Misschien alle drie, in genoemde volgorde.

In de daarop volgende eeuwen wordt de Nederlandse rivierdelta een speelbal tussen Friezen en Franken, die zich rond 500 stevig in België en Noord-Frankrijk hebben verankerd. De oude Romeinse grensversterkingen spelen daarin een voorname rol. Rond 700 breiden de Franken hun machtsgebied definitief uit tot aan de Rijn en worden de voormalige *castella,* vermoedelijk ook dat van De Meern, ingelijfd bij het Frankische koningsgoed. De Hoge Woerd heeft de laatste tijd een reeks van belangrijke 6e- en 7e-eeuwse vondsten prijsgegeven. Ook van de nederzetting bij de bloemenveiling is inmiddels wat materiaal uit deze periode bekend.

In de merovingische (500 - 750) en karolingische tijd (750 - 900) moet zich een geleidelijk demografisch herstel hebben voorgedaan. Voor het eerst komen in ons onderzoeksgebied her en der weer nieuwe nederzettingen in beeld. Afb. 7 toont bijvoorbeeld enkele 6e- en 7e-eeuwse aardewerkvondsten van een terrein bij sportpark Ter Weijde aan de Hogeweide. Een duidelijke samenballing van vroeg-middeleeuwse bewoningsresten is tijdens de kartering vastgesteld rond Vleuten. Uitgestrekte nederzettingssporen werden bijvoorbeeld gevonden ten zuidoosten van het dorp, alsmede in de omgeving van de Hamtoren ten westen ervan. Bij de Tiendhof in Harmelen was reeds langer een nederzetting uit karolingische periode bekend.

Twee zaken vallen op. Anders dan de boerderijen uit de late ijzertijd, de Romeinse periode en de late middeleeuwen lijken we bij de vroeg-middeleeuwse nederzettingen van doen te hebben met wat grotere gemeenschappen, kleine dorpjes zo men wil. Dat patroon van samentrekking in grotere eenheden is uit deze periode ook van elders wel bekend - onzekere tijden? Ten tweede valt op dat een aantal van deze vroeg-middeleeuwse nederzettingen dicht bij, zo niet tegen latere ridderhofsteden aan ligt. Toeval? Er loopt op dit moment zeer interessant historisch onderzoek rond het oudste grondbezit van de Vleutense ridderhofsteden en de conclusies gaan in de richting van wat we voor het Kromme Rijngebied al wisten, nl. dat ook hier veel oudere domeinstructuren schuilgaan.

De periode van de latere middeleeuwen, vanaf de 10e eeuw, is in het kaartbeeld van de kartering verhoudingsgewijs slecht vertegenwoordigd. Dat is op het eerste gezicht merkwaardig, want rond het jaar 1000 zou toch de snelle bevolkingsgroei moeten inzetten die weldra resulteert in de ontginning van de grote veengebieden. Hoe is deze lacune te verklaren? Voor een deel komt dat omdat we het materiaal uit de 10e en 11e eeuw nog niet goed kunnen onderscheiden van dat uit omliggende periodes. Maar er is een belangrijker factor. Bezien wij namelijk de handvol nederzettingen uit de 12e en 13e eeuw (waarvan het materiaal zich wél goed laat herkennen), dan valt op dat zij vrijwel steeds aan de huidige wegen liggen - niet in het veld. Waarschijnlijk heeft de wegenstructuur in dit gebied dus in de periode rond en na het jaar 1000 zijn huidige vorm gekregen en gaan de meeste resten uit de late middeleeuwen schuil onder de aanliggende bebouwing - en die neemt in de gemeente Vleuten - De Meern op veel plaatsen de dichtheid aan van een lintbebouwing.

Waardering

De archeologische kartering ten westen van Utrecht is in feite nog maar halverwege. Binnenkort start de tweede fase van het onderzoek: de

waardering. Tijdens de waardering zullen de plekken waar opvallende concentraties van vondsten of andere aanwijzingen voor bewoning zijn vastgesteld, nogmaals worden bezocht, ditmaal met de grondboor, allereerst om vast te stellen dat de oppervlaktevondsten inderdaad op die plaats thuishoren. Het kaartbeeld van afb. 1 zal daardoor nog wel een paar wijzigingen ondergaan. Waarschijnlijk komen er ook nog wat stippen bij, doordat terreinen die tijdens de eerste ronde slechts een paar verspreide scherven hebben opgeleverd, toch interessante resten blijken te bevatten.

Vervolgens komt het er natuurlijk op aan vast te stellen hoe goed die resten in de bodem zijn bewaard. Wil men er ooit zinvol archeologisch onderzoek kunnen doen, dan moet het niveau waarop de mensen hebben gewoond en geakkerd, waarin zij de funderingssleuven voor hun huizen en hun afvalkuilen hebben uitgegraven, liefst ongestoord in de bodem aanwezig zijn. Belangrijk is het ook te weten of een nederzetting min of meer compleet in de grond bewaard is, zodat zij wellicht ooit nog kan worden opgegraven mét het greppelsysteem dat om het erf lag. Met de grondboor zijn de omvang en conserveringstoestand van nederzettingsresten doorgaans goed vast te stellen. Na het waarderingsonderzoek zal het in sommige gevallen ook mogelijk zijn om iets meer te zeggen over de aard en de datering van de objecten.

Wat het vervolgonderzoek ook mag opleveren, het gebied ten westen van Utrecht begint, mede door de archeologische veldkartering, een ander gezicht te krijgen. Waar dat gezicht op lijkt? Onwillekeurig richt men de blik naar het oosten: het Kromme Rijngebied. Dat gebied heeft in de wereld van de Nederlandse archeologie, historische geografie en monumentenzorg een klinkende naam. Dat is terecht en ook begrijpelijk. Het een hangt samen met het ander. Het begint allemaal met de bodem: een oud en veelgelaagd rivierlandschap, waarvan de menselijke bewoning tot ver in de prehistorie terugreikt. Meerjarig archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat dit gebied vanaf de late ijzertijd tot in de vroege middeleeuwen een van de dichtst bewoonde streken van ons land moet zijn geweest. Geen wonder dus dat de heersers van het Frankische rijk en later de Utrechtse bisschop er uitgebreide domeinen bezaten. Daardoor ook is het juist voor het Kromme Rijngebied mogelijk gebleken om ruim 1000 jaar oude structuren van grondexploitatie en feodaliteit te reconstrueren - het heeft een beroemde studie opgeleverd. Het eigen cachet van dit gebied komt tenslotte nog eens tot uiting in zijn talrijke woontorens en kastelen. Zij vormen eigenlijk niet meer dan een logisch besluit op een verhaal dat rond 2000 voor Chr. begint op een gordel van zandige rivierafzettingen aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug.

Door het lopende historisch-geografisch onderzoek en zeker ook door de archeologische veldkartering begint het er op te lijken dat dit hele verhaal in grote lijnen ook voor het gebied ten westen van Utrecht opgaat. Eigenlijk was dat ook wel te verwachten. De machtige gordel van rivierafzettingen vanaf Wijk bij Duurstede, waar het hele verhaal uiteindelijk op stoelt, loopt in feite door tot vér voorbij de stad die zich op de afsplitsing van de Vecht heeft genesteld. Pas na Harmelen verandert de stroomrug van de Oude Rijn duidelijk van karakter, en daarmee de geschiedenis van het landschap dat hij heeft gevormd. Dat landschap is ten westen van Utrecht op veel plaatsen ingrijpend veranderd door het grootschalig afgraven van klei ten behoeve van de baksteenfabricage. Het heeft plaatselijk geleid tot een ander bodemgebruik en tot de opkomst van de 20e-eeuwse glastuinbouw. Maar onder dat uiteengegroeide landschap blijkt de archeologische en historische ondergrond gewoon door te lopen. En dat werpt toch een onverwacht licht op dit gebied, waar dezer dagen zo veel ogen op zijn gericht. Het bodemarchief is er niet overal onaangetast. Maar wat er rest is zeer divers en belangrijk. Dankzij de archeologische veldkartering heeft het gebied ten westen van Utrecht in korte tijd een belangrijke inhaalmanoeuvre gemaakt.

E.P. Graafstal

Literatuur

Gaauw, P.G. van der, en H. van Londen, *De Hoge Woerd. Een boor- en weerstandsonderzoek naar het Romeinse castellum van De Meern.* RAAP-rapport 65 (Amsterdam 1992).

Graafstal, E.P., 'Rondom de Hoge Woerd. Archeologische waarden in een bedreigd gebied' in: *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens,* 12 (1992) 40-51.

C.A. Kalee, 'Opgravingen op de Hoge Woerd in De Meern, 1830-1973' in: *Tijdschrift* enz., 2 (1982) 59-80.

■

Historisch-ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Vleuten-de Meern

De gemeente Vleuten-de Meern ligt ten westen van de stad Utrecht. In het noordoosten grenst de gemeente aan Maarssen, in het noorden aan Breukelen, in het westen aan Harmelen en in het zuiden grenst zij aan Montfoort en Nieuwegein. De gemeente Vleuten-de Meern zoals wij die thans kennen werd bij de grenswijzigingswet van 1 januari 1954 gevormd uit de voormalige gemeenten Haarzuilens, Vleuten, Veldhuizen en Oudenrijn. De gemeente Vleuten-de Meern heeft een oppervlakte van 3500 hectare. Het aantal inwoners op 1 januari 1991 bedroeg 15.284.

Bodemgesteldheid en afwatering

De gemeente Vleuten-de Meern ligt in het zuidoosten van het zogenaamde Veenweidegebied. In dit gebied was van oudsher de veeteelt de belangrijkste bron van inkomen. Het landschap wordt ook heden ten dage nog bepaald door agrarische bedrijvigheid. Twee andere bronnen van inkomsten waren de afgraving van(rivier)klei langs de Oude Rijn en Vecht en de veenafgravingen.

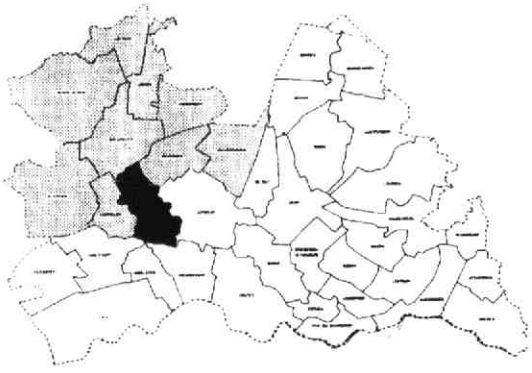

Afb.1: Het Veenweidegebied met de gemeente Vleuten-de Meern zwart ingevuld.

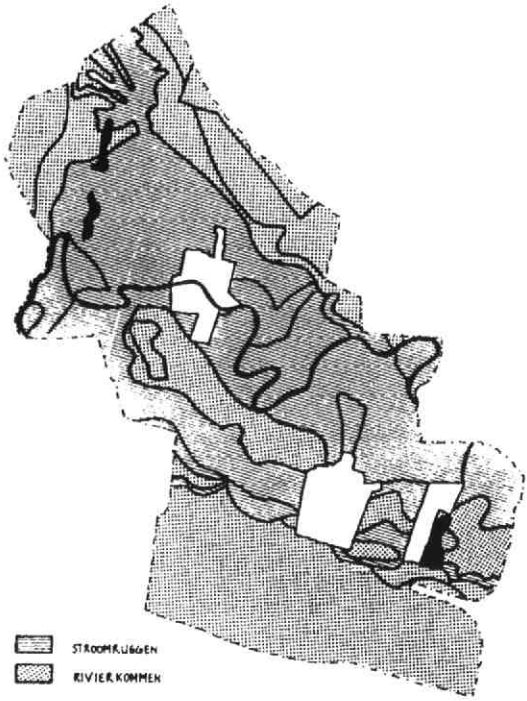

Afb.2: Bodemgesteldheid in het zuiden van het Veenweidegebied.

De meest bepalende periode voor de bodemgesteldheid van het Veenweidegebied is het Holoceen geweest. In deze periode werd het dekzand dat in de laatste ijstijd was gevormd nog regelmatig door zeewater overstroomd. Rivieren kregen in dezelfde periode een vastere bedding, terwijl de vegetatie dichter werd. Het (basis-)veen dat zich in deze tijd kon ontwikkelen was het gevolg van de stijging van de zeespiegel waardoor de grondwaterspiegel hoger kwam te liggen. Dit drassige gebied werd door een 5000 jaar geleden ontstane strandwal in het westen afgeschermd. Zand en klei werden door de vele rivieren in het gebied boven het basisveen afgezet. De stijging van de zeespiegel begon zo'n 3000 jaar geleden te stagneren waarna zich in het gebied opnieuw veen begon te vormen. Door plaatselijke overstromingen van rivieren kwam boven dit veen weer rivierklei te liggen.

De oeverwallen langs de rivieren, in het geval van de gemeente Vleuten-de Meern de Oude Rijn, bestaan uit zand en lichte klei. De gemeente bevindt zich voor het grootste deel op de oeverwallen van de Oude Rijn. De oeverwallen lagen oorspronkelijk hoger dan de kommen waar zich het veen vormde. Na verloop van tijd 'groeide' het veen boven de rivieren uit. Nadat het gebied in de twaalfde eeuw definitief droog was gevallen klonk het veen in. De oude oeverwallen kwamen daardoor als ruggen in het landschap te liggen.

De oorspronkelijke vegetatie op de oeverwallen bestond uit loofbos (eiken, essen, iepen en meidoorns) terwijl de gronden die verder van de rivieren af lagen steeds vochtiger werden en minder voedselrijk waren. Hier groeiden achtereenvolgens moerasbos- (wilgen, populieren, elzen en berken), riet- en zeggevegetaties. In deze vochtige omstandigheden werden de afgestorven resten van planten niet volledig afgebroken. Men is hierdoor in staat de oorspronkelijke vegetatie in het veengebied te determineren.

De Oude Rijn was in de periode van de veenvorming de belangrijkste rivier die een flink aantal zijarmen had. Na verloop van tijd slibden deze zijarmen langzaam dicht als gevolg van het veen dat steeds hoger kwam te liggen.

In de Romeinse tijd was de Oude Rijn nog steeds een belangrijke rivier maar een nieuwe afsplitsing, de huidige Lek, was al ontstaan. In de Middeleeuwen, toen het Veenweidegebied ontgonnen werd, had de Lek al grotendeels de functie van de Oude Rijn overgenomen. Nadat in 1122 bij wijk bij Duurstede een dam was aangelegd verminderde de watertoevoer in de Oude Rijn zodanig dat slechts een klein, smal stroompje overbleef.

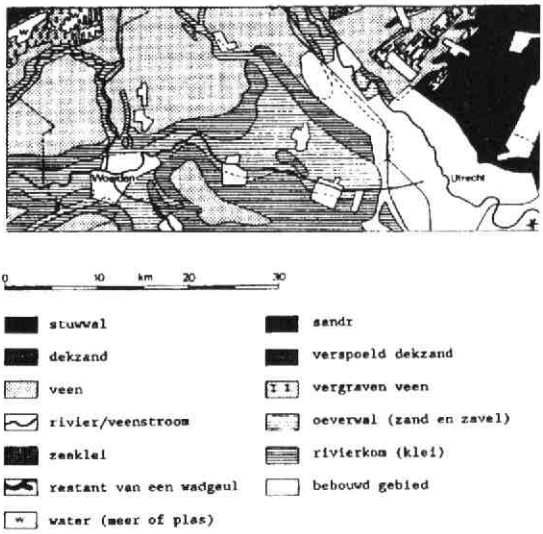

Afb.3: Stroomruggen en rivierkommen in de gemeente Vleuten-de Meern.

De middeleeuwse ontginningen

Voorgeschiedenis

Het landschap zoals dat hierboven omschreven is was uitermate ongeschikt voor bewoning. Uitzondering hierop vormden de hoger gelegen oeverwallen die wel geschikt waren voor permanente bewoning. Archeologische vondsten die op de aanwezigheid van de mens in het Veenweidegebied wijzen stammen uit de tweede en eerste eeuw vóór christus. Het gebied was hoofdzakelijk per boot te bereizen en sporen wijzen erop dat de bewoners zich in leven hielden met visvangst en jacht.

De Romeinen hebben het gebied niet bewoond. Vanaf 47 A.D. vestigden zich Romeinen wel langs de zuidelijke oevers van de Oude Rijn die in het gebied de grens van het Romeinse Rijk vormde. In de gemeente Vleuten-de Meern hadden de Romeinen een nederzetting op de Hoge Woerd ten noorden van De Meern. Deze nederzetting was vermoedelijk een castellum; een kleine vesting die deel uit maakte van een serie nederzettingen langs de noordgrens van het rijk.

Tussen 300 en 900 A.D. vond een nieuwe stijging van de zeespiegel plaatst (transgressie), waardoor de waterhuishouding in het Veenweidegebied opnieuw verslechterde. De Romeinen verlaten rond 300 ons land. In de periode dat de zeespiegel hoger lag was het Veenweidegebied niet bewoonbaar. Kort na het jaar 1000 vond een aantal belangrijke veranderingen plaats in de waterhuishouding van het gebied: de aanvoer van water door de Oude Rijn verminderde op natuurlijke wijze. De Lek werd daarentegen steeds belangrijker. In 1122 werd, zoals reeds vermeld, de Oude Rijn bij Wijk bij Duurstede -daar de Kromme Rijn geheten- afgedamd, met als gevolg dat overstromingen van deze rivier tot het verleden behoorde. De ontginning van het veengebied zou daarna niet lang meer op zich laten wachten.

Het principe van de ontginningen

In de elfde eeuw nam de bevolking van Nederland snel toe, waardoor de behoefte aan nieuwe landbouwgronden groter werd. Door de ontwikkeling op technisch en organisatorisch gebied was men in staat het grote veenmoeras te ontginnen en cultiveren. Men begon de ontginningen vanaf de hogere delen in het landschap: de oeverwallen en zandopduikingen. Zij werden geïnitieerd door keizers (die van het Heilig Roomse Rijk, waartoe de Nederlanden eertijds behoorden), graven en bisschoppen die de eigenaren of leenheren van de gronden waren. Het recht op ontginning verkreeg men door de eigenaren een koopsom te geven of door een periodieke betaling vast te leggen. Daarnaast bezaten de eigenaren het recht op tienden of tijnzen, die werden betaald als erkenning van het gezag. Ontginningen die door zulke overeenkomst tot stand kwamen werden 'cope' genoemd. Plaats- of poldernamen de eindigen op -cop, -cope of -koop zijn hiervan afgeleid (zie onder andere: Heijcop, Galecop, Papecop en Reijerscop).

Bij de ontginningen ging men meestal als volgt te werk. Vanaf de ontginningsbasis -in Vleuten-de Meern de oeverwallen van de Oude Rijn- werd een stelsel van evenwijdige sloten gegraven met een tussenruimte van 30 roeden (ongeveer 115 meter). Vaak hadden deze strookvormige kavels een vastgestelde

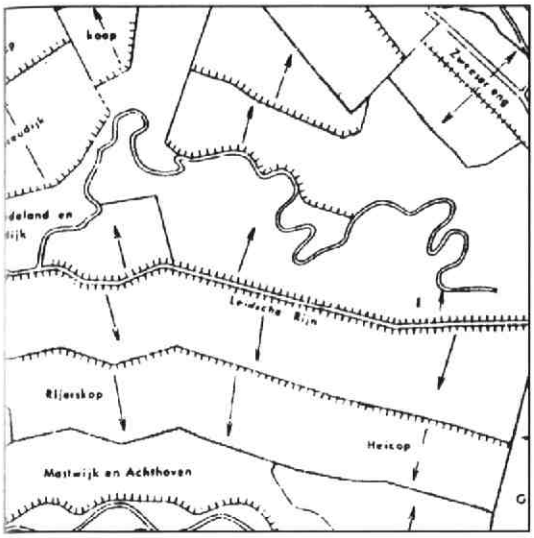

Afb.4: Richting van ontginning rond de Oude Rijn en de Leidse Rijn.

diepte van 1250 meter. Op deze afstand werd een waterweg gegraven, een zogenaamde wetering, die haaks op de kavelsloten liep. Achter dergelijke weteringen ging men dan verder met de ontginning. Het symmetrische landschap dat hierdoor ontstond stond in contrast met de oudere, onregelmatige blokverkaveling die men op de brede oeverwallen van de Oude Rijn vindt. In de gemeente Vleuten-de Meern vinden we beide soorten van verkaveling: de blokverkaveling op de oeverwallen van de Oude Rijn en de strookverkaveling die men in de polders Oudenrijn, Bijleveld, Haanwijk, Breeveld, Snel, Barwoutswaarder, Breudijk, Groot en Klein-Houtdijk, Rietveld en De Bree vindt.

De afwatering van het nieuwe land geschiedde tot de zestiende eeuw op natuurlijke wijze via de gegraven sloten en weteringen. Maar doordat het veen steeds droger werd en oxydeerde, klonk het in de loop der eeuwen in. Opnieuw dreigde het land onder water te lopen. In de zestiende eeuw introduceerde men de windmolen die het overtollige water uit de laag gelegen polders kon 'malen'. Dankzij de windmolen kon men het ontstane waterprobleem doelmatig oplossen. Het inklinken van de bodem ging echter onverminderd door en naarmate de tijd vorderde moest men opnieuw andere methoden vinden om de polders droog te houden. Als het land erg laag kwam te liggen bouwde men een aantal molens op een rij. Elke molen maalde het water een stukje hoger uit de polder. In de negentiende eeuw kon men door de uitvinding van de stoomgemaal zeer laag gelegen polders makkelijk droog houden. Tegenwoordig worden de polders met elektrische gemalen droog gehouden.

Grondgebruik

Akkerbouw en veeteelt

Akkerbouw was voor het begin van de ontginning de belangrijkste bron van inkomsten. Op de oeverwallen verbouwde men tarwe, rogge, gerst en haver. Op de nieuw ontgonnen kavelstroken verbouwde men boekweit, rogge, gerst en haver.

De polders kwamen, zoals hierboven is verklaard, steeds lager te liggen waardoor de grond ondanks de bemaling drassiger werd. Akkerbouw was hierdoor vaak niet meer mogelijk en men schakelde al snel over op veeteelt als belangrijkste middel van bestaan. In het weidegebied werden nu ook geriefbosjes aangelegd om in de behoefte aan hout te kunnen voorzien. Ver van de boerderijen lagen eendenkooien om

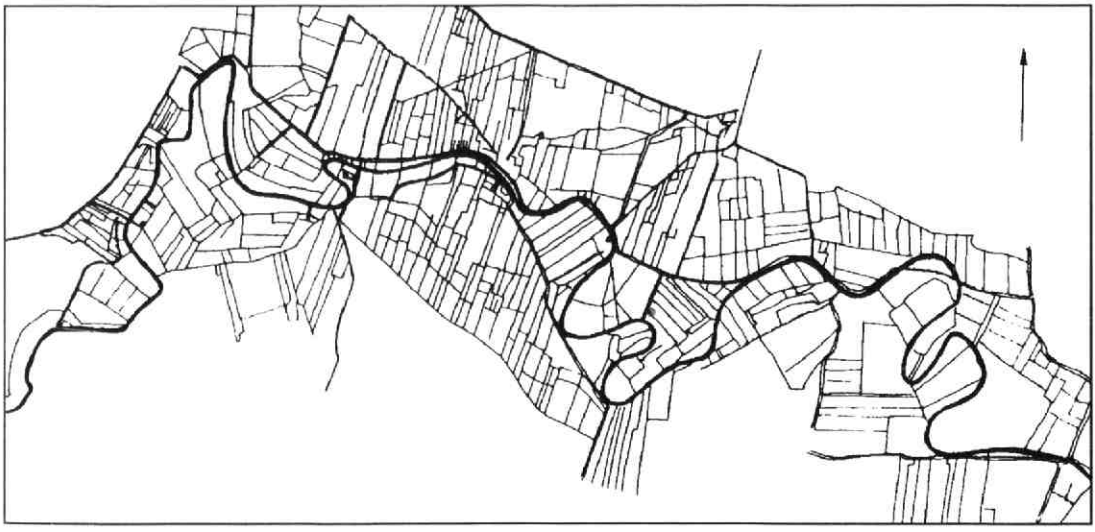

Afb.5: Loop van de Oude Rijn met blokverkaveling op de oeverwallen. (tekening is gebaseerd op een 19de eeuwse kaart uit de Historische Atlas 1839-1859, dl. 1)

eenden te vangen. In de polder Haarrijn, nabij de snelweg A2 ligt nog steeds een dergelijke eendenkooi.

Bij de overschakeling op veeteelt specialiseerden de boeren zich in de loop der jaren in het produceren van boter en kaas. Dit specialisatieproces werd in de loop van de zeventiende eeuw gestimuleerd door technische verbeteringen op het gebied van het karnen.

In de periode 1850-1940 vond in Nederland een intensivering en schaalvergroting van de landbouw plaats. Technische ontwikkelingen op het gebied van kunstmest bijvoorbeeld (1870) stelde de boeren in staat hun produktiviteit te vergroten. Deze sloot aan op de toenemende vraag naar landbouwprodukten in de snel groeiende steden.

Kassen

In de gemeente Vleuten-de Meern ontstond na 1905 het kassenfenomeen. Oorspronkelijk waren het de warmoezeniers die buiten de singels van de stad Utrecht hun groente verbouwden. Zij moesten wijken voor de stadsuitbreidingen en vertrokken naar het kleigebied ten westen van de dorpen Vleuten en de Meern. Deze gronden waren uitermate geschikt als tuinbouwgrond. In 1904 verscheen de eerste kas waar ook druiven en perziken werden gekweekt. Een aantal overgebleven solitair staande schoorstenen ten noorden van De Meern herinneren nog aan deze eerste kassen die met behulp van kolen warm gestookt werden.

Tegenwoordig is het gebied rond Alendorp met kassen volgebouwd. Deze zullen binnenkort verplaatst worden naar de polder Harmelerwaard even ten oosten van het dorp Harmelen.

Kleiafgravingen

In de gemeente Vleuten-de Meern is op beperkte schaal klei afgegraven ten behoeve van de steen- en dakpanfabricage. De afgegraven stukken land waren aanvankelijk niet te gebruiken voor landbouwdoeleinden en werden daarom in de meeste gevallen met bomen beplant.

Infrastructurele voorzieningen

Het hierboven geschetste gebied was door de aanwezigheid van de vele sloten en weteringen uitermate geschikt voor het vervoer per boot. Tot in de negentiende eeuw was in westelijk Nederland de boot veruit het geschiktste vervoermiddel. Ten behoeve van de scheepvaart werd de Oude Rijn, die grotendeels onbevaarbaar was geworden in 1385 door een nieuw te graven waterweg, de Leidse Rijn, afgesneden.

Personen- en goederenvervoer over land bestond weliswaar, maar het onverharde wegennet was met name in de natte seizoenen beduidend minder geschikt. De oudste wegen waren de zogenaamde zand- of jaagpaden en liepen langs de belangrijkste vaarwegen. In de gemeente Vleuten-de Meern loopt langs de in 1385 gegraven Leidse Rijn een van oorsprong oude weg tussen de steden Utrecht, Woerden en Leiden. In 1663 werd tussen genoemde steden een trekpad aangelegd, waarvan men te voet of te paard gebruik kon maken. Op verschillende plaatsen moest men tol betalen. Met de opbrengsten van de tolheffing werd het onderhoud aan de weg gefinancierd.

Afb.6: Kleiafgravingen in Vleuten-de Meern en omgeving.

Kleinere zandwegen of -paden, liepen langs weteringen, kaden of over de dijken. Vanuit het dorp Vleuten bestond een verbinding naar het dorp Zuilen langs de Proost Wetering. De weg tussen Vleuten en de Meern aan de Leidse Rijn liep over de zogeheten Krogtdijk, thans de Wilhelminalaan. Ook de Alendorperweg loopt over een oude dijk. Deze weg heette oorspronkelijk dan ook de Alendorperdijk.

In de periode 1850-1940 nam de omvang van het vervoer sterk toe en veranderde bovendien van karakter. Het aloude vervoer per boot (trekschuit) verdween al snel toen de wegen verhard werden en daardoor beter en sneller te berijden waren. De introductie van de trein in Nederland luidde een nieuw tijdperk in. De trein stelde de mens in staat om op comfortabele wijze te reizen. Bovendien waren de reistijden aanzienlijk verkort. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden in Nederland vele spoortrajecten aangelegd. Vleuten kreeg in 1880 een halteplaats aan de spoorlijn Utrecht-Gouda-Rotterdam die al in 1855 was klaar gekomen.

In de eerste helft van deze eeuw werden meer nieuwe kavel-doorsnijdende verbindingswegen aangelegd. Eind jaren dertig kwam de autosnelweg van Utrecht naar Den Haag klaar (A12). Om een stevige ondergrond voor deze weg te krijgen werd zand gewonnen uit de ondergrond. Hierdoor ontstond het Strijkviertelplas ten oosten van De Meern.

Ontwikkeling van de dorpskernen Vleuten en De Meern

Het dorp Vleuten is vermoedelijk rond 1000 ontstaan langs de noordoever van de Oude Rijn. Het lag op de oude, vruchtbare stroomrug temidden van de akkers en weilanden. De bebouwing was geconcentreerd rond de oude kerk. Veel meer is over de middeleeuwse nederzetting niet bekend.

De Meern ontstond langs de in 1385 gegraven Leidse Rijn. Bij het dorp kon men de Leidse Rijn via een brug oversteken. De bebouwing bestond uit een kerk, boerderijen en boerenwoningen. Tot in de negentiende eeuw heeft het dorp de Meern een sluimerend bestaan gekend waarover tot dusverre weinig historische feiten bekend zijn.

De kleine agrarische nederzetting Haarzuilens zoals wij die nu kennen stamt uit het laatste decennium van de vorige eeuw. Het oude dorp Haarzuilens werd als gevolg van de herbouw van kasteel de Haar afgebroken en op de huidige plek herbouwd. De kerk even ten zuiden van het kasteel herinnert nog aan de oorspronkelijke plaats waar het dorp gelegen heeft.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn zowel de dorpskern van Vleuten als die van De Meern sterk uitgebreid. Met name in De Meern ontwikkelde men vanaf de jaren zestig aan weerszijden van de Meerndijk een grote nieuwbouwwijk. Deze wijk heeft typische na-oorlogse kenmerken: een planmatige opzet zonder daarbij rekening te houden met de historisch ruimtelijke structuur, waarin de bebouwing een sterke mate van uniformiteit uitstraalt.

Kastelen en buitenplaatsen

Ofschoon het Graafschap Holland en het Bisdom Utrecht beide tot het keizerrijk behoorde, boterde het in de Middeleeuwen niet tussen beide landsdelen. Het is daarom dan ook niet verwonderlijk dat in het grensgebied vele kastelen en versterkte huizen hebben gestaan.

Ook in de gemeente Vleuten-de Meern vinden we een aantal voorbeelden van dergelijke huizen. De meesten zijn verdwenen, maar de plek waar zij gestaan hebben zijn in enkele gevallen tot archeologisch monument benoemd (onder andere het versterkte huis 'Den Hoed'). Van het versterkte huis 'Den Ham' is tegenwoordig alleen de toren over, maar is daarmee wel een van de best bewaarde voorbeeld in deze streek. Kasteel de Haar is aan het eind van de negentiende eeuw door architect P.J.H. Cuypers herbouwd en vormt thans met zijn in landschappelijke stijl aangelegd park een fraai decor in het nog overwegende weidelandschap.

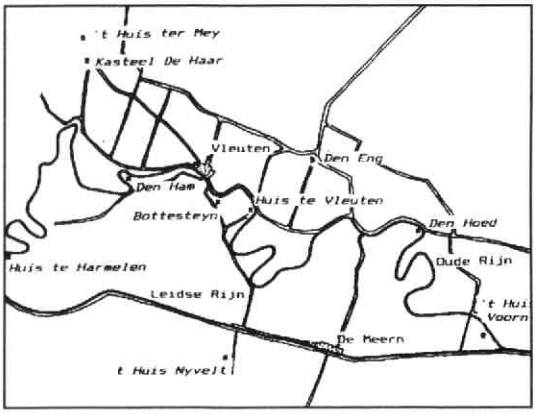

Afb.7: (Verdwenen) versterkte huizen en kastelen in de omgeving van Vleuten-de Meern.

Bestuur

In de middeleeuwen ontstonden in de ontgonnen gebieden zogenaamde gerechten als bestuurlijke eenheden. Degenen die de ontginningen hadden geleid (in het geval van Vleuten en omgeving was dat het bisdom), kregen over het gebied bevoegdheden zoals rechtspraak, het recht van munt, recht op openbare wegen, recht op onbeheerbare goederen, onroerende goederen en onbeheerde nalatenschappen. De bisschop vertegenwoordigde in het bisdom, waartoe ook Vleuten behoorde, het hoogste gezag namelijk die van de keizer van het Heilig Roomse Rijk.

De huidige gemeente Vleuten-de Meern bestond in die tijd uit een groot aantal gerechten: de Haar, Themaat Westrenen, Themaat Engsgerecht, de Hegge op Themaat, Vleuten, Rosweide, Veldhuizen, Reyerscop-Kreuningen, Reyerscop-Meerlo, Reyerscop-Ligtenberg, Galecop, Papendorp en Oudenrijn-Heycop (toestand 1795). Onder het Franse bewind (1795-1815) werden de gerechten als bestuurlijke eenheden afgeschaft en vervangen door een kleiner aantal gemeenten.

De toekomst

De plannen voor een grote nieuwbouwwijk, die tussen Utrecht en de kernen Vleuten en De Meern in de nabije toekomst gebouwd gaat worden, zouden gezien de historische waarde van het gebied bij de invulling rekening moeten houden met oude, belangrijke structuren. De oorspronkelijke loop van de Oude Rijn kan bijvoorbeeld (deels) hersteld worden waarvan de oevers kunnen dienen als park. Het behoud van andere structuren zoals de in 1385 gegraven Leidse Rijn, weteringen en dijken is wenselijk. Ook archeologische plaatsen zoals die van verdwenen kastelen (Den Hoed, Den Eng en Huis te Vleuten) kunnen door planologen en stedebouwkundigen in de nieuwe wijk geïntegreerd worden.

Op deze manier blijven historische banden op enige wijze intact. De diversiteit van de wijk die hieruit voort zou vloeien heeft een positieve werking op de leefbaarheid die uitstijgt boven die van de hierboven geschetste uniforme, rechtlijnige nieuwbouwwijk zoals we die in elke Nederlandse stad kunnen vinden.

M. Laman

Literatuur

De auteur heeft voor dit artikel gebruik gemaakt van de rapporten van het Monumenten Inventarisatie Project. Het betreffen het regiorapport *Veenweidegebied* en het gemeenterapport *Vleuten-de Meern*.

■

Indicatieve flora- en faunagegevens in het gebied van Vleuten de Meern

In de periode 1978-1982 is er door het buro Milieu-inventarisatie van de Provincie Utrecht een inventarisatie uitgevoerd naar de het vegetatie-bestand in de streek rondom Vleuten- de Meern. In 1989 is dit onderzoek aangevuld met een tweetal onderzoeken van buro Waardenburg B.V., een Vegetatiekundig onderzoek en een Avifauna-inventarisatie.

De gegevens van deze inventarisaties zijn gebruikt om hieronder een indikatie te geven van de in het gebied voorkomende vegetatie die de minste verstoringen vertoont. Vanzelfsprekend worden de meer algemeen voorkomende plantensoorten aangetroffen zoals de pinksterbloem, koekoeksbloem en de moerasrolklaver. Daarnaast komen er door de wet beschermde planten voor zoals de zwanebloem. De namen van de voor het gebied kenmerkende flora, bijvoorbeeld het fonteinkruid en de waterviolier, zijn in de tekst steeds onderstreept. De faunagegevens worden voor zover bekend bij elk topografisch deelgebied genoemd.

Er is naar gestreefd om die natuurwaarden aan te geven die voor grotere delen van het gebied van belang zijn; de begroeiïng van een individuele sloot of berm wordt hier niet genoemd. Immers de ecologische infrastructuur van deze schraalgraslanden als geheel bepaalt de waarde van dit gebied. Tot deze infrastructuur moeten overigens ook de vochtige loofbossen gerekend worden, die in het gebied worden aangetroffen.

Indicator voor schoon slootwater: Krabbescheer.

Polder Haarrijnen

De polder Haarrijnen ligt ten noorden van Vleuten. Het noordelijke en noordoostelijke deel wordt gekenmerkt door bijzondere moeras- en oevervegetaties. De planten die hier worden aangetroffen, houden van schoon water zoals bijvoorbeeld de *dotterbloem*. Op een enkele plek kan in de venige kommen het *moeraskartelblad* worden aangetroffen. Andere van de hier aangetroffen zogeheten schoonwaterplanten zijn *krabbescheer, waterviolier,* en bepaalde *kranswier- en fonteinkruidsoorten*.

Deze vegetaties verdwijnen als het slootwater vervuild wordt. Dit kan gebeuren door bijvoorbeeld meststoffen of de inlaat van gebiedsvreemdwater. Maar ook met de eventueel nieuwe belanting in het kader van de te verwachten ontwikkelingen in het gebied moet met dit aspect rekening worden gehouden. Zo zal hoogopgaande begroeiing met veel blad door schaduwwerking en voedselverrijking ten gevolge van bladval een verstoring van de waardevolle vegetatie te weeg brengen.

Aan opgaande begroeiïng worden hier in hoofdzaak bomenrijen langs de wegen aangetroffen. Deze bestaan uit verschillende soorten, waaronder vrij oude wilgen. Een bosperceel bij de eendekooi en een bosperceel langs de A2 bestaan uit wilgen, essen, berken en populieren met een soortenrijke kruidlaag.

De in de polder aangetroffen fauna bestaat uit de bruine en groene kikker, de haas en de mol. Voor wat betreft de broedvogels zijn als de meer bijzondere soorten de tureluur, spotvogel, groenling en de putter geïnventariseerd.

Polder Lage Weide

Deze polder, gelegen ten zuidwesten van de Rijksweg A2 vertoont veel overeenkomsten met de polder Haarijnen voor wat betreft de moeras- en water vegetaties. Dit komgebied bestaat uit natte, kalkloze klei- of klei op veengrond. Vooral in het noordwestelijke deel zijn de slootvegetaties goed ontwikkeld en bestaan deze uit vrij veel plantensoorten, zoals *fonteinkruid-* en *waterpest*soorten. Ook hier dus een teken van schoon water. Van de drijvende waterplanten zijn het drijvend fonteinkruid, kikkerbeet en gele

plomp aangetroffen. Tevens is hier de beschermde zwanebloem en het niet beschermde pijlkruid in de sloten aangetroffen.

Tussen de aanwezige grienden, onder andere snijgriend aangeplant met wilg, liggen weinig bemeste, vochtminnende, kruidenrijke graslandvegetaties met plantensoorten als de pinksterbloem, koekoeksbloem nen de moerasrolklaver. In de berm zijn zeldzame planten aangetroffen als grijskruid, bitterkruid en de mooie roos-rood bloeiende aardakker.

Aan de westzijde van de polder ligt de voormalige versterking Den Engh. Binnen de gracht staat nog een oude hoogstamboomgaard. Een markant punt in het landschap wordt gevormd door de oude bomen in de direkte omgeving waaronder populieren.

Deze polder is rijk aan voor de provincie Utrecht minder algemeen tot vrij zeldzame plantensoorten. In het Beleidsplan Natuur en Landschap van 18 maart 1992 zijn deze plantensoorten als aandachtssoort opgenomen en aangewezen om beschermd te worden.

Eventuele bebouwing, bebossing en bemesting moeten daarom als uiterst bedreigende invloeden worden aangemerkt.

Polder Harmelerwaard

Typerend voor deze ten noordoosten van Harmelen gelegen polder zijn de oevervegetatie met dotterbloem en de wat voedselarmere graslandpercelen met een kamgrasvegetatie. Karakteristiek zijn tevens de vele boomgaarden. Langs de wegen komen rijen met wilgen, elzen en populieren voor, typische bomen voor natte, laaggelegen komgronden. Ook bij het Huis Harmelen komen boomgaarden voor en een bosvegetatie van eiken, essen en iepen.

Polder De Bijleveld

In dit geval betreft het het deel van de polder ten noorden van de A12. Op enkele plekken in deze polder komen goed ontwikkelde vegetaties voor met0 kranswieren, waterviolier en fonteinkruidsoorten. Ook kan men goed ontwikkelde vegetaties aantreffen met witte waterkers en grote watereppe. Matig soortenrijke dotterbloemvegetaties worden eveneens aangetroffen.

Ten zuiden van Nieuwveld is een plantensoortenrijke, vochtige ruigtevegetatie en populierenbos geinventariseerd, evenals een nabij gelegen perceel met een matig soortenrijke kamgraslandvegetatie.

In de direkte omgeving van Nieuwveld en Vleuterweide zorgt een opgaande begroeiïng voor afwisseling in het landschap. Deze bestaat uit een boomgaard, boomrijen van elzen en wilgen en een griend met een natuurlijke soortenrijke onderbegroeiïng.

Omgeving De Meern

De lokaties rondom de Meern zijn voor een deel vanuit natuuroogpunt nogal verstoord. Er komen niet zulke bijzondere vegetaties voor. Soortenarm grasland met frans raaigras en een matig soortenrijke kamgraslandvegetatie overheersen hier. Wat betreft de opgaande begroeiïng worden zowel bomenrijen als boomgaarden en een enkel populierenbos aangetroffen. De bomenrijen bestaan o.a. uit wilgen en elzen.

De gewone pad, diverse kikker soorten en de kleine watersalamander vormen hier de aangetroffen fauna. Van de meer bijzondere broedvogels moeten onder andere worden genoemd de grauwe vliegenvanger, de boomvalk, de spotvogel, grasmus, roek, putter, kneu en de rietgors.

Strijkviertel

Dit gebied in de polder Oudenrijn ten oosten van Vleuten vertoont ondermeer een matig ontwikkelde vegetatie van moerasvergeetmijniet en watermunt. Ook de dotterbloemgraslandvegetatie is matig soortenrijk met onder andere moerasrolklaver en moeraswalstro. De hier aangetroffen knotpopulieren en knotwilgen vertegenwoordigen een zekere natuurwaarde, omdat in de boomholtes andere planten zich kunnen vestigen zoals bitterzoet en de eikvaren. We spreken dan van zogeheten epityfen. Ook vogels zoeken deze holtes op als broedplaats.

Bij een van de industrieterreinen is natuurbouw gepleegd met een goed resultaat voor wat betreft plantensoorten rijkdom die het gebied rondom Vleuten in zich heeft. Hier zijn door middel van natuurtechniek de natuurwaarden verbeterd.

Als faunabestand werden ondermeer de groene kikker, de heikikker en de bruine kikker aangetroffen evenals de gewone pad.

Vleuterweide

De Vleuterweidepolder ten zuiden van Vleuten heeft naar het zuiden toe een hogere ligging ten gevolge van een daar aanwezige stroomrug. In het centrum van de polder liggen een paar sloten met een soortenrijke dotterbloemvegetatie met *dotterbloem, echte koekoeksbloem* en *tweerijige zegge* als kensoorten. Andere soorten zoals moersrolklaver, brunel, goudhaver, ruwe smele en het heelblaadje maken de polder plaatselijk interessanter.

Op voedselarmere plekken in de polder worden kamgras, wilde peen en wilde bertram aangetroffen. Vooral wilde peen is een veel voorkomende plant in het rivierengebied.

In de sloten groeien het glanzig fonteinkruid, het drijvend fonteinkruid en de geel bloeiende watergentiaan. Ook de beschermde zwanebloem is hier aangetroffen.

Vermeldenswaardig is nog een meidoornhaag die bescherming biedt aan een van de aanwezige boomgaarden.

Vleuten

Ten noorden van Vleuten bij de Haanweg komt een perceel voor met een iepenrijk eikenessenbos en een soortenrijke onderbegroeiïng. Tevens wordt hier een, inmiddels deels bebouwd perceeltje essenhakhout en een populierenbosje aangetroffen. Voor het overige is een matig soortenrijke grasland- en slootplantvegetatie aangetroffen.

De verdedigingstoren Den Ham, ten westen van Vleuten bezit een terreinafscheiding van hoogstamfruitbomen. Een rij elzen en andere vrij oude bomen markeren hier het landschap.

Hoge Weide

Dit gebied ligt hoger dan de tot nu toe behandelde polders. Dit betekent dat er soorten voorkomen die gedijen op drogere grond, zoals kamgras en frans raaigras. Ook oude populieren, wilgen en enkele andere boomsoorten hebben hier een standplaats gevonden.

Bij het Huis te Voorne komt een gemengd bos voor met een gesloten kruidlaag evenals een iepenrijke eikenessenbosvegetatie met een goed ontwikkelde, soortenrijke kruid-, struik-, en boomlaag. De laan met oude beuken is van belang als broedplaats voor vogels. Hiervan werden dan ook de grote lijster, de spotvogel de grauwe vliegenvanger de groenling, putter en kneu waargenomen.

Haarzuilens

Ook het kasteel met zijn park ligt hoger dan de omringende polders. Dus ook hier wordt een vegetatie van kamgras en frans raaigras aangetroffen, dit laatste ook gemengd voorkomend met ander kruid zoals bijvoorbeeld het fluitkruid. Het bos bestaat in hoofdzaak uit een iepenrijke eikenessenvegetatie met een soortenrijke kruidlaag, kenmerkend voor een voedselrijke vrij vochtige tot vrij droge zandige of kleiïgge grond. De boomlaag bestaat ondermeer uit iep, esdoorn, beuk, eik en es. In de struiklaag worden meidoorn, hazelaar, vogelkers en vlier naast nog andere soorten aangetroffen. De zeer soortenrijke kruidlaag vertoont ondermeer klimop, lelietje van dalen, bosanemoon, nagelkruid, fluitkruid, hondsdraf en brandnetel.

Deze rijke vegetatiestructuur biedt tevens een biotoop voor vele diersoorten.

Lanen met onder andere eiken en populieren en een elzenbegroeiïng wisselen in de landschappelijke aanleg af met meidoornstruweel, oude beuken en vrij oude wilgen. Dankzij het feit dat een groot deel van de laan- en sierbomen bij de aanleg al als volwassen exemplaar zijn geplant, levert het park zijn huidige volgroeide karakter.

Conclusie

In dit deel van de provincie Utrecht vertegenwoordigen de volgende gebieden de hoogste natuurwaarden: het staatsnatuurmonument bij de Bijleveld, de polders Haarrijnen, Lage Weide en het noordelijke deel van de polder Bijleveld. Aangrenzend zijn de Heycopse polder, het zuidelijk deel van de polder Bijleveld en de polders ten westen van de spoorlijn bij Kockengen vergelijkbaar met de hiervoor genoemde polders. Haarzuilens is van waarde door de aanwezigheid van vochtig loofbos.

Met elkaar vormen deze gebieden de onmisbare schakels in de ecologische infrastructuur. Alleen een planontwikkeling die rekening houdt met deze natuurwaarden kan een behoud van de infrastructuur waarborgen. Juist de bewoners van het gebied dragen in deze een bijzondere verantwoordelijkheid.

P.H.E. Claringbould

Indicator voor plantensoorten-rijke slootkanten, die niet bemest worden: echte koekoeksbloem.

De bomen rond Vleuten-De Meern

Of de naam 'Holland' nu afstamt van 'Helland' of 'Holt/Houtland', beide verklaringen duiden op een vroeger bebost land, waarbij de naam 'Helland' alleen maar wijst op naar verhouding meer moerasbos. In een enkel bos in Polen kunnen we ons nu nog een voorstelling vormen van dit landschap en zien dat het Hollandse oerlandschap iets heel anders was dan wat later het oer-Hollandse landschap werd. Deze totale verandering van het landschap heeft zich ook voltrokken in het gebied rond Vleuten-De Meern, waar langs de oevers van de Rijn moerasbossen moeten hebben gelegen met wilg, els, es en populier, en op de hogere gronden, zoals oeverwallen haagbeuk, iep, eik en linde. Tot in onze tijd gaat aan de ene kant deze kaalslag van het landschap nog steeds door, aan de andere kant werden al gauw andere en vooral 'nuttige' bomen geplant, zoals fruitbomen.

Groep eiken in park Voorn >

Hoewel het gebied rond Vleuten-De Meern in principe een open landschap is, staan hier toch veel historische en monumentale bomen. Dit bleek bij een recente inventarisatie, naar aanleiding van uitbreidingsplannen van de gemeente Utrecht. Al is dan van geen enkele boom de groei oneindig, wat betreft onze economie en consumptie valt het ons zwaar om grenzen te stellen. Dit zal in de toekomst ondermeer grote veranderingen tot gevolg hebben in het gebied rond Vleuten. Om daarbij toch zoveel mogelijk rekening te houden met historische en monumentale bomen is hier in 1992 een bomeninventarisatie gehouden in het gebied, begrensd door de snelwegen A2 en A12 en door de Rijndijk, die vanuit Harmelen in noordelijke richting de beide snelwegen verbindt. Meer dan 900 bomen en boomgroepen ouder dan vijftig jaar zijn hierbij in kaart gebracht en beschreven.

Fruitbomen

Nadat in het overwegend open gebied rond Vleuten al eeuwen geleden de oorspronkelijke bossen en bomen waren gerooid en gekapt, werden allerlei fruitleverende bomen aangeplant. Karakteristiek voor de omgeving van Vleuten zijn nu de vele fruitbomen. Vaak zijn deze bomen nog heel jong, of zijn ze recent aangeplant ter vervanging van oude hoogstambomen. Toch staan er nog veel oude fruitbomen en een zeer veel voorkomende, historische boom -ouder dan 50 jaar- is dan ook de peer. Ook appel en pruim zijn als oude bomen naar verhouding rond Vleuten goed vertegenwoordigd. Fraaie, oude hoogstamboomgaarden liggen er ondermeer nog boven De Meern langs 't Zand en boven Harmelen bij 'Huize Harmelen'. Als wegbeplanting staan aan weerszijden van de Enghlaan ten oosten van Vleuten oude peren. Deze oude verbindingsweg is tegenwoordig onderbroken door het spoor, zonder spoorwegovergang. Frappant is echter dat langs het nog resterende deel van deze oude weg aan de andere kant van de spoorlijn de laanbeplanting met peren gewoon doorgaat. Dit wekt de indruk dat de bomen zelfs ouder zijn dan de spoorlijn, die rond 1855 werd aangelegd. Het is niet uitgesloten, want peren groeien vaak maar heel langzaam, en blijken vaak, ondanks geringe grootte, verrassend oud. De landelijke sfeer komt wat betreft de bomen ook tot uitdrukking in de vele notebomen. Net als appel, peer en pruim staan ze meestal naast of vlakbij de menselijke bewoning. Niet toevallig zijn dan ook de oude bomen in het gebied opvallend geconcentreerd langs de diverse wegen.

Het sparen van deze bomen bij de te verwachten uitbreiding van Utrecht zal om die reden eenvoudiger zijn dan van bijvoorbeeld het sparen van de weidevogels.

Oorspronkelijke soorten

Ook de boomsoorten die hier van oudsher in de rivier- en moerasbossen voorkwamen zijn nog altijd te vinden. De es is zelfs karakteristiek te noemen voor het gebied, mede doordat in wegbeplantingen en erfafscheidingen ook nu nog deze mythologische

›erboom van al het leven in ere gehouden wogrdt. Opvallend veel essen staan bijvoorbeeld langs de Vleuterweideweg als erfafscheiding bij boerderijen. Een fraaie, alleenstaande es, met een stamomtrek van 3.60 m. staat aan het eind van de Thematerkade.

Eveneens zeer karakterbepalend is de schietwilg, waaronder aan de Hof ter Weijdeweg zelfs een exemplaar met een onderstam van 6.45 m. Als inheemse boom is ook de zwarte els opvallend aanwezig, met name boven 't Spijck, waar langs de Bijleveld de els de opvallendste boom is in het reservaat van Staatsbosbeheer aldaar. Niet echt inheems is de Canadese populier, maar de mate waarin hij is aangeplant wekt de indruk alsof hij van oudsher hier altijd heeft thuisgehoord. Een populier met een opvallend dikke stam van 5.50 m. staat bij 't Spijck. Dat onze inheemse bomen zich in het gebied nog altijd spontaan uitzaaien is te zien bij de ruïne van Nieuwveld ten westen van De Meern, waar essen, wilgen, elzen en ook nog andere soorten alles overwoekeren en weer proberen het oude oerwoud te herstellen.

Snoeivormen

Opvallend aan de oude 'natuurbomen' is de meestal duidelijk aanwezige menselijke cultuur. Afgezien van de plantwijze, in rijen en langs sloten of wegen, is er heel vaak sprake van speciale snoeivormen. Zo zijn de vele wilgen en wilgengroepen meestal tot knotbomen gesnoeid en omgevormd. Zoals met zoveel natuur, liggen tegenwoordig ook aan het onderhoud van deze knotwilgen meer historische en landschappelijke motieven ten grondslag, dan economische. Net als hooi van schrale graslanden en plaggen van de heidevelden zijn ook twijgen en takken van knotbomen voor de meeste boeren weinig interessant meer.

Een fraai stukje oud landschap met diverse rijen knotwilgen langs de sloten ligt er nog tussen Utrecht en De Meern ten zuiden van de Rijksstraatweg: polder Oudenrijn. Door het aantal bomen in dit open gebied liet zelfs een boomvalk zich verleiden om hier te broeden. En zowel Thematerdijk als Huppeldijk ontlenen hun charme aan de vele knotwilgen langs de weg. Overigens staan daartussen, zowel hier als elders rond Vleuten, ook veel knotpopulieren. Waar de weg door sloten begeleid wordt, zijn de bomen in de richting van de zompige slootkant vaak scheef weggezakt. Ze zorgen dan voor een karakteristiek beeld van schuin van de weg afstaande bomen.

De knotwilgen zijn meestal van de soort 'Salix alba', ofwel schietwilg, maar een knotwilg bij 't Spijck is een kraakwilg, zoals bij oude knotwilgen wel vaker het geval is. Deze boom hangt inmiddels horizontaal over de sloot, met in zijn 5.00 m. dikke stam een uitgesleten spoor van eenden en andere dieren, die hier via de boom kennelijk al vele jaren in of over het water gaan. Van de es staan verscheidene grote geknotte exemplaren boven de Ockhuizerweg. De niet toegankelijke kooiplas langs de A2 wordt zelfs langs het kooipad omring door zo'n honderd oude en soms weer met varens begroeide knot-essen, die ondermeer ook gastvrijheid verlenen aan bos-, en steenuilen. Veel essen in het gebied staan ook als hakhout in hakhoutbosjes, vaak samen met els. Vaak vormen zulke essen dan enorme stobben, zoals in een essenhakhoutbos boven Harmelen (hoek Rijndijk/Dorpeldijk). Sommige essen staan hier op stobben met omtrekken zelfs tot 6.00 meter! Vrijwel altijd door de mens onder handen genomen zijn oude linden in het gebied. Deze zijn dan steeds leivormig gesnoeid. Bij zo'n vijftig huizen en boerderijen in het gebied herinneren zulke leilinden aan de tijd dat de mens zich als nietig wezen nog afhankelijk voelde van natuur en boven-natuur. De linde beschermde volgens onze voorouders tegen onheil, boze geesten en andere

machten die onze menselijke macht te boven gingen. Deze bomen herinneren daardoor nog altijd aan een natuurafhankelijkheid die wij zelf nu door schade en schande weer opnieuw ontdekken, of nog ontdekken moeten?

Andere opvallende soorten

Naast peer, appel, pruim, walnoot, wilg, es, populier, els en linde is ook de treurwilg een opvallende verschijning in het gebied. Veelal markeren ze inritten naar huizen of boerderijen. Een wel hele grote staat op de hoek van de Alendorperweg en de Utrechtse weg. Menige boerderij wordt ook gemarkeerd door een grote kastanje. Voor een enorme kastanje aan de Hoge Weide wordt zelfs met verkeersborden en strepen op de weg het verkeer gewaarschuwd en omgeleid. Deze boom is helemaal verweven met de geschiedenis van deze boerderij en werd ook bij elke bruiloft hier in de levensloop vermeld. Als u hem wilt zien dan moet u op Hoge Weide 6 zijn. Dat is waar die grote kastanje staat! Oude buitenplaatsen en buitenhuizen onderscheiden zich wat de bomen betreft door typerende soorten als plataan en taxus, zoals onder andere bij Rheijngaerde. Hier staat ook de tulpenboom, die ook vlakbij in Utrecht op 'Welgelegen' en 'Rijnlust' te vinden is en naar het lijkt een 'must' was voor de vroegere landgoedeigenaren hier.

Haarzuilens en Park Voorn

Rond kasteel Haarzuilens is aan het begin van deze eeuw een parkbos aangelegd. Bij de aanleg hiervan werden naast de gangbare boomsoorten als zomereik, es en beuk, allerlei minder algemene soorten en rassen aangeplant, zoals wintereik, moerascypres, thuja en oosterse plataan. Diverse van deze bomen behoren nu landelijk gezien tot de grootste en oudste van hun soort, zoals moeraseik, treurbeuk, varenbeuk, hangende zilverlinde, zwarte noot, vleugelnoot en hickorynoot. Bosuilen, buizerden en wespendieven bewijzen dat hier in het destijds open landschap een bos van betekenis ontstaan is. Ook Park Voorn tegen Utrecht aan is wat betreft de bomen van grote waarde. Naast vijf dikke linden als restant van een oude lindelaan en een groep hoge platanen staat hier een groep eiken, waarvan de dikste een stamomtrek heeft van 5.20 m. (zie afb.) Een vleugelnoot met een stam van 5.10 m. in omtrek is nog uitzonderlijker, maar deze boom is inmiddels wel een 'knotvleugelnoot' geworden. Van een hier groeiende esdoornsoort was zelfs in het bestand van de Bomenstichting nog geen grotere geregistreerd.

Huppeldijk

Direct buiten Utrecht liggen langs de Huppeldijk oude griendwilgculturen. De waarde van deze grienden werd vorig jaar onderstreept door de zeldzame krekelzanger. Volgens de boeken heeft deze 'dwaalgast' nog nooit in Nederland gebroed. Wekenlang echter heeft deze vogel hier gezongen en had hij hier een territorium. Frappant was daarbij dat de ontdekker van deze vogel hier speciaal was gaan luisteren omdat het gebied hem deed denken aan rivierbossen langs de Donau waar hij vroeger de krekelzanger had horen zingen. Kennelijk herkende ook de krekelzanger zelf in de grienden langs de Huppeldijk iets van zijn eigenlijke biotoop! De griendwilgculturen zijn deels verwilderd met onder andere spontaan opgeschoten meidoorns en als zodanig eigenlijk heel uniek. Bijzonder is ook een gedeelte met al oud en spontaan opgeschoten eikenbos. In dit eikenbos staan de bomen nu eens niet keurig op rijtjes, maar willekeurig door elkaar, zoals gebruikelijk wanneer de natuur zelf plant en zaait.

Bomen bij oude boerderijen

Veel waardevolle bomen in het gebied staan bij oude boerderijen. Zo accentueren de bomen heel nadrukkelijk de historische waarde van de oude boerderij 'De Engh', waar Enghlaan, Smalle Themaat en Proost-Wetering bij elkaar komen. Oude fruitbomen, leilinden, een beuk, een grote iep en een grote haagbeuk geven aan dat hier al langer dan vandaag sprake is van menselijke cultuur. Naast een dikke populier maakt ook een es hier indruk met een stobbe van 5.40 m. omtrek. In de directe omgeving staan nog verscheidene oude knotwilgen.

Een historische plek met diverse oude bomen is ook 't Spijck. Ook hier staan nog diverse oude fruitbomen, met daarnaast knotwilgen, oude essen, elzen en bij de boerderij de gezamenlijke kroon van twee kastanjes. Een oude peer en oude schietwilgen vormen levende monumenten op boerderij 'Hof ter Weijde' aan de Hof ter Weijdeweg. Tussen De Meern en Harmelen worden langs de Leidsche Rijn verscheidene oude boerderijen omlijst door oude fruitbomen en leilinden. Ook andere historische plaatsen hebben gelukkig nog vaak historische bomen. Zo liggen rond 'Huize Harmelen' nog oude fruitboomgaarden en bospercelen met daarin een grote bruine beuk en enkele zware iepen. Ook bij de ruïne ten westen van De Meern staan nog oude fruitbomen. De ouderdom van de boerderij alhier wordt mede aangegeven door twee leilinden en een enorme noteboom. Op één plek in het gebied rond Vleuten is nog een notenboomgaard. Ook dat is weer een historische plek: kasteel Den Ham. Laten we hopen dat in de toekomst de bomen in dit gebied blijven herinneren aan onze geschiedenis en deze geschiedenis mede door de bomen levend blijft.

J.F.K. Kits Nieuwenkamp

Boerderijen in het westelijk (veen-)weidegebied

Naast de bebouwde woonkernen van Vleuten, De Meern, Haarzuilens en Harmelen, die met hun kleinschalige bebouwing een duidelijk landelijk karakter geven aan het westelijk (veen-)weidegebied, wordt het werkelijke beeld van dit gebied bepaald door de landelijke cultuur in de vorm van een groot aantal boerderijen (met bak- of zomerhuizen, boenhokken, hekwerken en prieeeltjes), tuinderswoningen, arbeiderswoningen, schoorstenen van (voormalige) tuindersbedrijven, gemalen, hekwerken enz. Al deze objecten bepalen in hoge mate het architectonisch karakter van het gebied.

De eerste wetenschappelijke belangstelling voor het platteland in het algemeen en voor de boerderij in het bijzonder ontstond in de jaren rond 1800. Onder invloed van de Verlichting kwam de landbouw en dus de boerderij als bedrijfsgebouw en woning als onderwerp van studie aan de orde. Het was met name J. Goldberg, Agent (=minister) der Nationale Oeconomie van de Bataafse Republiek, die tesamen met zijn Directeur-Generaal Jan Kops, een algemeen onderzoek instelde naar de stand van zaken op agrarisch gebied. Als basis voor dit onderzoek stelde hij een uitvoerige vragenlijst op en zond deze via de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan diverse informanten. In 1801 werd in de provincie Utrecht een twaalftal personen benaderd, waaronder twee uit het westelijk (veen-)weidegebied. Eén van die twee ingevulde vragenlijsten werd onlangs via de Boerderijenstichting Utrecht teruggevonden. Binnenkort zal hierover een artikel verschijnen in *Historia Agriculturae* van de hand van G.J.M. van Rooy en J. Bieleman. Van deze gegevens is ook in dit artikel gebruik gemaakt. De aanhef van het onderzoek uit 1801 luidt als volgt: "Waarde landgenoten! Wij twijfelen geen ogenblik, of ieder Nederlander, die belang in de welvaart van zijn Vaderland stelt, zal gaarne enigen tijd en moeite willen besteden, om mede te werken tot herstel van het vervallene, en, door de mededeling zijner kundigheden, het bewind van deze republiek in staat willen stellen, om vooral den landbouw, een der zenuwen van onzen staat, meer en meer in ons vaderland te doen bloeien. Ten dien einde zenden wij u deze vragen van den Agent der Nationale Oeconomie, met vriendelijk verzoek, om diegene zelve, welke door u of iemand uwer bekenden zullen beantwoord kunnen worden, aan een der ondergetekenden voor den laatsten van Mei 1801 beantwoord terug te zenden. (....). Uwe heilwensenden medeburgers, Corn. Will. Westerbaan, bij de Jakobiebrug, en Hubertus Jongeneel, buiten de Waardpoort te Utrecht".

Het vragenformulier voor het westelijk (veen-)weidegebied werd ingevuld door J.J. van Ewijk, koster en later tevens locosecretaris van Vleuten. Na dit onderzoek was het architect C.H. Peters, die in 1872 een overzicht van de landelijke cultuur maakte en een globale indeling in provinciale typen opstelde. In 1932 verscheen het verslag van een onderzoek naar *Het Boerenhuis in Nederland* door K. Uilkema, in 1957 gevolgd door *De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland* door R.C. Hekker, waaruit voor dit artikel veel informatie is geput. Want om de waardevolle bebouwing in het westelijk (veen-)weidegebied te kunnen beoordelen en zoals die ook beschreven is in het Monumenten Inventarisatie Project van de provincie Utrecht, zal toch enig inzicht moeten bestaan over de ontwikkeling van de landelijke cultuur in het algemeen.

Het veenlandschap dat hier aanwezig was, leende zich slecht voor bewoning. De eerste sporen van bewoning dateren van voor de komst van de Romeinen, met name uit de tweede en eerste eeuw voor Christus. Vooral de stroomruggen waren wel voor bewoning geschikt, met name de oeverwallen van de (Oude) Rijn en de stroomrug van de toen al verlande Heldammerstroom. De nederzettingen uit deze periode waren klein en bestonden slechts uit enkele boerderijen. Men leefde behalve van jacht en visserij voornamelijk van landbouw en veeteelt, waarvoor in de directe omgeving van de nederzetting land werd ontgonnen. De boerderijen werden geheel gebouwd van materialen, die in de directe omgeving voorhan-

den waren. Hout voor het geraamte, twijgen waarmee de wanden werden gevlochten, klei om deze wanden dicht te maken en stro of riet voor op het dak. Het waren vrij grote gebouwen, waarvan het oppervlak tot 7 x 20 m. kon bedragen. Van binnen waren zij onderverdeeld in een vrij klein woongedeelte, waarin zich een stookplaats bevond onder een opening in het dak en een veel groter stalgedeelte voor het vee. De archeologische vondsten die uit deze periode stammen zijn bij De Meern gedaan ten zuiden van de Alendorperweg en ten oosten van 't Zand bij de Johanniterweg, waar bewoningssporen zijn gevonden uit de Late IJzertijd (200 - 50 v. Chr.) en de Romeinse tijd (47 v. Chr. - 400).

De Romeinen kozen in 47 de Oude en Kromme Rijn als noordgrens en trokken zich terug op de zuidelijke oevers. Langs de rivier werden verschillende castella aangelegd. Uit deze periode is in De Meern een bodemvondst bekend, namelijk op de Hoge Woerd. Het castellum was een kleine vesting.

Rond 330 trokken de Romeinen, onder druk van de invallende Friezen en Franken zich terug. Tegelijkertijd steeg de zeespiegel (transgressie) waardoor de waterhuishouding van het gebied verslechterde, met als gevolg dat permanente bewoning tussen 400 en 900 niet meer mogelijk was.

Na de transgressie werden de oeverwallen in het gebied bewoond door zowel Friezen als Franken, die deze als landbouwgronden bewerkten. Op bredere oeverwallen, zoals het gedeelte wat tegenwoordig het Oude Land wordt genoemd, ontstonden door deze bewerking onregelmatige blokverkavelingen. Vanaf 689 kregen de Franken vaste voet in het gebied ten zuiden van de Oude Rijn. Ten noorden daarvan, in Nifterlake, behielden de Friezen tot 734 hun overwicht.

In de elfde eeuw nam de bevolking toe, waardoor de behoefte aan nieuwe landbouwgronden groter werd. Door de ontwikkeling op technisch en organisatorisch gebied was men in staat het veenmoeras te ontginnen en te cultiveren. De eerste ontginningen vonden plaats vanaf de hogere delen in het landschap, de oeverwallen en zandopduikingen. Deze ontginningen gebeurden voornamelijk in opdracht van en werden geleid door de grondeigenaren: de keizer (van het Heilige Roomse Rijk, waartoe de Nederlanden toen behoorden) de Graven en de Bisschoppen van Utrecht, die landsheer waren over 't Sticht en die dit werk door derden lieten uitvoeren. Zij gaven het recht op ontginning aan een persoon, nadat een vaste koopsom was betaald of een periodieke betaling werd afgesproken. Ook bezaten de eigenaren het recht op tijnzen of tienden, die betaald moesten worden. Dergelijke overeenkomsten werden cope genoemd. Plaatsnamen die eindigen op -cop, -kop of -koop verwijzen hiernaar. Zoals de polders Reyerscop, Gerverskop, Heycop, Galecop en Papecop. In diezelfde periode veranderde ook de waterhuishouding van het gebied. De aanvoer van het water door de Kromme en Oude Rijn verminderde doordat op natuurlijke wijze de Lek meer water te verwerken kreeg. In 1122 werd de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede afgedamd, waarmee deze rivier gereduceerd werd tot een kleine waterloop. Intussen gingen de ontginningen op steeds grotere schaal verder. Bij de ontginning van een cope ging men als volgt te werk. Vanaf de ontginningsbasis, meestal een natuurlijke of gegraven waterloop, werd een stelsel van evenwijdige sloten gegraven met een tussenruimte van 30 roeden (ongeveer 115 m.). De diepte van deze strookvormige kavels stond meestal vast, namelijk rond 1250 m. Boerderijen werden aan de kop van de kavels, langs de wetering of natuurlijke waterloop geplaatst, die tevens als waterweg dienst deed. Zo onstond de karakteristieke lintbebouwing, zoals die aan de Gerverscop, Reyerscop, langs de Leidse Rijn en in mindere mate langs de Thematerweg en de Smalle Themaat nog kunnen herkennen.

Vanaf het einde der 14^{e} eeuw ontwaterde het ontgonnen gebied niet meer op natuurlijke wijze als gevolg van het inklinken van de bodem. Men was genoodzaakt molens te bouwen om het overtollige water uit de polders te pompen. Daarnaast zien we dat de brede kavels van 115 meter door nieuw gegraven kavelsloten in twee of drie delen opgedeeld werd. Op deze manier kon het land ook beter droog worden gehouden. Pas bij de invoering van de stoomgemalen in de tweede helft van de 19e eeuw kon men de kavels weer breder maken. De ongeveer negen windmolens die nog op kaarten van rond 1850 in het gebied voorkomen, zijn thans alle verdwenen. Enkele daarvan zijn in de tweede helft van de 19e eeuw vervangen door een stoomgemaal.

In de directe omgeving van de Oude Rijn liggen over het algemeen zeer onregelmatig verkavelde polders. In de polders Oudenrijn, Bijleveld, Haanwijk, Breeveld, Snel, Barwoutswaarder of Barreboswaarder, Middelland, Geestdorp, Gravesloot, Middelland, Velthuizen, Breudijk, Groot- en Klein-Houtdijk, Rietveld en De Bree en langs de Leidse Rijn, bevinden zich kavels met een regelmatige structuur.

Na voltooiïng van de ontginningen direct langs de rivier, werd in enkele gevallen de ontginning vanaf de achterkade voortgezet, waardoor achter de ontginning Breudijk de ontginning Gerverscop tot stand kwam, achter Oudenrijn de ontginning Heicop en achter Bijleveld de ontginning Reijerscop. Zoals reeds hiervoor vermeld, wordt de oudste boerderijvorm (woon- en stalruimte) in ons land voor de eerste maal gevonden in de Late IJzertijd. De ontwikkeling en de verspreiding van de boerderij kan volgens Hekker als volgt in schema worden gezet:

1. Friese-huisontwikkeling:
   - Noordhollands type (stolp)
   - Fries-Gronings type (kop-hals-romp type)
   - Oltambtse type
   - Ameland/Terschelling type
2. Hallehuistypen:
   - Middenlangsdeeltypen
   - Staldeeltypen
   - Dwarsdeeltypen gemengde bedrijf
   - Stellingwerfse en Staphorstertypen
   - Gooise type
   - Overmase type
   - Maas- en Waaltypen
   - Voerdeeltypen
   - Grondtastypen weidebedrijven
   - Voergangtypen
3. Dwarshuistypen:
   - Zuid-Limburgs type
   - Noord-Limburgs-hoftype
   - Brabants/Noord-Limburgstype
4. Zeeuwse schuurgroep
5. Vlaamse schuurgroep.

Sinds het midden van de 19e eeuw wordt de bouwtraditie enigszins losgelaten. Nieuwe ideeën werden niet altijd geïntegreerd; men wist ook niet goed hoe deze moesten worden ingepast. Dat gold ook in esthetisch opzicht, met weer gevolgen voor het totaal van de landelijke bebouwing. Oninteressante woonhuizen, ligboxstallen en silo's deden meer afbreuk dan goed aan het landschap.

Gelukkig is er in deze tijd een kentering waar te nemen, waarbij meer aandacht wordt besteed aan de harmonie met het landschap. Groepering, vorm, kleur en waarden krijgen meer belangstelling, al zijn de woonhuizen nog te veel uitingen van burgerlijkheid dan van burger- en boerentrots.

Hoewel ook eerder wel van de oude traditie werd afgeweken, gebeurde dat meestal zonder inbreuk te maken op de harmonie van het gebouwde. In dit gebied hebben, zoals eerder vermeld, sinds de Late IJzertijd boerderijen gestaan. Vanaf de 15e eeuw legden de boeren zich toe op de veeteelt. Het type boerderij bleef het hallehuis, oorspronkelijk van hout gebouwd. Het hallehuis zet zich voort in het langhuistype, waarvan de plattegrond gelijk is aan die van het hallehuis, waarbij het woonhuis en de schuur door een kap worden overdekt. Vanuit dit langhuistype ontwikkelden zich nieuwe boerderijtypen, met name in dit gebied, waar het economisch goed ging. Men breidde de boerderijen aan de voor- of achterzijde uit, waarbij het oorspronkelijke rechthoekige grondvlak ongewijzigd bleef. Wat echter ook vaak gebeurde was, dat men uitbreidingen maakte aan de zijgevel van het woongedeelte, waardoor een L-vormige plattegrond ontstond: het zogenaamde krukhuistype. Wanneer ook aan de andere kant werd gebouwd ontstond een T-vormige plattegrond. Dit wordt hier het dwarshuistype genoemd. Deze laatsten kregen vaak een geheel nieuwe voorgevel en de rijke boeren lieten soms een verdieping toevoegen, zoals is gebeurd aan de Utrechtsestraatweg 5 in Harmelen met de boerderij "Marienburg".

In het algemeen kan onderscheid worden gemaakt tussen de hoge-grond boerderijen en de lagegrond boerderijen. De boerderijen in het Vleutense zijn van oorsprong gericht op het gemengde bedrijf met akkerbouw, vee- en fruitteelt. In de plattegronden en de gevels van de boerderijen is dit duidelijk terug te vinden: grote woonstalhuizen met baanderdeuren aan de achterzijde. De boerderijen in het lage land van De Meern zijn meer gericht op de veeteelt alleen: kleinere woonstalhuizen met hooideuren aan de achterzijde. In feite worden de boerderijen qua typologie dus "geregisseerd" door het patroon van de bodemgesteldheid, de bodemopbouw, de hoogteligging en het gebruik ervan. Langs de Leidsche Rijn (deels natuurlijk, deels gegraven) ontstaan op de stroomrug dan ook boerderijen met een gemengdbedrijf-typologie, zoals de boerderij van de Duitse Orde Balije van Utrecht, Rijksstraatweg 127 en de boerderij van Van Eck aan de Zandweg 225, de Goedenburcht.

Langs de Reyerscop ontstond echter de typologisch op de veeteelt gerichte bedrijfsbebouwing met haar bindingen in het veen-weidegebied (afb 1).

afb. 1. Langhuisboerderij, Reyerscop 21, De Meern.

Globaal is er dus een onderscheid te maken tussen de stroomruggronden en de overgang stroomrug/komgronden en de komgronden.

Op de stroomrug- en overgangsgronden (1) treft men de akkerbouwtypologie aan; op de komgronden (2) de veeteelttypologie.

In groep 1 kan nog onderscheid in occupatie worden gemaakt in de kasteelboerderijen, zoals bij Den Engh in Vleuten en Nyvelt in De Meern en de lint-

afb. 2. Boerderij 't Klaverblad, krukhuisboerderij, Ockhuizerweg 20 Haarzuilens.

bouwbedrijven, 50 landhuizen, 9 villa's, 2 kastelen 2 gemalen, 1 duivetoren, 1 hekwerk en 9 kerken.

De meeste boerderijen in het gebied zijn geconcentreerd in enkele grotere en kleinere 17e en 18e eeuwse boerderijstroken. De Rijksstraatweg /Utrechtsestraatweg respectievelijk in De Meern en in Harmelen was een van oorsprong 17e eeuwse boerderijstrook met nu nog achtendertig historisch waardevolle boerderijen (afb. 4). Van de oorspronkelijk 17e eeuwse boerderijen, die aan de kop van de kavels stonden, zijn jammergenoeg geen exemplaren meer overgebleven. De oudste en belangrijkste boerderijen van historisch belang dateren uit de 18e eeuw. Naast fraaie boerderijen in Haanwijk (vijf waardevolle boerderijen) en in de Harmelerwaard (nog acht) zijn de

afb. 3. Brouwerij, Odenveltlaan, Vleuten.

boerderijen, zoals 't Klaverblad (afb.2) of de boerderij Molensteijn aan de Rijksstraatweg 41 in De Meern. Daarnaast is er ook sprake van solitairen, zoals de genoemde Balije en anderen. Voorts kwamen er ook kern-boerderijen voor, zoals oorspronkelijk in de kern van het (es)dorp Vleuten. In dit verband kan ook de Brouwerij in Vleuten (herberg/boerderij/brouwerij) genoemd worden (afb. 3).

In totaal vinden we in het westelijk (veen-)weidegebied 265 cultuur-historisch waardevolle panden, waarvan 101 langhuisboerderijen, 28 dwarshuisboerderijen, 3 krukhuisboerderijen, 21 arbeiderswoningen, diverse schoorstenen van (voormalige) tuin-

afb. 4. Langhuisboerderij, Utrechtseweg 17, Harmelen.

afb. 5. Langhuisboerderij, Haanwijk 1, Harmelen.

afb. 7. Dwarshuisboerderij, Breudijk 51,, Harmelen.

afb. 6. Langhuisboerderij, Ryerscop 28, Harmelen.

afb. 8. Dwarshuis, Zandweg 82, De Meern.

meeste waardevolle boerderijen gebouwd in genoemde boerderijstroken (afb. 5). De Reijerscop is een boerderijstrook met aan de zuidzijde achtien zeer fraaie boerderijen uit de 18e en 19e eeuw. De boerderijen liggen op onregelmatige afstand van elkaar (afb. 6).

Aan de noordzijde van de Gerverscop staan negen boerderijen van landschappelijke waarde, die voornamelijk in de 19e eeuw zijn gebouwd. Aan de zuidkant van de weg staan enkele boerderijen van meer recente datum.

De Breudijk die met een flauwe bocht in de richting van Kasteel De Haar loopt is een beduidend oudere boerderijstrook. Ook hier bevinden de zestien boerderijen zich aan de noordzijde van de weg. De oudste boerderij stamt uit de 17e eeuw, terwijl de jongste in het eerste kwart van deze eeuw is gebouwd (afb. 7). De kavels staan met een hoek van ongeveer 45 graden op de weg.

Tussen de boerderijen langs de Leidse en Oude Rijn - Rijksstraatweg (27), Utrechtsestraatweg (11), Zandweg (9), Harmelerwaard (8) en Haanwijk (5) - zijn in de 19e eeuw ook (land)arbeiderswoningen (21) en grotere woningen (28) gebouwd (afb. 8).

Uit het onderzoek anno 1801 blijkt, dat in het besproken gebied "de meeste hooglandse boeren zijn, die bouw- en weiland samen hebben met gemiddeld 50 morgen (42 ha) land en vier knechten en meiden (behalve hetgene dat door de boerenvrouw wordt verricht). Hij had daarbij 6 paarden bekwaam om te werken, bij welke hij ook alle jaren 2 `a 3 veulens laat telen en 16 tot 20 melkkoeien.

Op de vraag hoe de woningen der verschillende boerderijen zijn samengesteld wordt geantwoord, dat dezelven zijn over het algemeen niet hoog maar laag van dak, met riet gedekt; van binnen voorzien van een ruim voorhuis, waarin zij bij winterdag ook vuren. Dan heeft men ook nog bij sommigen tussen het voor- en achterhuis een middenvertrek, op zijde van het voorhuis een kamer, waarin de kaas bij de zomertijd wordt geborgen, en die zo koel gehouden wordt als mogelijk is. Ook zij dezelve voorzien van een kelder om de melk en boter zomers koel te houden en 's-winters tegen de vorst met andere mondbehoeftes te bewaren. De achterhuizen, waar de dorsvloer is, zijn (onleesbaar), aan wederzijde met een stal, waarvan de ene voor paarden en de andere

voor het hoornvee geschikt is, voorzien en waarin ook gemeenlijk een pomp wordt gevonden om het vee te drenken. Ook heeft men gewoonlijk nog een apart bakhuis, waarin een bakoven en achterin hetzelve hokken voor het jongvee en varkens. In dit zogenaamde bakhuis houdt het gezin bij zomertijd des daags hun verblijf. Alles wordt zindelijk onderhouden."

Tot zover de enquete.

Om een en ander nader te illustreren volgt hieronder een kleine greep uit enige belangrijke cultuurhistorische panden, waarvan de architectuur nog eens wordt benadrukt.

Utrechtsestraatweg 5 te Harmelen.

Deze oorspronkelijke dwarshuisboerderij is uitgegroeid tot een statig gebouw, dat de trots van de eigenaar manifesteert. Zowel in hoofdvorm als qua detaillering is er sprake van een gaaf gebouw, dat deugdelijkheid en rust uitstraalt.

Rijksstraatweg 127 te De Meern.

Niet alleen de ligging, maar ook de architectuur van het gebouw straalt een bijzondere kracht uit. De verdeling van de vensterramen in de gevel geven de boerderij een grote charme.

Zandweg 225 te De Meern.

Deze boerderij, genaamd Goedenburcht, vertoont een zeer monumentaal karakter. Vooral het voorste gedeelte, geeft de oorspronkelijke structuur en functies duidelijk weer en kan zeker als groots worden betiteld. Hoewel er niet zoveel boerderijen in dit gebied zijn, die wit gepleisterd zijn, kan men hierspreken van een zeer goed uitgebalanceerd "kleur"-schema.

Reijerscop 21 te De Meern.

Deze langhuisboerderij valt vooral op door de plaatsing van de vensters in de voorgevel. Zonder verdoezeling zijn de functies van de verschillende ruimten achter de gevel door middel van de vensters aangegeven en tot een fraai esthetisch geheel samengebracht. Hoewel de omgeving niet zo heel gaaf meer is, kan men toch waardering hebben voor zo'n karakteristieke gevel.

Den Engh, Enghlaan te Vleuten.

Het is ook wel eens goed stil te staan bij een bijzonder bijgebouw als het koetshuis bij het voormalige kasteel Den Engh. Dit fraaie gebouw, hoewel nu tamelijk vervallen en nodig aan restauratie toe, valt vooral op door zijn uitgebalanceerde verhoudingen. Opmerkelijk zijn de deuren met daarin zeer elegant aangebrachte "oog"-ramen. Een juweeltje.

Zandweg 82 te De Meern.

Dit oorspronkelijk in de 18e eeuw gebouwde hui (later verbouwd) straalt een trots uit, die menig op drachtgever als voorbeeld kan dienen. Hoewel nie oorspronkelijk, geeft de aangebouwde veranda aa de rechter zijgevel het huis een extra dimensie die bij zonder aangenaam aandoet.

Thematerweg 18 te Vleuten.

Een van de oudste boerderijen, redelijk gaaf va detaillering. Rechts van de boerderij staat een hee mooi zomerhuis, waarvan helaas de loggia aan d rechterzijgevel enige tijd geleden is dichtgetimmerd Dat verdient een beter lot; er moeten pogingen wor den gedaan om die weer open te krijgen.

Rijksstraatweg 64 te De Meern.

Deze langhuisboerderij valt op door zijn zorgvuldi ge detaillering. In de later gebouwde (verbouwde voorgevel valt het raam van de verdieping op. Di soort ramen, een boogvenster met aansluitend twee rechthoekige ramen komt veelvuldig in deze streek voor. Het is een zogenaamd Palladiaans motief(palladianwindow), oorspronkelijk van de Italiaanse architect Palladio (1508-1580).

Na kennis genomen te hebben van het bovenstaande behoeft het geen verder betoog om ervan overtuigd te zijn, dat we met het westelijk (veen-) weidegebied te maken hebben met een cultuur-historisch gebied van grote waarde, dat zoveel als mogelijk is in zijn huidige staat bewaard dient te blijven.

J.F.K. Kits Nieuwenkamp en W. van Campen.

Literatuur

Bij de samenstelling van dit artikel is uitvoerig gebruik gemaakt van teksten

uit:

M. Laman, *Monumenten Inventarisatie Project Vleuten-De Meern en Harmelen* (Prov.Utrecht 1992);

S.J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile en R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland* (1957);

G.J.M. van Rooy en J. Bieleman, De Utrechtse landbouwenquette van 1801 (werktitel), te verschijnen in: *Historia Agriculturae*, geaccepteerd feb. 1993;

O.J. Wttewaall, *Geschiedenis van Vleuten-De Meern* (werktitel) te verschijnen in MIP-reeks van de SPOU.

Foto's: M.I.P. provincie Utrecht

OPROEPEN

Leden van de vereniging die actief willen meewerken of iemand kennen die dat wil, kunnen zich aanmelden voor één van de volgende projecten:

Voor de serie Monumenten Inventarisatie Provincie Utrecht, uitgegeven door de SPOU en uitgeverij Kerckebosch, worden AUTEURS gevraagd. De delen van deze serie, inmiddels 10 in getal, worden door verschillende auteurs op free-lance basis geschreven. De eindredactie berust bij drs. R.K.M. Blijdenstein en drs. F.L. Gaasbeek. Het honorarium varieert van ca. ƒ 5.000,- tot ƒ 10.000,-, afhankelijk van de omvang. Naast het bewerken van het M.I.P-materiaal voor een breed publiek, dient er enig literatuur- en archiefonderzoek te worden verricht.

De beoogde nieuwe auteurs dienen aan de volgende eisen te voldoen:
- afgestudeerd (kunst)historicus - historische geograaf;
- affiniteit met het onderwerp;
- redactionale vaardigheden;
- in staat planmatig en resultaatgericht te werken.

Inlichtingen:
Fred Gaasbeek, tel. 030 - 73 39 88 ('s avonds tussen 18 en 20 uur).

Wie wil er meehelpen om belangwekkende GRAFMONUMENTEN te inventariseren.
De vereniging De Terebinth en de Stichting Stichtse Geschiedenis zijn samen een project begonnen dat moet uitmonden in een inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten in de Provincie Utrecht. Begraafplaatsen zijn cultuurhistorisch zeer ineterssant. Zij geven niet alleen een beeld van hoe onze samenleving in verschillende periodes met de dood omging, maar weerspiegelen ook kunsthistorische en maatschappelijke ontwikkelingen.
De aanleg van nieuwbouwwijken, fabriekstereinen en andere ingrepen dwingen ons tot opheffing van begraafplaatsen. Daarnaast verdwijnen grafmonumenten door ruiming, vandalisme en door de eroderende werking van de elementen.

Inlichtingen en opgeven :
Albert van der Zeijden, Ahornstraat 17 bis 3552 CD Utrecht, tel. 030 - 42 06 97 of bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Lucas Bolwerk 11, 3512 EH Utrecht, tel. 030 - 31 99 97.

Ten behoeve van een met nieuw elan opgezette uitgave van de Provinciale Archeologische Kroniek wordt MATERIAAL gevraagd. Wie beschikt nog over rapporten, aantekeningen, artikelen, foto's tekeningen etc. van archeologische activiteiten en vondsten uit de periode 1988 tot 1993 in de Provincie Utrecht.

Indien u deze beschikbaar wilt stellen of nadere informatie wenst kunt u contact opnemen met:
mw. S. van Dockum, tel. 033 - 63 42 33 of F. Vogelzang tel. 030 - 34 38 80.

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
66e jaargang, nummer 7/8 - juli/augustus 1993

Kinderzanguitvoering op het Janskerkhof, april 1936. De begeleiding was in handen van het Dillettanten Orchest. Uit: Utrecht in Woord en Beeld.

Muziek en vrije tijd in Utrecht in de jaren 1910 - 1940.

- Verenigingsnieuws
- Muziek en vrije tijd in Utrecht in de jaren 1910 - 1940
- Boekenschouw
- Utrechtse biografieën

7 8 1993

BIBLIOTHEEK DER
RUKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 7/8 - juli/augustus 1993

Het Maandblad is een uitgave van de Vereniging Oud Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 47,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Vormgeving: B&U, Erik Uitenbogaard (bNO).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Van de redactie

Op de laatste voorjaarsledenvergadering is ruime aandacht besteed aan de wisseling van de leden van de redactie van het Maandblad Oud-Utrecht. De voorzitter van de Vereniging heeft de vertrekkende leden veel dank gebracht voor het vele werk dat zij gedurende zovele jaren voor het Maandblad hebben verzet. De nieuwe redactieleden willen deze dankwoorden graag extra onderstrepen. Onze ervaring is nog maar gering, maar wij hebben al ondervonden dat het maken van het Maandblad geen sinecure is. Wij hebben des te meer bewondering gekregen voor degenen, die deze taak zo lang vervulden. Aan goede voornemens hebben wij geen gebrek en wij hopen dat u het Maandblad met veel plezier zult blijven lezen.

Agenda

T/m 24 oktober 1993
Tentoonstelling *"Signalen uit de ruimte"*.
350 jaar Sterrekundig Instituut Utrecht. Plaats: Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht. Openingstijden: di t/m vr 10.00-17.00 uur; za en zo: 13.00-17.00 uur. De toegang is gratis.

4 juli t/m 19 september 1993
Tentoonstelling *"Leven tussen land en water"*.
Slot Zeist, Zinzendorflaan 1, 3703 CE Zeist. Tel. 03404-11880/21704. Openingstijden: di t/m vr 11.00-17.00 uur, za en zo 13.00-17.00 uur. Twee weken lang trokken 32 kunstenaars uit diverse landen rond in wat een uniek natuurgebied genoemd mag worden in Noordoost-Polen. De tentoonstelling bestaat uit een selectie van hun aldaar vervaardigde werk.

28 augustus 1993
Excursie naar Paleis Het Loo, Apeldoorn voor **leden van Oud Utrecht.** Vertrek 10.00 uur busplatform Centraal Station, Jaarbeurszijde. Terug in Utrecht ca. 16.00 uur. Graag schriftelijk aanmelden bij Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht. Op Paleis Het Loo krijgt men zowel door de tuinen als door het paleis een rondleiding.

10 september 1993
Vrijdag 10 september zal voor de **leden van Oud Utrecht** een groepswandeling op de Nieuwegracht gehouden worden. Verzamelpunt: de Servaasbrug om 19.00 uur. Duur 1 1/2 à 2 uur. Toelichting door de heer Martens van Vliet. Max. aantal deelnemers: 25. Graag schriftelijk aanmelden, voor 5 september bij de rondleider, Nieuwegracht 82, 3512 LW Utrecht.

12 september tot en met 28 november 1993
Tentoonstelling "Maria van Hongarije, Koningin tussen keizers en kunstenaars 1505-1558". Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, 3512 LG Utrecht. Tel. 030-313835. Openingstijden: di t/m vrij 10.00-17.00 uur, za en zo 11.00-17.00 uur. Samen met het Noord-Brabants Museum te Den Bosch besteedt het Catharijneconvent aandacht aan deze markante persoonlijkheid en tracht zowel haar historische betekenis als haar positie als beschermvrouwe van de kunsten zichtbaar te maken.

Jaarrekening **1992**

	Jaarrekening 1991	Begroting 1992	**Jaarrekening 1992**	Begroting 1993
Baten				
Contributies	78.352,—	80.000,—	**82.150,—**	80.000,—
Advertenties	14.077,—	13.500,—	**14.700,—**	14.000,—
Verkopen	2.635,—	3.000,—	**2.997,—**	3.000,—
Donaties	15.528,—	12.000,—	**12.317,—**	12.000,—
Finan. Baten	11.104,—	10.000,—	**13.508,—**	10.000,—
Diverse Baten	-,—	-,—	**7.556,—**	-,—
Jubileum-actie	-,—	-,—	**-,—**	20.000,—
	121.696,—	118.500,—	**133.228,—**	139.000,—
	==========	==========	==========	==========
Lasten				
MOU	46.625,—	55.000,—	**48.610,—**	50.000,—
JOU	39.542,—	35.000,—	**41.920,—**	40.000,—
Archeologische Kroniek(en)	10.000,—	10.000,—	**12.802,—**	10.000,—
Kosten 70-jarig Jubileum	-,—	-,—	**-,—**	20.000,—
Oud-Utrecht prijs	-,—	-,—	**-,—**	5.000,—
Activiteiten en werving	4.708,—	7.500,—	**8.778,—**	4.000,—
Kosten van Beheer	7.978,—	7.000,—	**10.863,—**	12.000,—
Algemene kosten	9.451,—	5.000,—	**6.335,—**	6.000,—
Afschrijvingen	3.536,—	1.200,—	**3.966,—**	3.500,—
	121.840,—	120.700,—	**133.274,—**	150.500,—
	==========	==========	==========	==========
Kapitaal mutatie	- 144,—	- 2.200,—	**- 46,—**	- 11.500,—
Kapitaal per jaarultimo	96.154,09		**96.102,—**	

Toelichting op de jaarrekening

Hierbij bied ik de leden van de Vereniging Oud-Utrecht de jaarrekening 1992 aan. De jaarrekening is van een goedkeurende accountantsverklaring dd. 10 mei 1993 van de heer G. Niehorster, RA, van Schadé Harkema & Partners voorzien.

Uit de batenkant van de jaarrekening kunt u opmaken dat vrijwel alle begrotingsposten een hogere opbrengst hebben gekend dan door mij bij de begroting was voorzien. Voor het in 1992 verschenen symposiumnummer ontvingen wij een subsidie welke onder de post "Diverse Baten" is verantwoord.

Ten aanzien van de lasten kan opgemerkt worden dat, door de inspanningen van de Maandblad-redactie, de kosten ruim binnen de begroting zijn gebleven. Onder de kosten van het Jaarboek zijn mede nog een aantal nagekomen posten, verbonden aan de verfraaiing van het Jaarboek 1991, verantwoord. De eerste tranche van de inhaalslag met betrekking tot de Provinciale Archeologische Kroniek heeft de overschrijding van *f* 2.802,— bij de post Archeologische Kroniek(en) veroorzaakt. Structureel is er voor de Provinciale Archeologische Kroniek geen voorziening, ook niet voor het jaar 1993, terwijl het in het voornemen ligt u ook dit jaar toch minimaal één deel toe te zenden. De kosten van activiteiten en werving zijn rechtstreeks veroorzaakt door de vele, door de leden gewaardeerde, activiteiten die onze activiteiten-commissie in 1992 heeft georganiseerd. De kosten van beheer zijn met name gestegen omdat de leden- en contributie-administratie is verzelfstandigd. De automatisering biedt de Vereniging vele voordelen, zij heeft echter in directe zin wel kostengevolgen, die thans bij deze post zichtbaar worden. Omdat de boekhouding van de Vereniging in 1993 is uitbesteed, is mijn inschatting dat de kosten van beheer zich structureel op het in de begroting 1993 voorziene niveau zullen blijven bewegen.

Een penningmeester behoort somber te zijn met betrekking tot de lasten van de Vereniging en ijverig bij het genereren van inkomsten. Een en ander heeft er, ondanks de forse begrotingsoverschrijdingen, toch toe geleid dat inkomsten en uitgaven, op een bedrag van *f* 46,— na, in evenwicht met elkaar zijn gebleven. De kapitaalspositie van de Vereniging is daarom, nagenoeg, gelijk gebleven.

Utrecht, 2 juni 1993

J.W. Lemaier
Penningmeester

Rectificatie

In het voorgaande mei/juni-nummer van het maandblad is een ongelukkige fout geslopen. De auteur van het artikel *De bomen rond Vleuten-De Meern* is H.W. Kuiper en niet J.F.K. Kits Nieuwenkamp.

Jaarverslag van de Vereniging Oud-Utrecht

De ad hoc-ledenwerfcommissie voerde weer een aantal gerichte acties om het ledental in ieder geval op peil te houden. De nieuwe folder van de vereniging bewees hierbij goede diensten. Het jaar 1991 werd afgesloten met 1695 leden, terwijl op 31 december 1992 1699 betalende leden waren geregistreerd. De geautomatiseerde leden- en contributieadministratie draaide perfect en op volle toeren. Het bestand bij huisdrukker De Boer/Cuperus kon worden afgeschaft.

Nieuwe leden werden ook geronseld bij de kraam van Oud-Utrecht die op maar liefst vier achtereenvolgende zaterdagen (o.a. op de Open Monumentendag) in de binnenstad werd bemenst. Daarnaast presenteerde de vereniging zich bij de Van der Mondelezing en bij de traditionele Sinterklaasverkoop in de Gemeentelijke Archiefdienst.

De activiteiten- en propagandacommissie organiseerde de volgende lezingen en excursies: C.H. Staal over het Rijksmuseum Het Catharijneconvent (15 januari); H. Smeets over het Moluks Historisch Museum (15 januari); A.J.H. Van Marion over het Nederlands Spoorwegmuseum (19 februari); mw. M.H.J. Blott over het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement; A.F.E. Kipp over *'Kleur in de Gertrudis'* (24 maart); P. Dirkse over *'17de eeuwse staties en hun pastoors'* (24 maart); stadswandeling onder leiding van K. van Vliet met als thema *'middeleeuwse markten in Utrecht'* (12 april); excursie naar kasteel en tuin Groeneveld in Baarn onder het motto *'Moderne kunst in historisch perspectief'* met een bezoek aan de tentoonstellingen *'Muziek en landschap'* en *'Water en moderne beeldhouwkunst'* (13 juni); A. Scheffers over het museum van 's Rijks Munt (3 juni, na afloop van de Voorjaarsledenvergadering); excursie naar de Utrechtse Heuvelrug en de Vallei onder leiding van R. Isarin (29 augustus); F.G.M. Manche over *'Verschillende methoden van genealogisch onderzoek'* (29 september); mw. J. Hokke over *'Geld en geluk, twee eeuwen gezinsleven van de Utrechtse familie Van der Meulen'* (29 september); K. van der Horst over de handschriften van de Universiteitsbibliotheek Utrecht (28 oktober); M.W.J. de Bruijn over *'Kapittels als projectontwikkelaars, ruimtelijke ordening in het middeleeuwse Utrecht'* (18 november, na afloop van de Najaarsledenvergadering); G. Janssen over café Bertus van Wegen en wijk C (15 december).

De eerste vier lezingen vormden samen de 2de en 3de avond in de reeks *'Utrecht Museumstad'*.

Op 28 januari organiseerde de vereniging in de Nicolaaskerk een discussieavond over de sneltramplannen van de gemeente Utrecht. Deskundige voor- en tegenstanders hielden korte inleidingen, waarna een discussie met de ca. 200 belangstellenden plaatsvond. Het bestuur formuleerde in het najaar een concept-verenigingsstandpunt over het definitieve voorstel van het college van B. & W. De Najaarsledenvergadering nam echter een radicaler standpunt in: iedere vorm van railvervoer door de binnenstad werd afgewezen. Het gemeentebestuur werd in kennis gesteld van dit standpunt.

Minder spraakmakend maar niet minder duidelijk probeerde de vereniging invloed uit te oefenen op de vormgeving van andere plannen die het Utrechtse stedeschoon raken. Voorbeelden: de toekomst van het Sterrenhofje en de Zeven Steegjes en de dreigende afbraak van de Heilig Hartkerk.

Het Maandblad verscheen vanaf het januarinummer in een nieuw jasje. De vormgeving werd toevertrouwd aan E. Uitenbogaard (B&U). De keuze voor een nieuwe schreefloze letter in een iets groter corps en een wat minder volle bladspiegel kwam de leesbaarheid ten goede. De redactie slaagde er bovendien in binnen de begroting ruimte te vinden ieder nummer van een aparte omslagfoto te voorzien. Ook de prominente plaatsing van het vignet van Oud-Utrecht zal velen goed gedaan hebben. Van het Maandblad verschenen elf nummers (het juli en augustus-nummer was gecombineerd) met in totaal 151 bladzijden (exclusief de advertentiepagina's). Het februari-nummer bevatte de teksten van de lezingen op het in oktober 1991 gehouden symposium *'De Utrechtse Heuvelrug en Vallei'*. Deze special kwam tot stand met een royale subsidie van het provinciaal bestuur. De redactie probeerde met een uitgebreide

over 1992

enquête de opvattingen en wensen van de leden ten aanzien van het vernieuwde Maandblad te peilen. De respons was hoog en de waardering voor het Maandblad groot.

In het verslagjaar plofte maar liefst tweemaal een Jaarboek door de brievenbus: het vertraagde Jaarboek 1991 en keurig op tijd het Jaarboek 1992. De uitgekiende nieuwe vormgeving - waarvoor H. Lodewijkx tekent - oogstte alom bewondering. Het Jaarboek 1991 telde 232 bladzijden, terwijl het Jaarboek 1992 in 205 bladzijden vrijwel geheel gewijd was aan de stad Utrecht. Nieuw was de rubriek *'reacties en besprekingen'*. De Kroniek is gebleven, nu voor het laatst samengesteld door mw. G.J. Kylstra-van der Eijk. Door een communicatiestoring werden er van het Jaarboek 1991 maar net voldoende exemplaren gedrukt voor alle leden. Dit zal dus een collectioneurs item worden. De twee bezorgacties verliepen gladjes, dankzij de inzet van ledenadministratrice mw. C. de Leeuw en tal van leden-bezorgers. De eveneens vertraagde Archeologische en Bouwhistorische Kroniek over 1990 werd samen met het Jaarboek 1991 bezorgd. De Kroniek over 1991 kon nog niet worden uitgebracht, maar dit wordt gecompenseerd door een dubbelnummer over 1991/1992.

De door het bestuur ingestelde jury voor de Oud-Utrecht prijs, bestaande uit H.L.Ph. Leeuwenberg, M.R. Prak en M.L. Snijders, toog aan het werk. Via de media werd aandacht voor de prijs gevraagd.

Het bestuur slaagde er met succes in de Rijksuniversiteit te interesseren voor hernieuwde en versterkte aandacht voor de lokale en regionale geschiedenis. De instelling van de Oud-Utrecht prijs vormde een goede aanleiding voor een eerste gesprek met de rector magnificus. Er werd vervolgens een begin gemaakt met een meer structureel overleg op basis van de door Oud-Utrecht ingediende voorstellen.

De vereniging nam zitting in een breed samengestelde werkgroep die de mogelijkheden onderzoekt voor een provinciale bibliografische database, waarmee bijvoorbeeld een jaarlijks verschijnende algemene bibliografie kan worden gepubliceerd, een van de hiaten in de culturele infrastructuur van onze provincie. Ook hier vervult de per 1 april benoemde consulent regionale geschiedbeoefening - in welke functie ons bestuurslid F. Vogelzang werd benoemd - een belangrijke rol. Met deze benoeming heeft de SSG, de Stichting Stichtse Geschiedenis, handen en voeten gekregen.

Tijdens de Voorjaarsledenvergadering werd afscheid genomen van mw. M. Dolfin, die de maximum-termijn van negen jaar bestuurslidmaatschap vol maakte. Tot nieuwe bestuursleden werden benoemd mw. I. Strouken en mw. M. van de Vrugt. Hiermee werd het aantal bestuursleden van negen op tien gebracht. L.L.M. Smit en J.W. Lemaier werden op de Najaarsledenvergadering voor een nieuwe termijn van drie jaar ingehuurd.

Voor de derde maal in successie werd de jaarlijkse *'Kaderdag'* voor de *'werkende leden'* georganiseerd. Op 1 november ontving het bestuur de leden van commissies en vertegenwoordigers in de besturen van verwante verenigingen en instellingen in Stadskasteel Oudaen. De warming up was een inleiding over Oudaen door mw. B. van Santen. Tijdens en na de verslagen van commissies en vertegenwoordigers werd gediscussieerd over de provinciale rol van Oud-Utrecht (met name na de oprichting van de SSG), over de vraag hoe de kloof tussen actieve en niet-actieve leden kan worden verkleind en over verdergaande professionalisering van de vereniging. Na afloop werd de kwaliteit van het Oudaen-bier gecontroleerd en maakte men een rondgang langs de kantelen.

De financiën bleven gezond, mede dankzij de gebruikelijke dotatie van het K.F. Heinfonds. Het bestuur nam het besluit de boekhouding uit te besteden ten gerieve van de zwaar belaste penningmeester. Ook in 1992 bleek de personele basis voor de activiteiten van de vereniging wel erg smal. Het slinkend aantal leden van de activiteiten- en propagandacommissie baarde de meeste zorgen.

De secretaris

Muziek en vrije tijd – in Utrecht in de jaren – 1910-1940

Het beoefenen van muziek in de stad Utrecht was tot in het begin van de vorige eeuw grotendeels voorbehouden aan de 'hogere standen'. Daarin kwam verandering. Onder andere door de oprichting in 1828 van een Utrechtse afdeling van Toonkunst konden burgers zich meer dan voorheen gaan bekwamen in de muziek, dank zij een zangschool en een instrumentaal-school. Toen de werkende man meer vrije tijd tot zijn beschikking had gekregen, raakte het musiceren ook bij een bredere laag van de bevolking populair. Mijn onderzoek richtte zich voornamelijk op het ontstaan en op de activiteiten van de muziekverenigingen van Utrechtse amateurs in de jaren 1910-1940.

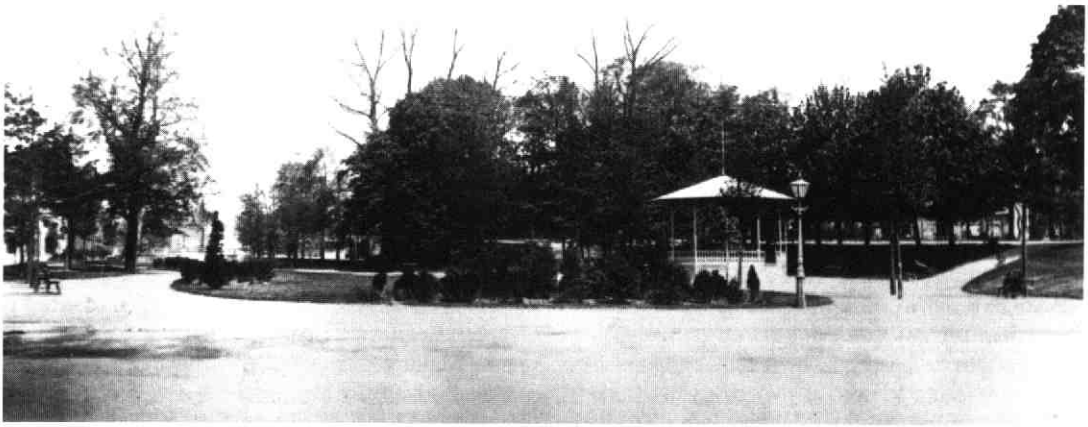

Lucas Bolwerk met muziektent, ca. 1880. Dit deel van het park is in 1940 ingrijpend gewijzigd voor de bouw van de schouwburg. GAU Top.Atlas.

De oudste muziekverenigingen

Over de muziekbeoefening door Utrechtse amateurs is weinig gepubliceerd, maar het is duidelijk dat er veel muziek werd gemaakt, getuige het grote aantal muziekverenigingen. Ik heb er 150 kunnen opsporen die tussen 1910 en 1940 actief zijn geweest in Utrecht. De oudste muziekverenigingen werden hoofdzakelijk op particulier initiatief opgericht en waren destijds vermoedelijk vrij elitair, zoals het nu nog bestaande Kon. Dilettanten-orkest dat reeds in 1894 was opgericht als Chr. Muziekvereeniging Lauwerecht. Dat verleende hoofdzakelijk medewerking aan evenementen van religieuze aard. Vooral de anti-kermisvergaderingen in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, gedurende de Utrechtse kermisweek, georganiseerd door de Nederlandse Vrouwenbond, werd ieder jaar een terugkerend evenement. Directeur van de muziekvereniging Lauwerecht was de heer Harmsen, eerste trombonist bij het USO. Deze kreeg een salaris van fl. 50,-. per jaar. Hiervoor moest hij één keer per week de repetities leiden, ook nog de muziekpartijen schrijven en de leerlingen bekwaam maken. Om de kas enigszins van geld te voorzien, werd later tegen vergoeding medewerking verleend aan serenades en dergelijke voor verenigingen en particulieren. Dit had tot gevolg, dat meer en meer het christelijk karakter op de achtergrond raakte. Daarbij kwam dat de mentaliteit van nieuwe leden anders was dan die van de ouderen. De gevolgen waren onderlinge wrijvingen en meningsverschillen. Velen wensten toen, dat de christelijke vlag, waaronder men steeds had gewerkt, werd neergehaald. In 1920 werd daartoe besloten en de naam veranderd in neutrale geest: Dilettanten-orkest. In 1934, bij het veertigjarig bestaan, kreeg het orkest het predikaat 'Koninklijk'.

Het jubileum in 1934 is groots gevierd. Op het Lucas Bolwerk, op de plaats, waar nu de schouwburg staat, werd een feestweek gehouden van 3 tot 8 september. Medewerking werd verleend door tal van Utrechtse orkesten. De krant schreef er over, dat duizenden mensen hiervan hadden genoten: "De belangstelling was zo groot, dat velen, die graag een dubbeltje voor een zitplaats hadden over gehad, moesten blijven staan." En wat blijkbaar ook belangrijk was, "er werd met aandacht geluisterd en aan het applaus kwam bijna geen einde."[1] Overigens, volgend jaar bestaat dit orkest honderd jaar.

Ook een select gezelschap was de Utrechtse mannenzangvereniging, opgericht in 1849. Die bestond uit een dertigtal studenten en burgers. Uit een reglement van 1917 blijkt, dat men lid kon worden na een ballotage, minstens achttien jaar oud moest zijn en geen lid van een andere vereniging mocht zijn. De contributie bedroeg toen drie gulden, maar er moest wel een entree-geld worden betaald van fl. 1,50. Bij uittreden kreeg men hier van één gulden terug tegen inlevering van het verenigingsinsigne.[2] In 1962 is deze vereniging opgeheven.

Een mooi staaltje van volksopvoeding was de oprichting van de 'Vereeniging van het Nederlandsche Lied' in 1904. De doelstelling spreekt voor zich: "De Vereeniging stelt zich ten doel de beoefening van het Nederlandsche Lied te bevorderen, het te verspreiden, in ruime kring bemind te maken, ook onder het volk ingang te doen vinden en smaakbedervende liederen en vooroordelen omtrent het lied te bestrijden."[3]

De mannen van het Kon. Utr. Dilettanten Orchest zorgden er wel voor, dat de jeugd het spoor niet bijster raakte, en goed in de wijs bleef. Hieronder: ook de studenten van het U.S.C. brachten des middags voor de societeit aan het Janskerkhof de kinderen bij elkaar, om tesamen, onder leiding van „Coers Lied" de vaderlandsche liederen over het plein te doen schallen. Duizenden jongens en meisjes verdrongen zich voor de „soos", en zongen, dat het een lust was om te hooren

Kinderzanguitvoering op het Janskerkhof, april 1936. De begeleiding was, zoals uit het onderschrift blijkt in handen van het Dillettanten Orchest. Uit: Utrecht in Woord en Beeld.

Kerkkoren

De zangkunst werd ook beoefend in de talrijke parochiekerken. De discipline daar was zeer streng, zoals blijkt uit het archief van 'Cantate Domino', het koor van de Martinuskerk. De leden van dit zangkoor betaalden een maandelijkse contributie van 25 cent. Men was verplicht de wekelijkse repetities bij te wonen en bovendien moest men aanwezig zijn bij de Hoogmis en het Lof op alle zondagen. Dat gold ook voor de pinkster-, paas- en kerstdagen. Had men geen geldig excuus om afwezig te zijn, dan moest er een boete van 10 cent betaald worden. Een nóg hogere boete gold voor het niet bijwonen van de repetities en vergaderingen. En dan te bedenken dat het lidmaatschap toch wel vrijwillig werd aangegaan. Ongetwijfeld zal het resultaat wel navenant zijn geweest. Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan op 22 november 1931 werd een Missa Festiva voor vijfstemmig gemengd koor en een Haec Dies voor achtstemmig mannenkoor uitgevoerd. Het koor bestond toen uit 25 heren en 53 jongens. Na afloop kregen de heren een doos beste sigaren uitgereikt en voor de jongens waren er heerlijke versnaperingen.[4]

Een geheel ander verhaal komt uit het archief van Laudate Dominum, het koor van de Monica-kerk. Deze kerk had al in 1913 een knapenkoor. Uit een jubileumboekje bij het 75-jarig bestaan in 1971 blijkt, dat er in 1929 reeds klachten waren over de geringe opkomst van de zangers bij de repetities en in 1939 was dat al niet veel beter ondanks de boetebepalingen. Zo werd het onmogelijk een behoorlijk repertoire op te bouwen, maar wat was het geval? De "oudere" heren, (de knapen uit 1913?) bleven nog steeds de solo's zingen, ook al was hun stem in de loop van de jaren danig achteruit gegaan. Een in 1939 opnieuw opgericht jongenskoor werd datzelfde jaar al weer opgeheven, omdat het een "bron van ergernis" was voor de ouderen. Deze heren hadden behalve zingen nog een andere hobby. Tijdens de preek werd achter het orgel druk geklaverjast. Klachten over het rumoer op het koor waren dan ook niet van de lucht. In de notulen van een bestuursvergadering in 1939 werd genoteerd: "Op het koor is wel veel leven, maar weinig godsdienstig leven." Toch heeft het koor nog bestaan tot 1971, de kerk werd toen afgebroken.[5]

Militairen

Populair - en dus van belang voor de toeneming van de belangstelling voor het musiceren in een bredere laag van de bevolking - was in Utrecht zeker ook de militaire muziek. Utrecht was immers al sinds heugenis een garnizoensstad. Bij iedere feestelijke gelegenheid waren de muziekkorpsen van de in de stad gelegerde soldaten aanwezig. Een voorbeeld: op 3 augustus 1911 bezocht koningin Wilhelmina de

De tuin van Tivoli. Niet alleen het gebouw zelf, maar ook de tuin was uitermate geschikt voor het houden van concerten en feesten. In 1929/30 is het gebouw samen met de tuin verkocht en als bouwterrein verkaveld. Op deze plaats is het kantoor "De Nederlanden van 1845" neergezet (hoek Wittevrouwensingel/Nachtegaalstraat). GAU Top.Atlas.

stad. 's Middags en 's avonds werden op verscheidene plaatsen in Utrecht openlucht-concerten gegeven. In park `Het Hoogeland' speelde 's middags de kapel van de Genie en op het Lucas Bolwerk concerteerde het muziekkorps van het eerste regiment Veldartillerie. De Genie kwam 's avonds opnieuw in de weer, nu op het Vredenburg. Er was volop muziek te horen, die dag, want ook het USO, de Utrechtsche Orchest Vereeniging en de Christelijke Muziekvereniging Lauwerecht traden op in de stad.[6]

De in Utrecht gelegerde genietroepen organiseerden op gezette tijden ook muziekwedstrijden, zoals bijvoorbeeld bij het 35-jarig bestaan in 1923. In de feestgids stond over het ontstaan van het muziekkorps van de Genie in 1888 te lezen: "Het geld voor de aanschaf van de muziekinstrumenten was bijeen gebracht door de officieren, onderofficieren, korporaals en soldaten. De leerlingen werden opgeleid door prima krachten uit de Schutterij-muziek."[7]

Muziekwedstrijden, zoals de Genie in 1923 hield, waren erg populair. Vooral in de jaren twintig werden er veel in Utrecht gehouden. Meestal vonden zij plaats in de tuin van het concertgebouw Tivoli. En op de programma's prijkten in die tijd bij voorkeur de ouvertures van bekende opera's. De wedstrijden duurden veelal enkele dagen en ze eindigden steevast met een groots vuurwerk.

De jaren twintig en dertig

In de jaren twintig - de befaamde `roaring twenties' - werd de één na de andere muziekvereniging opgericht. Ieder bedrijf, dat het zich kon veroorloven, kreeg zijn eigen muziekkorps. De rijks- en gemeentediensten waren al voorgegaan. De post, de spoorwegen, de politie, de brandweer, de gemeente-reiniging en het trampersoneel, alle hadden een zeer actieve muziekvereniging. Daar kwamen toen ook nog de machinefabriek Jaffa, de sigarenfabriek `De Gesloten Steen', de Melkunie, de bakkers van de Lubro en de Korenschoof en de drukkers van Boekhoven bij. Ongetwijfeld waren er nog veel meer bedrijfs-muziekverenigingen.

Om een impressie te geven: in 1924 bestond de tram-muziek vijf jaar en dat werd gevierd met een feest in de tuin van Tivoli. In een krant van 12 mei 1924 staat het aldus: "Ter gelegenheid van dit eerste lustrum waren alle tramwagens gepavoiseerd. Aanvankelijk leek het er op, dat het weer niet wilde meewerken, maar op zaterdagmiddag keerde alles ten goede. Op straat verschenen zondagse strooien hoeden en toen het avond was geworden, was het in de Tivoli-tuin zo aangenaam van temperatuur, dat velen blootshoofds van de muziek zaten te genieten. Langs de tuinvijver was een elektrische guirlande-verlichting aangebracht in rood en wit. Toch was er een nadeel aan een concert in de Tivoli-tuin. Aan de zijde van de Nachtegaalstraat kwamen te veel klingelende trams voorbij en aan de kant van de Kruisstraat te veel claxonerende auto's. Bovendien zat er in de tuin een bende Zeister jongelui, die geld en praats te veel bleek te hebben. Hierdoor kreeg het zangkoor Orpheus, dat ook zijn medewerking verleende, niet de aandacht die het verdiende."[8]

25-Jarig bestaan van de Utrechtse Mannenzangvereniging "Orpheus", mei 1927. Op de foto staat het bestuur, de directeur en de feestcommissie. Op de voorste rij gezeten, links van het midden is burgemeester Fockema Andreae te herkennen (met bril en snor). GAU Top. Atlas.

In de jaren dertig kwamen er zo goed als geen nieuwe muziekkorpsen meer bij. Ook het aantal muziekwedstrijden - de activiteit, die in de jaren twintig populair was - nam beduidend af. Opmerkelijk was nog wel het derde eeuwfeest van de Universiteit in 1936. Zeker dertig Utrechtse muziek- en zangverenigingen verleenden hun medewerking. Veertien dagen achtereen werd er gefeest. Er waren openbare toneel- en muziekuitvoeringen in de parken, aangeboden door de gemeente, en een militaire taptoe van het Utrechtse garnizoen, waarvan werd vermeld, dat het geen "oorlogsonderdeel" betrof. Verder waren er natuurlijk diverse sportwedstrijden, kortom, het was een groots feest. Extra treinen, trams en bussen reden tot diep in de nacht, zodat men niets hoefde te missen van de feestelijkheden.[9]

Na het eeuwfeest van de Universiteit zou het tot 1945 duren voor Utrecht weer massaal 'achter de muziek' aan zou gaan. In de laatste jaren voor de oorlog was daar geen sprake meer van. Daar waren redenen voor. De toenemende ontkerkelijking was er een van: een aantal kerkkoren verdween. Andere vormen van vermaak zoals sport gingen tijd en aandacht vragen. Maar het belangrijkste was ongetwijfeld, dat tijdens de crisisjaren verscheidene bedrijven - en dus ook hun muziekverenigingen - verdwenen.

Drs. M.G. Brits-Oversteegen
Odenveltlaan 29, Vleuten.

Noten:

Bron Gemeentearchief Utrecht (GAU)

1. GAU: Utrechtsche Courant, 10 september 1934.
2. GAU: Archief Mannenzangvereeniging, reglement 1917.
3. GAU: Utrechts adresboek 1911.
4. GAU: Archief Cantate Domino.
5. GAU: Gedenkboekje 75ste Dies Natalis Monica-koor.
6. GAU: Programma bezoek koningin aan Utrecht 1911.
7. GAU: Officiële feestgids 35-jarig bestaan van de vereniging Genie-muziek.
8. GAU: Utrechtsch Dagblad, 12 mei 1924.
9. GAU: Programma derde eeuwfeest der Hogeschool 1936.

Vondsten

Tijdens bouwhistorisch onderzoek in het Duitse Huis is de hier afgebeelde, bijzondere munt gevonden.

Het is een dubbele stuiver afkomstig uit Friesland en gedateerd 1597.

In Friesland waren indertijd ook drie commanderijen van de Duitse Orde gevestigd. Deze vielen onder de Balije in Utrecht. Zij waren verplicht een deel van hun inkomsten aan de Utrechtse Balije af te dragen. Blijkbaar deden zij dit in hun eigen Friese valuta.
Het gave uiterlijk van de munt geeft aan dat ze nauwelijks in omloop is geweest.

Op de voorzijde staat:
+ NISI + DOMINUS + NOBISCUM + 1597

Op de achterzijde staat:
+ MO.NO.ORD.FRIS IAE LEOVAR. CVSA

Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht.

BOEKENSCHOUW

Watertorens

Roland Blijdenstijn en Henk Rienks, *Watertorens.* Utrecht, Matrijs, 1992. ISBN 90 5345 018 1. Prijs *f* 13,50.

Watertorens behoren tot de meest in het oog lopende categorie van monumenten. Ze zijn ruim over de provincie verspreid, in totaal zijn er nog twintig. De oudste daarvan, tevens de oudste van Nederland, staat in het park achter het paleis Soestdijk en dateert uit 1680. Hij was bedoeld om de fonteinen in de tuin van water te voorzien. Het heeft trouwens tot 1960 geduurd voor het hele gebied van de provincie waterleiding had. Een lange periode als je bedenkt dat al rond 1855 de eerste stappen in die richting werden gezet.

De stad Utrecht heeft vier watertorens binnen haar grenzen: bij het Predikherenkerkhof uit 1896, sedert 1983 'Waterleidingmuseum', aan de Vaartse Rijn (1903), nu in Blue Band beschildering, de Amsterdamse Straatweg (1918) en aan de Neckardreef uit 1935. Eén is er in 1937 afgebroken, die aan de Riouwstraat aan de westkant van de stad. Die was te laag.

Ton van Schaik

Knappe koppen

Jan Teeuwisse, *Utrechtse universiteitsportretten.* Zutphen, Walburg Pers / Utrecht, Universiteitsmuseum, 1991. 279 blz. m.ills. ISBN 90 60 11 762 X. Prijs *f* 69,50.

In 1686, toen de universiteit 50 jaar bestond, besloot de Senaat een verzameling professorenportretten te gaan aanleggen. Anno 1993 zijn er om en nabij de 500 portretten in ondergebracht, beheerd door de staf van het Universiteitsmuseum. De Utrechtse collectie, nu gecatalogiseerd door Jan Teeuwisse en uitgegeven met een royale hoeveelheid illustraties, is de grootste en op twee na de oudste in ons land.

De traditie van het schilderen van professorenportretten stamt uit de tijd dat de hoogleraar zich nog ophield ergens in de ijle regionen tussen de Olympus en de gewone stervelingen. De professorengeleerdheid had nooit hogere marktnoteringen dan in de negentiende eeuw en die periode vormt dan ook het hoogtepunt van de schildersactiviteit. Favoriete kunstenaar van de hooggeleerden was de Haagse schilder Jan Hendrik Neuman (1819-1898), van wie in de Senaatszaal van het Academiegebouw aan het Domplein liefst 26 portretten te vinden zijn. De Senaatszaal zoals wij die nu kennen met de ook boven de deur doorlopende reeks knappe koppen dateert uit 1924. Aan Neuman is het waarschijnlijk te danken dat iedere bezoeker van die zaal, met in totaal 184 portretten, steeds weer de indruk heeft dat al die heren zo op elkaar lijken. Neuman was een in fotografische stijl werkende portretschilder, die zich helemaal concentreerde op het gezicht van de voorgestelde en, afgezien van de ridderorden die er toen beslist bijhoorden, ook bijna niets anders afbeeldde.

Ton van Schaik

Den regenboog

Donna de Jong, *'Den regenboog', grens der Pietersimmuniteit.* Een geschiedenis van vier universitaire panden aan de Kromme Nieuwegracht en Muntstraat. Z.pl., z.j. [Utrecht 1993]. 76 blz. m. ills. Verkrijgbaar bij de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Utrecht.

Het lijkt soms wel of de Utrechtse universiteit de verhuizing van faculteiten, bibliotheken en vakgroepen tot doel heeft verheven. Het is nog niet eens zo lang geleden dat men het idee had de Faculteit der Letteren in zijn geheel naar de Uithof over te brengen. Tegenwoordig is men daar weer op teruggekomen en wordt gekozen voor een concentratie in en rond de Kromme Nieuwe Gracht en de Drift. Een deel van de vestigingsgeschiedenis van de Faculteit der Letteren in de Utrechtse binnenstad wordt in dit boek behandeld. Het accent ligt daarbij op de panden Kromme Nieuwe Gracht 29, 46 en 20 en Muntstraat 4, een viertal voormalige woonhuizen die nu als werk- en onderwijsruimten van de Letterenfaculteit in gebruik zijn. De panden worden beschreven in een brede bouw- en sociaalhistorische context, van de Romeinse tijd (daar waar het gaat om het mogelijke ontstaan van de Kromme Nieuwegracht uit een oorspronkelijke tak van de Rijn) via de stedebouwkundige ontwikkelingen rond de Pietersimmuniteit vanaf de middeleeuwen tot de huisvestigingspolitiek van de Universiteit in de tegenwoordige tijd.

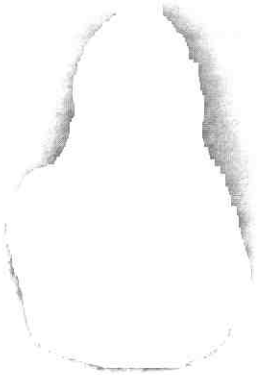

I.A. van der Monden, door W. Menkman, N.C. Kramm. Gemeentelijke Archiefdienst/ Fotodienst Utrecht.

Maria van Pallaes, door A. Grolman naar H. Bloemaert. Gemeentelijke Archiefdienst/ Fotodienst Utrecht.

Utrechtse biografieën

Jan Ruysch, die in 1497 als eerste Utrechter voet aan wal zette in Amerika, fabrikant J.M. de Muinck Keizer, binnenhuisvader W.C. Loran, gasthuisstichtster Maria van Pallaes, oudheidminnaar Nicolaas van der Monde, stadsbouwmeester Willem van Noort, architekt A. Tepe, pastoor J.G. van Schaik.

In de afgelopen 2000 jaar hebben in Utrecht vele personen gewoond, wier leven en werken belangrijk of interessant genoeg zijn om in een biografie vereeuwigd te worden. In veel gevallen is dit ook gebeurd. Er zijn echter nog vele bekende en minder bekende Utrechters aan wie nog nooit een beschrijving is gewijd of die een nieuwe verdienen. Grote mannen en vrouwen, maar ook 'gewone mensen'. Naast de landelijke biografische woordenboeken zijn er in tal van provincies al regionale of plaatselijke publikaties op dit terrein verschenen. In Utrecht nog niet.

In dit Jaar van de Biografie start onder auspiciën van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht en de Vereniging Oud-Utrecht een project 'Utrechtse biografieën'. Het is de bedoeling dat in de loop der jaren een serie gebundelde biografiëen verschijnt van personen die van belang zijn geweest voor de geschiedenis van Utrecht of daarin een interessante rol gespeeld hebben. Het eerste deel is gepland voor de tweede helft van 1994. In één deel zullen ongeveer veertig tot vijftig levensbeschrijvingen ieder van ca. 4 pagina's worden opgenomen. Er wordt gestreefd naar een zo groot mogelijke variatie in perioden en typen personen. Bij dit laatste kan gedacht worden aan fabrikanten, criminelen, kunstenaars, predikanten/pastoors, stadstypes, politici, sportlieden, boekdrukkers, oproerkraaiers, wetshandhavers en alle mogelijke andere categorieën. In eerste instantie gaat het om de stad Utrecht, maar er wordt ook rekening gehouden met delen over de andere regio's binnen de provincie.

De serie moet een goed leesbare en wetenschappelijk verantwoorde Utrechtse portrettengalerij opleveren. De levensbeschrijvingen worden geschreven volgens een vast, maar flexibel stramien en zijn gebaseerd op literatuur en/of archiefonderzoek. Er is een voorlopige groslijst samengesteld van in aanmerking komende personen. Deze lijst zal in de loop der tijd worden verbeterd en uitgebreid, waarvoor een ieder suggesties kan doen.

De redactie (bestaande uit Johan Aalbers, Willem van den Broeke, Hans Buiter, Bram van den Hoven van Genderen, Arend Pietersma en Fred Vogelzang) zal een aantal haar bekende wetenschappers en amateurs benaderen voor een of meer levensbeschrijvingen. Er is echter meer nodig. Daarom roept de redactie alle belangstellenden op zich te melden. Zij kunnen een persoon uit de groslijst kiezen of met eigen suggesties komen. Zo kan een ieder richting geven aan zijn of haar historische belangstelling. Eventueel kan voor enige begeleiding worden gezorgd. Uiteraard zal een artikel de naam van de auteur dragen.

Voor groslijst, deelnameregelement/werkinstructie en inlichtingen kan men - bij voorkeur schriftelijk - terecht bij:

- ***Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht,*** *t.a.v. A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030 - 736611*

of

- ***Vereniging Oud-Utrecht,*** *t.a.v. F. Vogelzang, p/a Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht, tel. 030 - 343880.*

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
66e jaargang, nummer 9 - september 1993

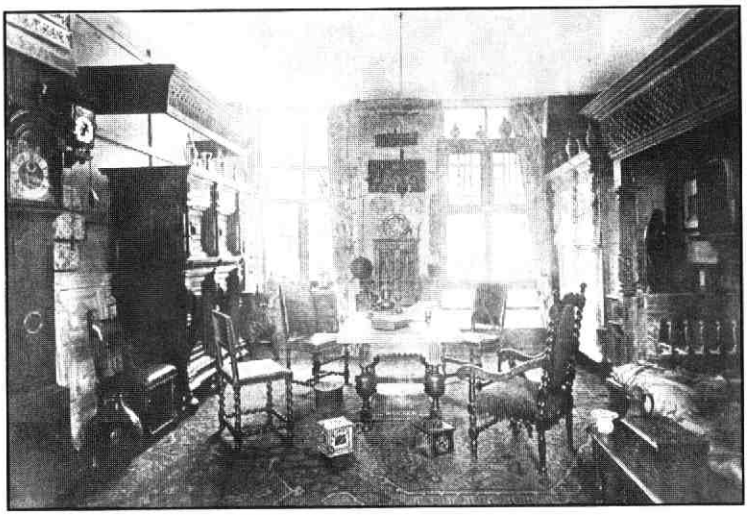

Een van de zalen van het museum, ingericht als kamer in de stijl van de Hollandse renaissance. Illustratie in de catalogus van 1902. GAU, arch. MvK, inv.nr. 10.
Museum en school van kunstnijverheid te Utrecht

• Agenda
• Museum en school van kunstnijverheid te Utrecht
• Een kleinood uit een grafkelder
• Verenigingsnieuws

9 1993

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 9 - september 1993

Het Maandblad is een uitgave van de Vereniging Oud Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Vormgeving: B&U, Erik Uitenbogaard (bNO).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Cursussen

Graag willen we uw aandacht vestigen op het feit, dat er ook a.s. seizoen weer een ruim aanbod is aan regionale cursussen op het terrein van de geschiedbeoefening. Om er slechts enkele te noemen: "Introductiecursus lokale en regionale geschiedenis", "Schrijven van een (populair) wetenschappelijk artikel", "Presenteren van een historisch onderzoek", "Bibliotheek en Documentatie", "Middelnederlands", "Genealogie buiten gebaande paden" enz. De brochure "Cursusoverzicht" geeft u een volledig beeld van het cursusaanbod, incl. data, prijzen en wijze van aanmelden. Deze is aan te vragen bij St. Ondersteuning Musea/ St. Stichtse Geschiedenis, Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht, tel. 030 - 343880 of bij het G.O.C., Postbus 4040, 7200 BA Zutphen, tel. 05750 - 11826.

Agenda

14 aug. t/m 3 okt. 1993
Tentoonstelling "James Ensor (1860-1949). Schilderijen, tekeningen en grafiek, een selectie uit Belgisch en Nederlands bezit"
Centraal Museum, Agnietenstraat 1, 3512 XA Utrecht. Tel. 030-362362. Openingstijden: di. t/m zat. 10.00-17.00 uur, zon. 13.00-17.00 uur
De tentoonstelling toont een groot aantal nog niet eerder geëxposeerde werken van de Belgische kunstenaar James Ensor, die wel gezien wordt als voorloper van het expressionisme en surrealisme. Zijn invloed op de kunst rond de eeuwwisseling is zeer groot geweest.

18 sept. t/m 7 nov. 1993
Tentoonstelling "Alles wat aesthetisch boeit", De collecties Van Baaren en Hannema-de Stuers Fundatie
Centraal Museum, Agnietenstraat 1, 3512 XA Utrecht. Tel. 030-362362. Openingstijden: di. t/m zat. 10.00 - 17.00 uur, zon. 13.00-17.00 uur
Deze tentoonstelling presenteert de vanaf de jaren dertig bijeen gebrachte collecties van de verzamelaars J.F. en J.H. van Baaren in samenhang met die van de heer Hannema en laat in belangrijke mate de gevestigde Nederlandse smaak in de tijd van ontstaan zien.

25 sept. 1993
Op deze dag zal de Historische vereniging Vlaardingen een bezoek brengen aan Utrecht. Er zal door onze Vereniging een rondleiding door de stad, naar de historische opstelling van het Centraal Museum en naar het landgoed Amelisweerd verzorgd worden.

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5¼ of 3½ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

MUSEUM EN SCHOOL VAN KUNSTNIJVERHEID TE UTRECHT

"Het rijke Utrecht, de vierde belangrijke stad des Rijks, waar zooveel kunstnijverheidsschatten, zelfs op verborgen plaatsen bij Vereenigingen en particulieren aanwezig zijn, mag niet langer zonder dergelijk Museum zijn". Met deze woorden werd in 1884 geprobeerd de ingezetenen van Utrecht over te halen het op te richten Museum van Kunstnijverheid te steunen[1]. Het museum, dat in november van dat jaar geopend werd, zou volgens de oprichters een gunstige invloed hebben "op de aankweeking van kunstzin en de veredeling van den smaak des volks" Het is de vraag of het museum dit doel gedurende de ca. 40 jaar van zijn nogal moeizame bestaan bereikt heeft. Het is echter wel zeker, dat de opleidingen die eraan verbonden waren, veel invloed hebben gehad op talloze jonge Utrechtse ambachtslieden. Een van hen was niemand minder dan Gerrit Rietveld, die op 16-jarige leeftijd begon met een cursus vaktekenen en stijl- en ornamentleer in het museum.

De musea van kunstnijverheid kwamen voort uit een internationale beweging die in de 19e eeuw ontstond. Men wilde de ambachtskunst, die door de nieuwe machinale technieken gedegenereerd was, stimuleren en veredelen. Er werd gepleit voor een terugkeer naar het handwerk en een hernieuwde samenwerking tussen kunstenaar en ambachtsman. Een andere ontwikkeling was, dat men de kunstnijverheidsprodukten voor een groter publiek wilde bestemmen. Kunst moest niet langer voorbehouden zijn aan de elite; dank zij andere technieken konden nu op eenvoudige en doelmatige wijze artistieke produkten worden vervaardigd die voor iedereen bereikbaar waren. De musea van kunstnijverheid, waaraan ook scholen en bibliotheken verbonden waren, hadden tot doel kunstvoorwerpen uit vroeger tijden te tonen als inspiratiebron voor een nieuwe stijl. Het eerste museum van kunstnijverheid werd in 1857 in Londen opgericht (het South-Kensington-museum, later Victoria and Albert Museum). Dit voorbeeld werd weldra in andere landen gevolgd. Haarlem was de eerste plaats in Nederland die een kunstnijverheidsmuseum opende (1877). Utrecht maakte een goede beurt door in 1884 als tweede te volgen.

De oprichting van het Utrechtse museum werd mede mogelijk gemaakt door een initiatief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: aan drie plaatsen die een museum als in Haarlem wilden openen, zou een subsidie van *f* 3000,- worden verleend, mits ze een geschikt lokaal konden aanwijzen en zelf ook voor een bedrag van *f* 3000,- konden zorgen. In Utrecht ging een "Commissie voor de oprichting van een Museum van Kunstnijverheid" met voortvarendheid aan de slag. Het gemeentebestuur bleek bereid te zijn de lokalen boven het IJkkantoor aan de Wittevrouwenkade beschikbaar te stellen. Utrechtse ingezetenen en verenigingen brachten de vereiste som op en zo

voldeed Utrecht aan de gestelde voorwaarden. Op 1 april 1884 werden de statuten goedgekeurd van de Vereeniging "Het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid". Het doel van de vereniging werd als volgt omschreven: "de bevordering van kunstzin bij de nijverheid in 't algemeen en bij den ambachtsstand in 't bizonder"[2]. Men kon lid van de vereniging worden door jaarlijks ƒ 5,- bij te dragen en begunstiger door ƒ 10,- per jaar of ƒ 200,- ineens te schenken. Het bestuur van de vereniging werd samengesteld uit negen leden, die aangewezen werden door diverse instellingen op het gebied van nijverheid en kunst. In de loop der jaren zouden vele bekende Utrechters bestuurslid zijn, zoals de industrieel Jacob Duyvis, de juwelier A. Begeer, de edelsmid J.H. Brom, de archivaris mr. S. Muller Fz. en de hoogleraar prof.dr. W. Vogelsang. Van 1884 tot aan zijn dood in 1908 was de koopman en politicus H.A. van Beuningen voorzitter van het bestuur. Van Beuningen, die in Utrecht talloze functies bekleedde en die in 1896 de Steenkolenhandelsvereeniging oprichtte, was de vader van Daniel George van Beuningen, de kunstverzamelaar wiens naam verbonden is aan het Rotterdamse museum Boymans-van Beuningen.

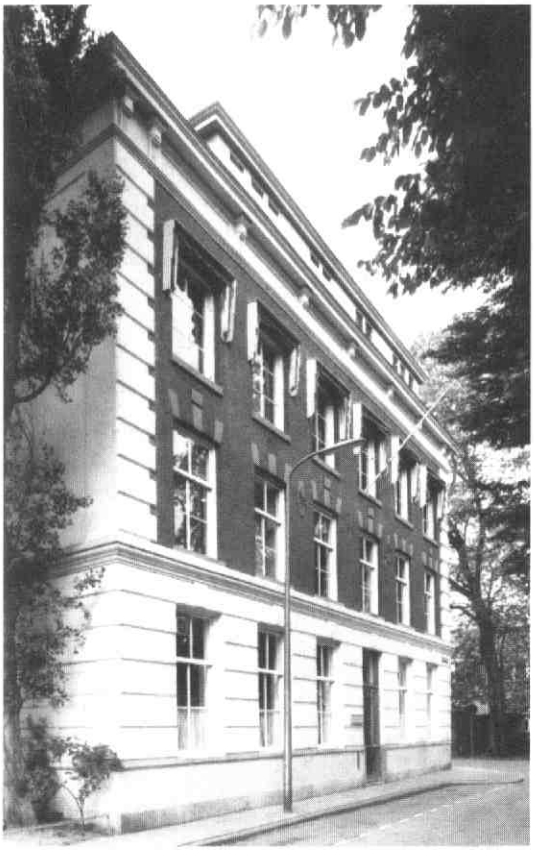

Het voormalige museumgebouw Wittevrouwenkade 6 in 1974. Foto Fotodienst Gemeente Utrecht. GAU, Topografisch-Historische Atlas.

Met ingang van 1 mei 1884 werd de architect P.J. Houtzagers aangesteld als directeur. Hij kreeg in eerste instantie tot taak de lokalen in te richten als museum. Dat was geen eenvoudig karwei. Het gebouw aan de Wittevrouwenkade had deel uitgemaakt van de Willemskazerne, die in 1877 grotendeels door brand was verwoest. Alleen de beide zijgebouwen waren gespaard gebleven; op de plaats van het middengedeelte was inmiddels in 1882 de Hogere Burgerschool voor Meisjes gebouwd. De bovenverdiepingen van het rechter zijgebouw, Wittevrouwenkade 6a (toen nog wijk H nr. 751), moesten omgetoverd worden tot kunstnijverheidsmuseum. Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad beschrijft hoe de lokalen eruit zagen: "'t Waren groote, holle vertrekken, met vieze wanden en onooglijke vloeren, nog geheel het kenmerk dragende van hunne vroegere bestemming, toen zij, als een gedeelte der Willemskazerne, dienden voor tijdelijke gevangenis van militairen. Er moest dus veel gedaan worden om zulke localen voor hunne nieuwe bestemming gereed te maken; zij moesten schoongemaakt, uitgebroken, beter verdeeld worden, enz."[3] In augustus kon begonnen worden met het opstellen van de voorwerpen die waren aangekocht, geleend of ten geschenke ontvangen. Op de eerste verdieping bevonden zich de directiekamer, de bibliotheek, een kamer met metalen, smeedwerk, aardewerk, glaswerk en porselein, een kamer met meubels en houtsnijwerk en een kamer met textiele kunst; op de tweede verdieping waren drie kamers ingericht met pleisterafgietsels, terwijl de gangen gevuld waren met afgietsels, platen en tekeningen. P.J. van Ooijen werd aangesteld als bode en bewaarder; hij werd bijgestaan door zijn echtgenote, die de lokalen voor ƒ 0,50 per week "stofschoon" hield. Op zaterdag 29 november 1884 vond in de gymnastiekzaal van de Hogere Burgerschool voor Meisjes de feestelijke opening plaats.

De start van het museum was veelbelovend. Het ledental was inmiddels tot 100 gegroeid en gedurende de eerste vijf maanden werd het museum door 3000 personen bezocht. De meeste bezoekers kwamen op zondag, omdat de toegang dan gratis was; woensdags moest een entree van ƒ 0,25 worden betaald. Vanaf 1887/88 was ook het bezoek op woensdag gratis. De openingstijden waren van 13.00-16.00 uur. Tijdens tijdelijke tentoonstellingen was het museum dagelijks geopend. In het seizoen 1885/86 trok vooral de tentoonstelling van kunstnaaldwerk veel belangstel-

ling. Toch was het bestuur nog niet tevreden. Vanaf het begin was het de bedoeling aan het museum ook een school te verbinden en men rustte niet, voordat dit doel bereikt was. Het bestuur was van mening dat de school "eene levensader voor deze inrichting" moest worden, en dat het museum daarna pas volkomen aan zijn taak zou beantwoorden[4]. De vereiste geldelijke middelen ontbraken echter. Toen bleek dat van de regering voorlopig geen steun te verwachten was, werden aan diverse verenigingen verzoeken tot financiële ondersteuning gericht. Van het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kwam de belofte dat aan de algemene vergadering voorgesteld zou worden gedurende vijf jaar *f* 500,- per jaar te schenken. De behoefte aan kunstindustrieel onderwijs werd zo dringend gevonden, dat men de beslissing over deze subsidie niet eens afwachtte. Er werden lokalen in orde gebracht en per december 1886 gingen de avondlessen voor mannelijke leerlingen van start. Er hadden zich voor deze cursus "ruim 30 jongelieden" aangemeld en er werden na toelatingsexamens 11 leerlingen aangenomen. De minimumleeftijd was 16 jaar. De jongens moesten in de wintermaanden maar liefst vijf avonden in de week present zijn: op maandag, dinsdag en vrijdag kregen zij van 7-9 uur les in vaktekenen, op woensdag werd van 7-8 uur stijl- en ornamentleer gegeven en op woensdag en donderdag moest van 8-10 uur geoefend worden in stijlvormen. Daarnaast werd van de leerlingen "vrije studie" verwacht in het museum en de bibliotheek. Het schoolgeld bedroeg per jaar *f* 10,-. Per 1 april 1887 begonnen ook daglessen voor vrouwelijke leerlingen; voor deze lessen, die op twee middagen per week gegeven werden en die *f* 15,- per jaar kostten, hadden zich 17 dames opgegeven, van wie er 8 werden toegelaten. Het onderwijs werd gegeven door de directeur van het museum, P.J. Houtzagers. De in het museum aanwezige kunstvoorwerpen en boeken dienden als leermiddelen van de school; omgekeerd konden ook de voor de school aangekochte leermiddelen in het museum worden tentoongesteld.

Toen de subsidieverlening door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen eenmaal zeker was, breidde men het onderwijs uit. In 1887/88 werd G.W. Dijsselhof uit Amsterdam aangesteld als leraar in het boetseren. Hij vertrok het jaar daarop naar Berlijn en hij werd opgevolgd door de Amsterdamse beeldhouwer L.J.Th. Kamman; deze gaf na enkele jaren niet alleen lessen in boetseren, maar ook in beeldhouwen en houtsnijden. In 1888/89 werd T. van der Laars, eveneens uit Amsterdam, benoemd tot leraar in het decoratief-schilderen (later ook handtekenen/schilderen en ontleedkunde/proportieleer). Houtzagers gaf onderwijs in vaktekenen en stijl- en ornamentleer; vanaf 1907/08 werd hij daarbij geassisteerd door de architect C.J. de Haas. De cursussen bleken in een behoefte te voorzien. Er meldden zich ieder jaar weer belangstellenden. Vanaf 1889/89 was steeds een van de tentoonstellingen gewijd aan werk van leerlingen. In 1890/91 werd besloten in het vervolg getuigschriften uit te reiken aan leerlingen die de school verlieten, en absentielijsten en een "stamboek" bij te houden. Over de vlijt van de leerlingen had men niet te klagen: "Er zijn wel enkelen, die het minder aangenaam vinden na den ganschen dag gewerkt te hebben 's avonds ook nog gebonden te zijn en dat op een leeftijd, waarop hunne kameraden langs de straat loopen of in 't koffiehuis doorbrengen, maar het meerendeel woonde toch geregeld de lessen bij, en onder hen zijn er verscheiden, die reeds 3 jaren de school bezochten"[5]. Verschillende leerlingen bleken "voor artistieken arbeid bruikbaar te zijn". Zij kregen diverse opdrachten in de stad, bijvoorbeeld voor beeldhouwwerk en sierschilderwerk. Het bestuur constateerde in 1890/91 voldaan: "Het kan niet anders of wij zullen door deze en dergelijke leerlingen invloed gaan uitoefenen op onze industrie".

Inderdaad hebben veel van de jonge ambachtslieden die de lessen volgden, later hun sporen verdiend. Enkele voorbeelden: de schilder Douwe van der Zweep, de edelsmid Jan Eloy Brom en de schilder P.F.A. Swillens. De leerling die de meeste roem zou vergaren, was echter Gerrit Th. Rietveld. Hij begon in 1904 op 16-jarige leeftijd met de avondlessen vaktekenen en stijl- en ornamentleer en zou deze vier jaar lang volgen. Hij kreeg drie jaar achtereen een prijs "wegens betoonde vlijt en getrouw schoolbezoek" en in 1907/08 ontving hij ook nog een prijs als "veelbelovende leerling". Door de lessen van architect Houtzagers is wellicht zijn interesse voor architectuur ontstaan. H. Schaafsma, die ongeveer in dezelfde tijd de lessen volgde, schrijft in zijn biografie over Rietveld in 1959: "Zijn leermeester, architect P. Houtzagers, was een deftig man, die graag zelf van de bok de paarden voor zijn elegante wagentje mende. Nog altijd spreekt Rietveld met dankbaarheid over zijn lessen"[6]. De architect P.J.C. Klaarhamer, bij wie Rietveld later, samen met zijn vroegere medeleerlingen C. Mus en R. Straus, avondlessen zou volgen, was zelf van 1893-1897 leerling van Houtzagers.

In 1894/95 kreeg het Museum van Kunstnijverheid de beschikking over het gehele gebouw Wittevrouwenkade 6. Het jaar daarop kwam het verheugende bericht, dat het de minister van Binnenlandse Zaken behaagd had de vereniging een

jaarlijkse subsidie van *f* 1000,- toe te kennen. Men had nu dus de ruimte en de financiële middelen voor een verbouwing. De hoofdingang kwam in het midden van de gevel aan de Wittevrouwenkade. De ruimten op de begane grond en de 1e verdieping werden ingericht als museum en de 2e verdieping werd geheel bestemd voor het onderwijs. De museumvoorwerpen konden, over meer lokalen verdeeld, beter worden gerangschikt en gunstiger worden tentoongesteld. Ook werd de verlichting verbeterd. Het bestuur was zeer tevreden over het resultaat: "Ons gebouw geeft nu, zij 't ook op bescheidene wijze, den indruk van een Museum"[7]. Ook de journalist van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, die door "de beschaafde en humane directeur, de heer Houtzagers", door het vernieuwde museum rondgeleid werd, was zeer enthousiast: "Hoe geheel anders is, om bij het begin te beginnen, de ingang! Men wil zich vervoegen bij de achterdeur, heel om den hoek, die langs een leelijke trap naar nauwe bovenportalen leidde; - jawel, met krijt grijnst u het woord 'gesloten' van die deur tegemoet en ge bespeurt dat thans de heuschelijke ingang van het gebouw, vlak in het midden van het front, wezenlijk tot het museum leidt"[8]. De journalist was ook zeer te spreken over de boogopeningen die in de muren waren aangebracht. Vanuit de hal met het portiershokje had men daardoor "het doorzicht naar al de vertrekken". De kleuren van wanden en vloer - geel, bruin en grijs - vormden "een uiterst passenden, warmen achtergrond". De journalist vond het "een vriendelijk, gezellig, smaakvol en hoog interessant museum". Ook het onderwijs wordt in zijn uitvoerige verslag genoemd: "En waarlijk, voor hen die zich op deze studie toeleggen, wordt ambacht en nijverheid geadeld tot kunst". In verband met de verbouwing was het museum een half jaar gesloten. Op 30 november 1897 vond de heropening plaats, waarvoor men, evenals in 1884, bijeenkwam in het gymnastieklokaal van de Hogere Burgerschool voor Meisjes. Jhr.mr. Victor de Stuers, hoofd van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, hield bij die gelegenheid een rede over de geschiedenis van kunst en kunstnijverheid; hij wees daarbij ook op het belang van de combinatie van school en museum: "een kunstschool zonder museum doet denken aan een marine-instituut in Zwitserland"[9].

Een van de zalen van het museum, ingericht als kamer in de stijl van de Hollandse renaissance. Illustratie in de catalogus van 1902. GAU, arch. MvK, inv.nr. 10.

Uit de catalogus die Houtzagers in 1902 samenstelde, blijkt welk materiaal men in het museum kon tegenkomen. De verzameling was verdeeld in vijf afdelingen. De eerste afdeling ("werken in steen en plastiek in zachtere stoffen") bevatte vooral modellen en afgietsels van fragmenten van gebouwen en van beeldhouwwerken uit diverse periodes en landen. In de tweede afdeling was "ceramiek" ondergebracht; daar kon men Chinees en Japans porselein aantreffen, maar ook Wedgewood, Delfts aardewerk, een vaasje van de Utrechtse fabriek Mobach, glazen uit de 17de eeuw en een gebrandschilderd raam van H.J. Geuer. De derde afdeling toonde "werken in hout": meubels, kistjes en andere houten voorwerpen, maar ook nagemaakte panelen van kasten en deuren. Een van de vertrekken was als een kamer ingericht met meubels en voorwerpen uit de Hollandse renaissance. De vierde afdeling, "werken in metaal", bevatte kandelaars en andere voorwerpen (waaronder veel reprodukties) en fragmenten van gebouwen, zoals gevelankers en deurbeslag. In de vijfde afdeling was textiele kunst opgenomen: (imitatie)gobelins, Chinees borduurwerk, zijden stoffen, macraméwerk, diverse soorten kant, enz. Naast deze vijf afdelingen waren er nog "diversen", zoals een "parlemoerenschelp" en een "oud muntbiljet uit 1793". Bij alle afdelingen werd getracht voorwerpen van zoveel mogelijk periodes en volkeren te tonen. De voorbeeldfunctie van het materiaal was daarbij van meer belang dan de waarde in geld. Er was dan ook in heel veel gevallen sprake van afgietsels, imitaties en reprodukties. Houtzagers geeft dat in zijn catalogus toe: "Niet alle voorwerpen kunnen meesterwerken genoemd worden"[10].

In de tien jaren die op de verbouwing van 1897 volgden, werden nog meer verbeteringen aangebracht. In 1905/06 was het dank zij een legaat mogelijk de ruimten op te knappen en de verzameling anders te rangschikken. In 1907/08 werden twee schoollokalen tot één verenigd en werden de oude lampen in alle schoollokalen vervangen door "hangend gloeilicht". Ondanks deze verbeteringen kreeg men steeds meer de behoefte aan andere huisvesting. Zowel voor het museum als voor de school waren de lokalen te krap. De geldmiddelen gingen echter achteruit door verlies van leden. Het jaarverslag over 1913/14 meldt somber: "In weerwil van de uiterste zuinigheid blijven de rekeningen tekorten aanwijzen. (...) Ons streven wordt blijkbaar door het beschaafde deel der burgerij nog te weinig gewaardeerd en ook bij de regeering wordt nog te weinig ingezien, hoezeer het kunstindustrieel onderwijs tot vermeerde-

VERSLAG
DER VEREENIGING HET UTRECHTSCH MUSEUM VAN KUNSTNIJVERHEID TE UTRECHT,
OVER HET JAAR MCM—MCMI UITGEBRACHT IN DE ALGEMEENE VERGADERING VAN XXIX MEI MCMI

Jaarverslag over 1900-1901. GAU, arch. MvK, uit inv. nr-4.

ring van welvaart kan bijdragen". Er werd wel door rijk, provincie en gemeente een subsidie verleend, maar het bestuur vond dat het kunstindustrieel onderwijs vergeleken met het ambachtsonderwijs stiefmoederlijk bedeeld werd. De getallen tonen aan hoe nijpend de situatie was: het ledental bedroeg in 1894/95 nog 139, tien jaar later 77 en twintig jaar later, dus in 1914/15, 33. Het aantal bezoekers verminderde van 1800 in 1894/95 tot 250 in 1914/15. Er was echter toch een lichtpuntje: in 1914 besloot de Gemeenteraad het voormalige Catharijneconvent aan de Lange Nieuwstraat, dat Militair Logement geweest was, aan de vereniging af te staan[11].

Reeds in 1912/13 had het bestuur het oog laten vallen op dit voormalige kloostergebouw, dat ruim tweemaal zoveel ruimte bood als het gebouw aan de Wittevrouwenkade. Het gemeentebestuur bleek wel iets te voelen voor dit idee, maar het besluit daarover kwam net te laat. De Eerste Wereldoorlog brak uit, met als gevolg dat een subsidieverhoging door het rijk teruggenomen werd en het kloostergebouw vooreerst nog voor militaire doeleinden beschikbaar moest blijven. "Voorwaar een groote teleurstelling", schreef het bestuur in het jaarverslag over 1915/16. Vanaf 1 januari 1916 werd de verhoging van de rijkssubsidie alsnog verleend, maar voor het gebruik van het Catharijneconvent moest gewacht worden op vrede. Bovendien moesten de lessen beperkt worden door het gebrek aan brandstof. Men hield echter de moed erin en maakte in 1917 zelfs plannen tot uitbreiding en reorganisatie van het onderwijs. Het werd steeds meer duidelijk, dat het onderwijs meer toekomst had dan het museum. Uit de bezoekersaantallen bleek dat men uitgekeken raakte op het museum, dat ondanks alle goede bedoelingen een nogal rommelige indruk gemaakt moet hebben. Het bestuur zag bovendien in, dat de verzameling "nimmer zoodanige uitbreiding zoude kunnen verkrijgen, dat zij een volledig beeld zou geven van de ontwikkelingsgang der Kunstnijverheid"[12]. In 1919 werd besloten een groot deel van de collectie ter overname aan de gemeente Utrecht aan te bieden ten behoeve van het Centraal Museum. Alleen de gipsafgietsels van bouwfragmenten en architectonische beeldhouwwerken, en een klein aantal kunstnijverheidsvoorwerpen zouden als "voorbeelden-verzameling voor dagelijksch gebruik" behouden worden. De onderhandelingen over de overname namen veel tijd in beslag. De gemeente wilde graag een deel van de verzameling in het Centraal Museum opnemen, dat in 1921 zou verhuizen naar de Agnietenstraat. Over de prijs, de selectie en de voorwaarden werd echter uitvoerig gecorrespondeerd tussen vereniging, gemeentebestuur en gemeentearchivaris[13]. De laatste had in die tijd nog de leiding over het Centraal Museum. De secretaris van de vereniging, jkvr.dr. C.H. de Jonge, bevond zich in een moeilijke positie, want zij was tevens conservatrice van het Centraal Museum. In 1921 werd dan toch overeenstemming bereikt over de aankoop door de gemeente van een deel van de verzameling voor het bedrag van *f* 4000,-. Het ging om 215 voorwerpen, in waarde variërend van *f* 2,- (voor een ijzeren haardplaat) tot *f* 800,- (voor een eikehouten dubbele kast op balpoten met inleg van ebbehout)[14]. In februari 1922 vond de verhuizing plaats. Het museum was toen al enkele jaren voor het publiek gesloten.

Terwijl het museum opgedoekt werd, had men nog steeds grote plannen met het kunstnijverheidsonderwijs. In 1918/19 werd zelfs besloten een dagschool op te richten. De heer Houtzagers, die meer had gezien in uitbreiding van de avondcursussen, wachtte deze verandering niet af. In het verenigingsjaar 1919/20 trad hij af als directeur van museum en school. In het jaarverslag werd zeer terecht "een woord van hulde en dank" geplaatst voor alles wat Houtzagers gedurende 37 jaar had gedaan "ten bate van het Kunstnijverheids-onderwijs en de ontwikkeling van den Kunstzin". De assistent-leraar C.J. de Haas werd voorlopig benoemd als waarnemend directeur. In 1920/21 werden twee nieuwe leraren aangesteld: W. van Leusden en Jaap Gidding. Intussen werd nog steeds gewacht op een andere behuizing. In de jaarverslagen van 1918/19 en 1919/20 werd zonder verdere toelichting meegedeeld: "De verhuizing naar het Catharijneklooster kon nog niet plaats hebben". Daarna had men de handen vol aan financiële problemen: "Terwijl de plannen tot reorganisatie der School na de in het vorig jaarverslag bedoelde besprekingen meer en meer een stadium van rijpheid bereikten, verstoorde de door economische toestanden geboden spaarzame besteding van Rijks- en Gemeentemiddelen elke illusie omtrent de mogelijkheid van uitvoering ervan"[15]. Na teleurstellende onderhandelingen met de gemeente over verbetering van het gebouw werd zelfs overwogen de school op te heffen. Zo ver kwam het echter (nog) niet: de gemeente stelde in 1922 de Openbare Lagere School aan de Weistraat (later Mgr. Van de Weteringstraat) beschikbaar voor het onderwijs. De vereniging zou slechts korte tijd gebruik maken van de nieuwe huisvesting. Begin 1924 kwam de onheilstijding dat de minister om bezuinigingsredenen besloten had de subsidie na april in te houden. Toen bleek dat de gemeente ook niets voelde voor een verdere voortzetting van het onderwijs, moest het bestuur besluiten de lessen met ingang van 15 april 1924 te beëindigen. De laatste cursus werd nog door 27 leerlingen gevolgd.

De vereniging, die in 1924 nog slechts 14 leden telde, bleef na de opheffing van zowel museum als school vreemd genoeg bestaan. De naam was inmiddels wel gewijzigd. In verband met de sluiting van het museum waren in 1921 nieuwe statuten opgesteld. Het doel was sindsdien "de voortbrengselen der nijverheid in vorm en versiering te veredelen" en dit doel trachtte men alleen nog te bereiken door het geven van onderwijs[16]. In de statuten duikt ineens de nieuwe naam op: "Vereeniging ter Bevordering van Nijverheidskunst". Als oprichtingsjaar wordt niet 1921 maar 1914 aangehouden. Dit was een truc om te verdoezelen dat de Vereeniging "Het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid", die in 1884 opgericht was voor een periode van 29 jaar en 8 maanden, officieel in 1914 opnieuw opgericht had moeten worden. Pas in 1929 kwam dit gesmokkel aan het licht en werd eraan getwijfeld of de nieuwe vereniging wel rechtspersoonlijkheid bezat[17]. De vereniging kon echter ongehinderd haar sluimerend bestaan voortzetten. Toen er in 1957 nog slechts twee verenigingsleden (tevens bestuursleden) over waren, besloot men toch maar tot opheffing over te gaan. De eigendommen werden bestemd voor de "Stichting Kunstbevordering", die op 29 augustus 1958 opgericht werd. De nieuwe stichting had tot doel "de ontwikkeling van jonge Utrechtse Kunstenaars op het gebied van de schilderkunst, de beeldende kunst en kunstnijverheid, in de meest uitgebreide zin, te bervorderen"[18]. De twee laatste bestuursleden van de opgeheven vereniging, jhr.ir. A.R. von Weiler (directeur van de N.V. "Koninklijke Begeer Ateliers voor Edelsmeed- en Penningkunst) en mr. J.H. Fischer (advocaat en procureur) kregen een zetel in het stichtingsbestuur.

De Stichting Kunstbevordering heeft het ruim twee decennia volgehouden. Na de liquidatie werd het resterende kapitaal bestemd voor het vervaardigen van bronzen bustes van de componisten Béla Bartók en Peter Schat. Deze "componistenkoppen" werden op 7 januari 1981 overhandigd aan het Muziekcentrum Vredenburg. Een paar maanden later, op 13 mei 1981, werd door de voormalige secretaris het archief van de stichting geschonken aan de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Dit archief bevatte ook stukken van de Vereeniging "Het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid" en de "Vereeniging ter Bevordering van Nijverheidskunst". Bij het Centraal Museum te Utrecht berust het grootste deel van het archief - inclusief leerlingenregisters - van de beide verenigingen. Deze stukken zijn vermoedelijk in 1924 door de laatste secretaris, mevrouw De Jonge, meegenomen naar het Centraal Museum, waar zij immers werkzaam was als conservatrice (later als directrice). Dank zij de bewaard gebleven archivalia zullen het Museum van Kunstnijverheid en de bijbehorende school niet geheel in vergetelheid raken.

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht,
J.N. van der Meulen
Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht

Noten:

1. GAU, arch. MvK, inv.nr. 4, in jaarverslag 1884/85.
2. GAU, arch. MvK, inv.nr. 1.
3. GAU, bibl.sign: L 63 III g, 30 november 1884.
4. GAU, arch. MvK, inv.nr. 4, jaarverslag 1884/85.
5. Ibidem, jaarverslag 1890/91.
6. Schaafsma, H., Gerrit Rietveld, bouwmeester van een nieuwe tijd. Utrecht, 1959. GAU, bibl.sign: XIII A 3.
7. GAU, arch. MvK, inv.nr. 4, jaarverslag 1897/98.
8. GAU, bibl.sign: L 63 IV j, 28 november 1897.
9. GAU, arch. MvK, inv.nr. 4, bijlage jaarverslag 1897/98.
10. GAU, arch. MvK, inv.nr. 10.
11. GAU, bibl.sign: XXXIII F 15 pag. 641-642 en XXXVI A 21 nr. 27.
12. GAU, arch. MvK, inv.nr. 5, jaarverslag 1918/19.
13. GAU, arch. Gemeentelijke Archief- en Fotodienst, inv.nrs. 57-60.
14. Ibidem, inv.nr. 59, brief nr. 116.
15. GAU, arch. MvK, inv.nr. 13, jaarverslag 1921.
16. GAU, arch. MvK, inv.nr. 11.
17. GAU, arch. departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 89.
18. GAU, arch. MvK, inv.nr. 15.

GAU = Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
MvK = Vereeniging "Het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid", Vereeniging ter Bevordering van Nijverheidskunst en Stichting Kunstbevordering

BOEKENSCHOUW

Onlangs verschenen in de op de geschiedenis na 1600 gerichte reeks cahiers voor lokale en regionale geschiedenis twee nieuwe delen (10 en 11). Bos en Van Maanen bespreken de fiscale bronnen, terwijl Duijvendak en De Jong zich richten op het onderzoek naar elites. De deeltjes uit deze serie geven eerst een overzicht van het behandelde onderwerp, leggen de in het onderzoek gebruikte termen en theorieën uit en geven vervolgens aan hoe archiefbronnen voor dit historisch onderzoek gebruikt kunnen worden. Tot slot volgt een handwijzer voor archieven en literatuur. Aanbevolen voor iedere onderzoeker en archiefbezoeker, die met haar of hem onbekende bronnen wil gaan werken.

N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden*
M.G.J. Duijvendak en J.J. de Jong, *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden*
(De Walburg Pers, Zutphen 1993).

Kleurrijk Utrecht

Kleurrijk Utrecht. Dagelijks leven in een multiculturele stad. Utrecht, Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 1993. 128 blz. m. ills. ISBN 90 71840 21 2. Prijs *f* 17,50.

De oude bisschopsstad Utrecht herbergt anno 1993 een scala aan nationaliteiten. Dit boek is een verzameling van interviews met Utrechters van buitenlandse herkomst die ieder hun persoonlijke verhaal vertellen. Invalshoek is het leven van alledag in een multiculturele stad. Thematisch geordend komen aan bod de beleving van de vrije tijd, waarbij dans en muziek een voorname plaats inneemt, en gebruiken en gewoonten rondom de levensloop: volwassen worden, huwelijk en dood. De geschiedenis van de migratie wordt behandeld in een inleidend hoofdstuk en in drie interviews met respectievelijk iemand van hugenootse afkomst, wiens voorouders al enkele eeuwen geleden naar Nederland kwamen, een Indonesische vrouw en een historica van Portugees-Joodse/Indonesische afkomst.

EEN KLEINOOD UIT EEN GRAFKELDER

Dit kleine gouden sieraad is onlangs verkregen door een schenking van de heer Schalk Toom uit Harderwijk. Het bestaat uit twee door een enkele schakel aan elkaar verbonden holle knoopjes met elk een doorsnede van 11 mm, waarop ondanks de slijtage nog enige motieven ter versiering te bespeuren zijn.

Het sieraad is omstreeks 1949 gevonden in de zogeheten Zakkendragerskelder van de Jacobikerk te Utrecht bij de aanleg van de centrale verwarming. Gilden konden in kerken onder andere hun eigen altaar en grafperk verkrijgen en het Zakkendragersgilde had sedert de 15de eeuw een altaar in de Jacobikerk. De grafkelder van het gilde bevond zich onder het gewelf van de St. Andreaskapel.

Dit sieraad heeft vermoedelijk dienst gedaan als sluiting van een lijkwade van een overleden lid van het Zakkendragersgilde, hoewel de slijtage aangeeft dat dit niet het enige gebruik geweest zal zijn.

Foto: Archeologisch Bouwhistorisch Centrum

Uitgaven van de SPOU, het Monumenten Inventarisatie Project

Samen met Kerckebosch B.V. in Zeist geeft de Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU) een serie rijk geïllustreerde monumentenboeken uit, gebaseerd op de gegevens die zijn verzameld in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Per gemeente wordt een beschrijving gegeven van de belangrijkste monumentale gebouwen, buitenhuizen, woonhuizen, kerken, boerderijen e.d. Verder bevat ieder deel een uitgebreid historisch overzicht van de gemeente. De reeks staat onder redactie van R.K.M. Blijdenstein en F. Gaasbeek. De SPOU kan de delen met een korting van 20% verkopen aan leden van historische verenigingen. Het verkooppunt is de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199, Utrecht. De volgende delen zijn inmiddels verschenen:

Houten deel 1 (uitverkocht), *Houten* deel 2 (320 blz.; ledenprijs *f*23,60), *Bunnik* (286 blz.; *f*19,60), *IJsselstein* (293 blz.; 19,60), *Langbroek* (200 blz.; *f*19,60), *Wijk bij Duurstede* (315 blz.; *f*23,60), *Cothen* (168 blz.; *f*23,60), *Montfoort* (318 blz.; *f*31,60), *Veenendaal* (168 blz.; *f*23,60) en *Bunschoten* (207 blz.; *f*27,60).

In voorbereiding zijn: Amerongen, Driebergen, Vleuten/De Meern, Baarn, De Bilt, Doorn en Amerongen.

Korting voor leden van Oud Utrecht.

Onlangs verscheen bij de uitgeverij Matrijs het boek *Zuidutrechts woordenboek. Dialecten en volksleven in Kromme-Rijnstreek en Lopikkerwaard* van de hand van de Utrechtse taalkundige dr. H. Scholtmeijer. Dit fraai verzorgde boek omvat totaal 184 bladzijden, waarvan 64 het eigenlijke woordenboek vormen. De overige pagina's handelen over taal, tradities en volksleven in het zuiden van de provincie Utrecht.

De uitgeverij biedt de leden van Oud Utrecht een aantrekkelijke korting. Normaal kost dit boek f 34,95, nu slechts *f* 29,95 (incl. verzendkosten). U kunt het boek in uw bezit krijgen door dit bedrag over te maken op girorekening 42 39 476 ten name van Uitgeverij Matrijs, Postbus 670, 3500 AR Utrecht, onder vermelding van 'Zuidutrechts woordenboek'. U krijgt het dan zo spoedig mogelijk toegezonden.

Europese steun voor **kasteeltuin Sypesteyn**

De Commissie van Europese Gemeenschappen heeft voor 1993 een viertal Nederlandse historische tuinen een subsidie toegekend: onder hen is de tuin van het kasteel Sypesteyn te Utrecht.

Alhoewel het misschien in eerste instantie voor Nederlandse culturele instellingen niet direct voor de hand lijkt te liggen zich tot de Europese Commissie te wenden voor steun, is de Commissie sinds 1986 actief op het gebied van de instandhouding van het Europese architectonische erfgoed. Achtergrond daarbij is niet alleen om het culturele belang te dienen, maar ook een "investering (te) vormen voor de economische, sociale en regionale ontwikkeling van Europa". Daarbij wordt niet alleen aan werkverschaffing en ontwikkeling van toerisme gedacht, maar ook aan "improving the quality of life, encouraging apprenticeships in the restorations crafts and professions ...".

Elk jaar worden de subsidies toegekend aan de hand van een thema, en voor 1993 was dit "historische tuinen". Van de 666 aanvragen uit alle EG landen zijn er 58 projecten geselecteerd. Aan het eind van het jaar wordt in Brussel een tentoonstelling aan alle projecten gewijd en vindt er een "official awards ceremony" plaats. In Nederland zijn vier projecten uitgekozen: Landgoed Genbroek (Beek, Limburg), de baroktuinen van kasteel Neercanne (Maastricht), de historische graftuin in Leiden en de kasteeltuin van Sypesteyn in Utrecht.

De tuin van kasteel Sypesteyn is aangelegd onder persoonlijke leiding van jonkheer C.H.C.A. van Sypesteyn tussen 1902 en 1907. Zijn grote voorbeeld was daarbij de tuinaanleg uit de 17de en 18de eeuw. Typisch vroeg 17de eeuwse elementen als de rozentuin zijn gecombineerd met barokke elementen als de lindenlaan op de lengteas, die een "vista" vormt. Naast de keuze voor een historische aanleg, heeft jonkheer Sypesteyn gekozen voor een groot aantal verschillende plant- en boomsoorten, waaronder vele exotische. De tuin is in later jaren goed gedocumenteerd. Zo was er in 1977 een tentoonstelling op Sypesteyn, waarbij een catalogus verscheen. Jonkheer Van Sypesteyn zelf tenslotte schreef zijn opvattingen neer in het in 1910 uitgekomen werk "Oud-Nederlandse Tuinkunst".

Het door de Europese Commissie gesteunde project is er op gericht, de tuin goed te kunnen conserveren, het kleine paviljoen te reconstrueren, beschadigde ornamenten te restaureren en opnieuw beplantingen uit te voeren. De tuin is publiekelijk toegankelijk.

Het thema voor 1994 is al vastgesteld, en betreft de conservering en restauratie van historische gebouwen als theaters, concert-hallen, bioscopen en dergelijke. Voor meer informatie kunt u zich wenden tot het Bureau van de Europese Commissie in Nederland in Den Haag.

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
66e jaargang, nummer 10 - oktober 1993

Springweg 110 tot en met 130. De Mieropscameren aan de Springweg behoren tot de vroegste aankopen van het Utrechts Monumentenfonds (1968). Foto: Hans Collard
Utrechts Monumentenfonds vijftig jaar

• Agenda/verenigingsnieuws
• Utrechts Monumentenfonds vijftig jaar
• "Alles wat æsthetisch boeit"
• Stichting Stichtse Geschiedenis

10 1993

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 10 - oktober 1993

Het Maandblad is een uitgave van de Vereniging Oud Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 47,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Vormgeving: B&U, Erik Uitenbogaard (bNO).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Van de redactie

Het Utrechts Monumentenfonds bestaat vijftig jaar. Het bestuur van deze stichting geeft in dit nummer een indruk van haar geschiedenis en toekomst.

Momenteel zijn er twee tentoonstellingen in Utrecht waar we graag uw aandacht op vestigen: "Alles wat æsthetisch boeit" in het Centraal Museum en "Maria van Hongarije" in het Catharijneconvent. In het novembernummer zullen we de schijnwerpers richten op de tentoonstelling in het Catharijneconvent, die te zien is tot 28 november. Aukje Vergeest belicht het ontstaan van de "Utrechtse Van Baaren-collectie en de collectie Hannema-de Stuers in het nummer dat voor u ligt. We wensen u veel leesplezier en wellicht tot ziens tijdens excursies, najaarscontactavond of de algemene ledenvergadering.

De Redactie

Agenda

26 oktober
Een kleine excursie van de activiteitencommissie. We zijn te gast bij de Historische Kring Nieuwegein in Boerderij IJsselstee, Geinoord 12 te Nieuwegein. Aanvang 20.00 uur. Zie elders in dit nummer.

27 oktober
Start cursus naar aanleiding van de tentoonstelling "Maria van Hongarije" in het Catharijneconvent, georganiseerd door Kunsthistorische Leergangen Utrecht. Opgeven en info: 030-769187

30 oktober t/m 12 december
Tentoonstelling "Feesten in Amersfoort! Over keien, koningen en kroonjaren". Getoond worden herinneringsobjecten welke vervaardigd zijn naar aanleiding van de Oranje-, eeuw- en keifeesten in de periode 1870 tot 1970.
Museum Flehite, Breestraat 80, 3811 BL Amersfoort, tel. 033-619987

31 oktober
Kaderdag voor bestuurs- en commissieleden Oud-Utrecht, Kasteel Renswoude

6 november
Excursie naar de tentoonstelling "Maria van Hongarije" in het Catharijneconvent, georganiseerd door Bureau Bremmer. Opgeven en info : 030-340413

17 november
Najaarscontactavond voor leden van de historische verenigingen in de provincie Utrecht, georganiseerd door de Stichting Stichtse Geschiedenis. Het thema is "Historische verenigingen en het verzamelen van oudheidkundige voorwerpen". Plaats van handeling is het Veenmuseum in Vinkeveen. Aanvang om 20.00 uur. Zie elders in dit nummer.

24 november
Najaarsledenvergadering van Oud-Utrecht in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5. Na de vergadering geeft Roos Fokkema een lezing, die zal gaan over de Kelten. Aanvang vergadering 19.30 uur, aanvang lezing ca. 20.45 uur.
Zie elders in dit nummer.

Utrechts Monumentenfonds vijftig jaar

In april 1968 stond in dit maandblad een artikel onder de kop "het Utrechts Monumentenfonds, 25 jaar". Daarin werd in kort bestek een overzicht gegeven van de activiteiten van het Fonds tot dan toe. Na twintig jaar waarin het Fonds deed wat men van een fonds mag verwachten, namelijk het geven van bijdragen aan eigenaren die een onderdeel van hun oude woonhuis wilden herstellen of verbeteren, was het Fonds toen nog maar net een nieuwe weg ingeslagen.

Van 1965 af had het bestuur besloten zelf historische woonhuizen aan te kopen en te restaureren. In 1968 had men al 15 huizen aangekocht (waaronder de elf Mieropscameren aan de Springweg) waarvan er al drie waren gerestaureerd. En ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan werd een groots project aangekondigd: de restauratie van complex 't Hoogt. De uitvoering van het plan zou eerst in 1971 van start gaan en bijna drie jaar vergen, maar het is dan ook het grootste project dat het Fonds in zijn bestaan ondernam.

Nu, in 1993, zijn we weer 25 jaar verder: op 18 november a.s. bestaat de Stichting Het Utrechts Monumentenfonds 50 jaar. Reden genoeg om in het maandblad van Oud-Utrecht terug te kijken over de laatste 25 jaar. In dit maandblad, want tenslotte was Oud-Utrecht in 1943 - na elf jaar vooroverleg! - met de gemeente mede-oprichter van het Fonds en nog altijd wordt één van de bestuursleden door het bestuur van Oud-Utrecht benoemd.

In concrete cijfers heeft het Fonds sinds 1968 nog zo'n honderd huizen gekocht of in erfpacht van de gemeente overgenomen. Niet al die panden zijn nog eigendom: op dit moment worden er nog negentig door het Fonds beheerd. Zestien huizen werden in de loop der jaren verkocht of in erfpacht uitgegeven. De meest opvallende daaronder zijn wel het Huis Oudæn (dat overigens maar drie jaar eigendom van het Fonds was en toen aan de gemeente werd overgedragen) en het grote, uit bouwhistorisch oogpunt zeer belangwekkende Nieuwegracht 40.

Dat tegenwoordige bezit verkeert vrijwel helemaal in goede staat. En dat betekent dat het Fonds in de besproken 25 jaar heel wat restauraties heeft uitgevoerd. Een hoogtepunt werd bereikt rond 1980 toen er tegelijkertijd 49 huizen (waaronder drie complexen Godscameren) het restauratieproces ondergingen. Maar vrijwel ieder jaar zette het Fonds één of enkele restauraties in gang.

De huizen van het Fonds

De huizen, waarvan het Fonds nu nog eigenaar is, liggen verspreid over Utrechts oude stad en zelfs, sinds kort, er net buiten (Wittevrouwensingel 89 en 90). Ze staan in het noordelijke deel (Lange Lauwerstraat 22) en in het zuiden (Agnietenstraat 8 tot en met 30). Langs de grachten staan er (Nieuwegracht 82 bijvoorbeeld, Oudegracht 237) en in "achterafstraatjes" (Zilverstraat 2, 4, 12 en 34, Jacobskerksteeg 25). Sinds begin dit jaar zijn ze gemakkelijk te ontdekken door de "huisbordjes" met het logo van het Fonds.

Meestal zijn het woonhuizen in de strikte zin van het woord, maar ze herbergen ook winkeltjes, zoals de jeugdboekenwinkel in Predikherenstraat 26 en de kaarsenwinkel van Ruud Snel in de Donkerstraat. Voor een belangrijk deel zijn het kleinere huizen, met voorop de vier complexen Godscameren; de cameren van Maria van Pallæs aan de Agnietenstraat, de Mieropscameren aan de Springweg, de Margarethenhof aan het Jansveld en de Bruntscameren aan Bruntenhof en -steeg. Maar er zijn ook grote huizen, die in appartementen zijn gesplitst: Jeruzalemstraat 8/10, Brigittenstraat 20.

Soms staan ze op markante punten zoals Oudegracht 279 (op de hoek van de Lange Smeestraat

Nieuwegracht 35, 37 en 39
Drie huizen op een rij aan de Nieuwegracht. Het smalle nr. 37 is het eerste huis dat, in 1967, door het Fonds werd gerestaureerd. De voorgevel, met het wapen van de vermoedelijke bouwheer, de familie Van Weede, vertoont een voor Utrecht zeldzame verwantschap met de in de eerste helft van de 17de eeuw door Hendrick de Keijser in Amsterdam gebouwde woonhuizen. Noordelijk ligt het 15de eeuwse nr. 35, dat eveneens eigendom van het Fonds is, en zuidelijk nr. 39, dat in 1972 door de stichting werd gerestaureerd tot drie woningen. In het rechter voorhuis van nr. 39 is het restant van een poortgang zichtbaar. Foto: Hans Collard.

met het best bewaarde pothuis van Utrecht), Nieuwegracht 205 (de voormalig Regentenkamer van Maria van Pallæs) en Oudegracht 319-321 op de hoek van de Geertestraat.

Hun ouderdom varieert sterk: van de 15de tot de 19de eeuw, maar het zwaartepunt ligt bij huizen die in de 17de eeuw werden gebouwd. De oudste huizen zijn Jacobijnenstraat 2 (begin 15de eeuw) en Jeruzalemstraat 8/10. Uit de 17de eeuw dateren onder meer Nieuwegracht 37 (het eerste huisje dat het Fonds restaureerde), Springweg 2, 4 en 6 en Oudegracht 302. Huizen uit de 18de eeuw zijn in het Fondsbezit veel schaarser vertegenwoordigd (er werd in die eeuw ook minder gebouwd) maar Jansveld 11 (het huis met De Gouden Rijder) is er een voorbeeld van. De 19de eeuw is maar door drie huizen aanwezig: het in 1966 gekochte Donkerstraat 23 en de recent verworven panden aan de Wittevrouwensingel.

De restauraties

Het Fonds heeft van het begin af op het standpunt gestaan dat bij een restauratie de bestaande situatie - dat is alles wat vorige generaties van een huis gemaakt hebben - zo enigszins mogelijk moet worden behouden. Zeker moet niet dan op zeer goede gronden een oudere maar verdwenen vorm worden teruggerestaureerd. De invloed van de opvattingen op dit punt van prof. Temminck Groll, die vele jaren deel uitmaakte van het bestuur, is in die opvatting merkbaar.

Niet altijd is toepassing van dit beginsel volledig mogelijk. Een - meestal niet zo oud - onderdeel van een gebouw kan soms uit constructieve overwegingen niet worden gehandhaafd. Ook onze voorouders leverden wel eens knoeiwerk. En soms wordt een onderdeel zo ontsierend gevonden dat iedereen vindt dat het moet verdwijnen. Daarnaast stellen de vergunninggevende overheidsinstanties eisen die niet met de opvatting stroken. Maar in het algemeen heeft het Fonds en hebben zijn architecten zich aan de regel van behoud gehouden.

Dat betekende dat scheve vloeren scheef bleven, dat een volgens bouwvoorschriften te lage verdiepingshoogte toch gehandhaafd bleef (moet je er maar een passende huurder bijzoeken) dat een 16de eeuwse kap niet - ondanks een aanvankelijke eis van de brandweer - in gipsplaten werd verpakt en dat een geveltje dat scheef stond en ieder moment kon instorten niet werd gesloopt maar rechtgezet.

Deze manier van restaureren kreeg niet altijd en van iedereen instemming. Esthetische opvattingen (kruiskozijnen met glas-in-lood zijn toch veel mooier dan die laat-19de eeuwse T-ramen) speelden daarbij de belangrijkste rol. Langzamerhand echter vindt de gedachte ingang dat het boeiend is om de geschiedenis van een huis eraan af te kunnen lezen; dat daarom allerlei details bewaard moeten blijven - indien noodzakelijk alleen in de vorm, die werd overgeleverd maar waarvan het materiaal noodzakelijkerwijs moest worden vervangen.

Hoe deed het Fonds dit?

Praten over geld is niet geliefd. Maar voor een Fonds dat zeker in het midden van de zestiger jaren en ook nu nog over een heel beperkt eigen vermogen beschikt is geld nu eenmaal een heel belangrijke zaak.

Aanvankelijk waren de subsidies van de overheid heel hoog en ook nog direct beschikbaar. Rijk, provincie en gemeente namen de subsidiabele kosten van een restauratie geheel voor hun rekening en bijna alle kosten waren subsidiabel. Maar dat was in de

tijd dat nog maar weinig eigenaren wilden restaureren en moesten leren daar brood in te zien. Rond het begin van de tachtiger jaren veranderde die situatie en dat in een steeds sneller tempo. Het aantal restauraties door particulieren en bedrijven ondernomen steeg sterk en dus konden de overheidsubsidies dalen. Terwijl de bouwkosten snel en tot grote hoogte stegen daalde de bijdrage van de gemeente (het Rijk had door de bezuinigingen al snel helemaal geen geld meer) tot een peil waarmee nu rond éénderde van de kosten kunnen worden gedekt.

Deze ontwikkeling heeft voor het Fonds bijna het einde betekend. Het restauratieprogramma van het Fonds rond 1980 vroeg een forse eigen investering, die gevonden moest worden door het lenen van enkele miljoenen. Het rentepercentage was echter juist toen tot boven de 12 procent gestegen. In de rekening over 1982 wordt dan ook een tekort getoond van f. 260.000,= over dat jaar, terwijl het eigen vermogen inmiddels als sneeuw voor de zon is verdwenen. Een faillissement staat voor de deur (het bezit van het Fonds staat wel borg voor voldoende baten!) ook al wordt door vele goede gevers ter redding van de stichting in totaal zo'n f 180.000,= bijeengebracht. Het is de gemeente Utrecht, die de reddende hand uitsteekt, door in 1983 het jaarlijks subsidiebedrag met ruim f 300.000 te verhogen.

Hoe belangrijk het geld ook is, niet vergeten mag worden dat daarmee niet alles kan worden gedaan. Het aantal betaalde medewerkers is dan wel van één deeltijdwerker in 1965 (de secretaris) tot zes personen nu gegroeid (deels nog steeds in deeltijd), waaronder een groep van drie onderhoudsmensen: het vele werk dat moest en moet gebeuren zou niet zonder de inzet van vele vrijwilligers tot een goed einde gebracht kunnen worden. Hoe zouden Nieuwsbrief en Steen-goed kunnen verschijnen als niet de werkgroepen Publiciteit en Historisch Onderzoek daaraan werkten. Hoe zou Het Utrechts Documentatie Systeem kunnen bestaan zonder de werkgroep Documentatie? Het onderhoud van de tuin van de Bruntenhof, het maken van opmetingstekeningen en nog veel meer is in handen van vrijwilligers.

Springweg 110 tot en met 130
De Mieropscameren aan de Springweg behoren tot de vroegste aankopen van het Fonds (1968). Bij de restauratie in 1979-1981 werd duidelijk dat de verschillen in afmeting veroorzaakt worden doordat bij de bouw in 1583 gebruik werd gemaakt van restanten van bijgebouwen van het Regulierenklooster aan de Oudegracht. Foto: Hans Collard

Bij het verhuren van onze huizen wordt er van uitgegaan dat een nieuwe huurder weet dat hij/zij niet in zomaar een huis gaat wonen. Waarborg daarvoor is dat gegadigden soms vele jaren op een wachtlijst staan. In de praktijk blijkt niet alleen dat de huurders van het Fonds "honkvast" zijn maar dat de overgrote meerderheid hun woning "als een goed huisvader beheert" en dat velen ook zelf verbeteringen en verfraaiingen voor hun rekening willen nemen.

Aandacht is ook op z'n plaats voor het feit dat voor het zeven tellende bestuur (waarvan drie leden door de begunstigers worden benoemd) telkens mensen beschikbaar waren, die zich betrokken voelden bij het wel en wee van de stichting en die hun deskundigheid inbrachten. Het Fonds prijst zich gelukkig dat rond 2350 begunstigers het Fonds steunen; dat regelmatig kleine en soms zeer grote giften van particulieren en instellingen worden ontvangen en dat voor zijn werk veel belangstelling bestaat.

Het Fonds en de stad

Hoe kan nu de rol van het Fonds in het herstelproces van de oude stad - dat in de zestiger jaren begon en waarvan de resultaten nu op overtuigende wijze zijn te constateren - in grote lijnen worden gekarakteriseerd? Welnu, samenvattend kan worden gezegd dat het Fonds de rol van voorloper vervulde.

In de zestiger jaren is de discussie over de functie van de oude stad nog volop gaande. De beruchte verkeersplannen zijn nog niet van tafel, ondanks breed verzet van de bevolking. Sanering en verkeersdoorbraken zijn modewoorden. Wie zou er nog in die stad met z'n vele verkrotte huizen willen gaan wonen?

Met de restauratie van Nieuwegracht 37 - een desolaat, door brand verwoest huis - laat het Fonds zien dat daarvan een aantrekkelijk woonhuis valt te maken. Er is belangstelling voor: 1700 mensen komen het huis bezichtigen. Toch zal het nog wel even duren voor men ervan overtuigd is dat wonen in de oude stad aantrekkelijk kan zijn. Dat is dan ook de reden dat de zes panden aan 't Hoogt en de Slachtstraat hun woonfunctie niet herkrijgen maar tot een multicultureel centrum worden omgevormd. In die tijd zou met name het gemeentebestuur niet te overtuigen zijn geweest dat daar mensen zouden willen gaan wonen.

De Zilverstraat
De foto toont een deel van de zuidelijke wand van de Zilverstraat. Tot 1980 waren deze huizen - grotendeels aangekocht door de gemeente om ze te slopen - weinig meer dan bouwvallen, die leeg stonden of als pakhuis werden gebruikt. Het Fonds restaureerde als eerste in 1980 en 1981 het hoekhuis Springweg 59 en de huizen Zilverstraat 2,4, 12 en 34. In het in oorsprong 16de eeuwse nr. 34 bevindt zich de Zilverbergspoort, die destijds toegang gaf tot woningen op het binnenterrein. Foto: Hans Collard

Maar is men er allengs van overtuigd dat het goed wonen is aan de Nieuwe- of Oudegracht of in de Brigittenstraat, zou dat ook kunnen in smalle straatjes met een veel minder goed woonklimaat? Dus gaat het Fonds in die straatjes restaureren. Nadat Donkerstraat 23 al in 1967 is hersteld, in 1971 wordt begonnen met de consolidatie van Oude Kamp 5 en in 1974 de kappen van Jeruzalemstraat 8/10 worden aangepakt, volgen rond 1980 de vier huizen van het Fonds in de Zilverstraat. En ook daar blijkt het prettig wonen. Daarna realiseert het Fonds in het noordelijke deel van de oude stad - waar het herstelproces achterbleef - zes restauraties.

Ook nu, in 1993, toont het Fonds zich voorloper. Bij de restauratie van Mariastraat 13-15 (op het binnenterrein aan de Wijde Poort) wordt, veel meer dan gebruikelijk is, getracht milieuaantastende of schaarse materialen als p.v.c., zink, lood en synthetische verven te vervangen door milieuvriendelijke.

De toekomst

Er is veel veranderd in de afgelopen 25 jaar. Niet alleen zijn verkeersplannen en sanering vergeten maar de oude stad is weer een levendige, door velen geliefde woon- en recreatieplek geworden. Je hoeft je niet meer te schamen als je bezoekers rondleidt.

Dat heeft er echter wel toe geleid dat de koopprijzen (en daar heeft het Fonds primair mee te maken) enorm zijn gestegen hetgeen gekoppeld met de hoge restauratiekosten en de beperkte subsidiemogelijkheden het restaureren door het Fonds buitengewoon veel moeilijker dan vroeger heeft gemaakt. Het Fonds beschikt namelijk - in tegenstelling tot particulieren - niet over de fiscale mogelijkheid rentelasten in mindering te brengen op het belastbare inkomen. Bovendien wil het Fonds bij voorkeur na restauratie eigenaar blijven en de huizen verhuren aan mensen, die zelf niet het geld hebben om te kunnen kopen. Bij dat verhuren wil het Fonds - om diezelfde reden - de huur ook op een enigszins aanvaardbaar peil (binnen de door de Huurcommissie vastgestelde richtlijnen) houden. Daar staat positief tegenover dat het Fonds gebruik kan maken van een extra financiële door de gemeente geboden mogelijkheid. De gemeente is namelijk sinds 1983 bereid de kosten van een restauratie, die niet door subsidies en huuropbrengsten worden gedekt (de zogenaamde onrendabele top) als extra subsidie te betalen. Maar de hoogte van dat subsidiebedrag is zeker niet onbeperkt.

Moet het Fonds dan - gedwongen door de veranderde omstandigheden - het restaureren maar staken? Alleen het bezit beheren door het zo goed mogelijk te onderhouden en haar door velen gewaardeerde publicaties blijven uitgeven? Want dat gaat zeker door.

Vooralsnog blijven wij van mening dat het Fonds moet blijven restaureren. Het zou - in onze visie - bijzonder te betreuren zijn als de zeer nauwgezette wijze van restaureren met aandacht voor alle details, zoals het Fonds voorstaat, niet meer mogelijk zou zijn. Evenzeer zou het te betreuren zijn als het Fonds daarbij nieuwe ontwikkelingen, zoals nu in de Wijde Poort, geen kans meer zou kunnen geven. Met de steun van onze grote achterban moet dat eenvoudigweg mogelijk blijven. Wij gaan vol goede moed de toekomst in.

Het bestuur van de Stichting Het Utrechts Monumentenfonds.

Alles wat *æsthetisch* boeit

Van 18 september tot en met 7 november zal in het Centraal Museum in Utrecht de tentoonstelling *Alles wat æsthetisch boeit* te zien zijn, gewijd aan twee voormalige particuliere collecties: die van L.H. en J.F. van Baaren uit Utrecht, sinds 1980 in langdurig bruikleen bij het Centraal Museum, en de verzameling van Dr. Dirk Hannema, die sinds 1958 is ondergebracht in kasteel Het Nijenhuis bij Heino.

Deze expositie biedt meer dan een aantal mooie kunstwerken. De presentatie geeft inzicht in de smaak en de interesses van de verzamelaars, die afhankelijk waren van wat er te koop was. Beide privé-verzamelingen zijn binnen de tijd van één generatie bijeengebracht, zodat ze een sterk aan smaak, tijd en klasse gebonden beeld geven.

De confrontatie van deze collecties roept vragen op omtrent hun samenstelling, de verzamelcriteria, hun overeenkomsten en verschillen. Bovendien wijst het ons op de belangrijke rol die particuliere verzamelaars - vanwege de onbetaalbaarheid van kunst een nu bijna uitgestorven ras in Nederland - in de kunstwereld gespeeld hebben: vele musea zijn verrijkt of ontstaan door schenkingen van particulieren aan stad of staat.

De collectie Van Baaren

Lambertus Hendrikus van Baaren (1888-1964) en zijn zuster Josephina Francisca (1890-1959) waren kinderen van een Rooms-katholieke timmerman-aannemer die door speculaties met onroerende goederen een aanzienlijk kapitaal had vergaard. Lambertus volgde zijn vader op als aannemer-makelaar en wist dit familiekapitaal verder uit te breiden. Broer en zus bleven beiden ongehuwd en woonden hun hele leven in hun ouderlijk huis 'De Drie Regenbogen' aan de Oudegracht 317 in Utrecht. Hoewel zij geen culturele opvoeding hadden genoten, werden kunst en muziek hun grootste interesses. Ze waren lid van de Utrechtse 'Vereniging voor de Kunst' en bezochten regelmatig concerten. De heer Van Baaren zong in een kerkkoor wat hij ook financieel steunde en hij kende verschillende musici. Juffrouw Van Baaren was een beschermd opgevoede dame die een meer teruggetrokken bestaan leidde dan haar broer. Zij was vooral geïnteresseerd in planten, bloemen en beeldende kunst, wat blijkt uit de vele bloemstillevens die zij kocht. In 1908 en 1910 behaalde zij lesbevoegdheden voor respectievelijk 'Nuttige Handwerken' en 'Fraaie Handwerken'. Elk jaar ging zij met haar broer en het dienstmeisje van juni tot augustus naar hun flat in Scheveningen.[1] Af en toe maakten zij reizen naar het buitenland en bezochten dan tentoonstellingen en concerten.

Josephine en Lambertus van Baaren. (foto: Centraal Museum Utrecht)

Tussen 1925 en 1960 brachten zij ongeveer driehonderd kunstvoorwerpen bijeen, waaronder voornamelijk schilderijen en tekeningen van Nederlandse en Franse meesters uit de tweede helft van de negentiende eeuw en uit het begin van de

Van Baaren Museum, Oudegracht 317, Salon. (foto: Centraal Museum Utrecht)

twintigste eeuw. Daarnaast bezaten zij een aanzienlijke hoeveelheid Nederlands gebruikszilver, enkele meubelen en een aantal kleine kunstnijverheidsvoorwerpen.

De schilderijencollectie van de Van Baarens weerspiegelt de gevestigde smaak in Nederland van de tijd van ontstaan; zij kochten voornamelijk werk van kunstenaars die in de negentiende eeuw tot de avant-garde behoorden. De schilders van de School van Barbizon, de Realisten en in mindere mate de Impressionisten zijn de voornaamste vertegenwoordigers van de Franse avant-garde in de collectie; van Nederlandse tijdgenoten met verwante ideeën is vooral werk van schilders van de Haagse School, de Larense School, de Tachtigers en de Amsterdamse School aanwezig. Twintigste eeuwse kunst is minder sterk vertegenwoordigd, maar de Van Baarens kochten ook werk van Mondriaan, Willink, Verster en van buitenlandse 'grote namen' als Signac, De Chirico en Severini.

Hoewel de collectie een aardig beeld geeft van de ontwikkelingen van vooral de tweede helft van de vorige eeuw, is de collectie niet vanuit een kunsthistorisch oogpunt ontstaan. De Van Baarens kochten wat hen 'æsthetisch boeide'. Zo hadden ze van sommige kunstenaars zoals Verster, van Gogh, Daubigny of Van Rijsselberghe meerdere werken, ook uit eenzelfde periode; werk van andere kunstenaars, dat je in een kunsthistorisch overzicht zou verwachten, is niet aanwezig. De Van Baarens hadden een voorkeur voor bepaalde kunstenaars, maar ook voor onderwerpen. Het naakt bijvoorbeeld schijnt hen te hebben afgeschrikt; (bloem)stillevens en landschappen daarentegen genoten hun voorkeur. Abstract werk komt in de collectie nauwelijks aan bod. Bij hun keuze speelden decoratieve kwaliteiten blijkbaar een belangrijke rol.

De Van Baarens kochten aanvankelijk voornamelijk bij de Utrechtse (later Amsterdamse) kunsthandel Huinck & Scherjon[2], na 1933/34 bij de Haagse kunsthandel Nieuwenhuizen Segaar en na 1945 ook bij de Amsterdamse firma Van Wisselingh & Co.

Het is juffrouw Van Baaren geweest die de belangrijkste en meest progressieve aankopen heeft gedaan; haar kamer was 'modern' ingericht, met meubels en lampen van G.H. Gispen. De Salon daarentegen was donkerder en hing vol met schilderijen. Na haar dood in 1959 heeft de heer Van Baaren nog wel wat gekocht, maar geen belangrijke stukken meer. Het aandeel van juffrouw Van Baaren in de collectie is het best gedocumenteerd. In het Van Baaren Archief zijn ongeveer dertig rekeningen voorhanden van haar transacties met kunsthandelaren. Helaas kan men van het aandeel in de verzameling van de heer Van Baaren niet zo nauwkeurig nagaan wanneer wat bij wie is gekocht.

In 1956 hebben de Van Baarens een stichting in het leven geroepen die na hun overlijden de collectie in een museum zou moeten beheren. Uit de stichtingsakte blijkt het belang dat ze toekenden aan hun collectie en hun liefde voor kunst: 'De inrichting moet enigszins een afspiegeling zijn van het Kröller Müller museum op de Hoge Veluwe wat betreft prettige en vriendelijke aankleding der vertrekken met geregeld verse bloemen in mooie vazen waardoor de bekende muffe museumsfeer voorkomen wordt.'[3]

Het Van Baaren Museum was geen lang leven beschoren. Na de dood van Lambertus van Baaren in 1964 heeft de stichting het huis aan de Oudegracht ingericht als museum, dat in 1967 voor het publiek werd geopend, waarbij zoveel mogelijk de oorspronkelijke inrichting werd gehandhaafd. In 1980 is de collectie in langdurig bruikleen gegeven aan het Centraal Museum.

De collectie van Dirk Hannema

Anders dan de Van Baarens groeide Dirk Hannema (1896-1984) op in een zeer culturele omgeving. Deze telg uit een katholieke patriciërsfamilie begon naar eigen zeggen al op veertienjarige leeftijd met verzamelen.[4] Zijn moeder, Hermine Elise de Stuers koesterde een grote belangstelling voor de beeldende kunsten: ze verzamelde en volgde cursussen bij de 'kunstpedagoog' H.P. Bremmer. Hannema's oudoom Victor de Stuers, een belangrijk politicus en kunstkenner, was een stuwende kracht geweest bij het ontstaan en de bouw van het Rijksmuseum, waar Hannema al op jeugdige leeftijd uren doorbracht. Na zijn studie kunstgeschiedenis bij professor Willem Vogelsang in

Utrecht werd hij in 1921 directeur van het Museum Boymans in Rotterdam. Tijdens zijn directoraat bouwde hij naast de museumcollectie zijn privéverzameling op. Toen hij in 1946 zijn ontslag kreeg als directeur wegens zijn houding tijdens de bezetting besloot hij zijn particuliere collectie niet aan het Museum Boymans te vermaken maar haar als uitgangspunt te nemen voor een zelfstandig museum.[5] In 1947 bracht hij zijn nog bescheiden collectie tijdelijk onder in kasteel Weldam bij Goor.

Net als de Van Baarens was Hannema vrijgezel en kinderloos en achtte hij het van belang zijn collectie voor de gemeenschap te behouden. In 1957 stichtte hij daarom de Hannema-de Stuers Fundatie en een jaar later vond hij een permanente behuizing voor zijn gestaag groeiende collectie in kasteel Het Nijenhuis bij Heino in de provincie Overijssel.

Tot zijn dood in 1984 woonde hij te midden van zijn kunstvoorwerpen en gaf hij rondleidingen aan bezoekers. Zijn verzameling is enorm: ongeveer 400 schilderijen, 800 tekeningen en prenten, zo'n 350 beeldhouwwerken, 560 stuks keramiek, 470 meubelen en toegepaste kunst uit vele landen, tijden en stromingen. Hannema zei geen voorkeur te hebben voor bepaalde landen of perioden. Hij liet zich bij zijn aankopen leiden door zijn gevoel voor esthetiek: hij kocht wat hij mooi vond. Vertrouwend op zijn kennersschap kocht hij vaak werk van onbekende meesters of a-typisch werk van bekende kunstenaars (wat relatief goedkoop was) omdat hij van mening was dat kwaliteit zich in de loop der tijd wel zou bewijzen.

Hannema kocht bij verschillende kunsthandels - hij had geen vaste banden, zoals de Van Baarens -, op veilingen maar ook van kunstenaars zelf. Door zijn bekendheid in de museumwereld en zijn contacten met particuliere verzamelaars heeft hij bovendien veel kunstwerken cadeau gekregen, al dan niet in de vorm van legaten.

Hannema was net als de Van Baarens nogal conservatief in zijn aankopen: hoewel hij meer internationaal georiënteerd was en op de hoogte moet zijn geweest van verschillende stromingen heeft ook hij nauwelijks abstract werk aangekocht.

Hij heeft wel meer twintigste eeuwse kunst verzameld in vergelijking met de Van Baarens zoals van Mondriaan, Sluyters, Appel, Herbin en Severini. In de Utrechtse collectie ligt het zwaartepunt bij de negentiende eeuwse kunst terwijl dit bij Hannema een van de belangrijker onderdelen van zijn zeer veelzijdige verzameling is.

Nog een verschil tussen beide collecties is de verzamelperiode. Terwijl de Van Baarens hun belangrijkste aankopen in de jaren dertig en veertig deden, begon Hannema pas na 1946 voor zichzelf te verzamelen. Naar eigen zeggen verviervoudigde zijn verzameling tussen 1946 en 1973.[6]

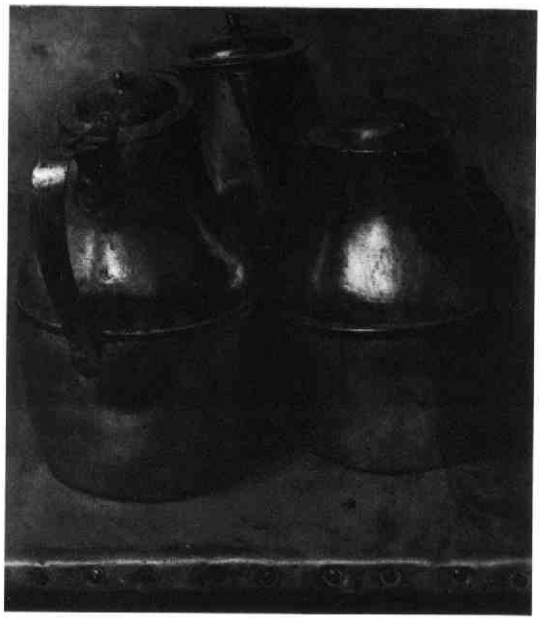

Verster (1861-1927), Blikken kannen, 1905; olieverf op paneel, 35,7 x 31 cm Centraal Museum Utrecht, bruikleen Stichting Van Baaren Museum. (foto: Centraal Museum Utrecht)

Bremmer

De zoëven al ter sprake geweest zijnde kunstpedagoog H.P. Bremmer was een belangrijke figuur in de tijd dat Hannema en de Van Baarens hun verzameling bijeen brachten. Bremmer (1871-1956) had door middel van zijn cursussen, tijdschriften, lezingen en boeken een grote invloed op de receptie van de beeldende kunst in Nederland aan het begin van deze eeuw.[7] Bremmer benaderde de kunst vanuit een esthetisch oogpunt. In zijn tijdschriften *(Moderne Kunstwerken,* verschenen van 1903 tot 1911, en *Beeldende Kunst,* verschenen van 1913 tot 1938) en cursussen wees hij zijn publiek erop dat het om het wezen van een kunstwerk gaat, om de intentie van de kunstenaar en niet om het afgebeelde onderwerp. Bremmer had veel contacten in de kunstwereld; hij kende en steunde veel kunstenaars persoonlijk, bemiddelde voor hen bij kunsthandelaren of verkocht werk aan zijn cursisten. Ook was hij persoonlijk adviseur van verzamelaarster Hélène Kröller Müller. De invloed die hij heeft gehad op de Van Baarens is duidelijk aan te wijzen. De Utrechtse verzamelaars waren geabonneerd op zijn tijdschrift en hebben werken gekocht die Bremmer in *Beeldende Kunst*

besproken heeft, zoals bijvoorbeeld 'Duiven' van Carel Willink, weliswaar pas aangekocht enkele jaren na bespreking. Bovendien zijn er enkele rekeningen bewaard gebleven waar ze de kunsthandel uitdrukkelijk om een certificaat van echtheid van Bremmer vragen. Ook kochten de Van Baarens voornamelijk bij Bremmers favoriete kunsthandels: Huinck & Scherjon en Nieuwenhuizen Segaar. Bremmers eigen verzameling en die van Baaren lijken dan ook op elkaar: beide bevatten werk van o.a. Altorf, Mendes da Costa, Van Daalhoff, Severini, Rædecker, Herbin, Nijland, Charley Toorop, Verster, Mondriaan, Zandleven en Zijl.

Bremmers invloed op Hannema is minder duidelijk aan te geven. Zijn moeder volgde diens cursussen en liet Bremmer vaak bemiddelen bij haar aankopen. Uit een condoléancebrief blijkt dat Hannema zelf ook enige tijd cursist is geweest: 'De lessen die ik bij hem omstreeks 1920 heb mogen volgen, behoren tot de mooiste momenten in mijn leven. Bovendien was hij een goed mensch die een breed en ruim oordeel over menschen en dingen had.'[8] Ook hij was geabonneerd op Beeldende Kunst en bezat werken die Bremmer daarin besproken had. Hannema's verzameling lijkt het meeste op die van mevrouw Kröller Müller, op de samenstelling waarvan Bremmer grote invloed heeft gehad. Dezelfde negentiende en twintigste eeuwse stromingen en ook weer de kleinere onbekende meesters, de zogenaamde 'Bremmerianen', zijn in beide collecties vertegenwoordigd.

Behalve een interessant perspectief op de Nederlandse verzamel-cultuur aan het begin van deze eeuw heeft de expositie een aantal prachtige kunstwerken te bieden!

Bij de tentoonstelling is een publicatie verschenen: *Alles wat æsthetisch boeit,* met een uitgebreide beschouwing van de verzamelaars en hun collectie. Deze catalogus is voor *f* 22,50 verkrijgbaar in het museum.

Aukje Vergeest

Noten:

1. In 1939 had juffrouw Van Baaren bij kunsthandelaar Nieuwenhuizen Segaar het schilderij 'De Aardappelrooiers' van Van Gogh gekocht. Toen in de jaren vijftig de prijzen voor diens werk flink waren gestegen kon ze van de opbrengst een appartement in de Oranjeflat in Scheveningen kopen. Daar ze het schilderij weer aan Nieuwenhuizen had verkocht noemde ze het 'het flatje van mijnheer Nieuwenhuizen'.

2. Het verhaal gaat dat het begin van de verzamelcarrière van de Van Baarens begon met een bezoek van de Utrechtse kunsthandelaar Scherjon, die langs het huis aan de Oudegracht liep en daar een bloemstuk, geschikt door juffrouw Van Baaren, zag staan. Hij zou aangebeld en gezegd hebben dat hij het 'net zo mooi vond als een Verster'. Sindsdien hebben de Van Baarens heel wat kunstwerken bij hem gekocht. Zie Tent. cat. Colectie Van Baaren, Utrecht (Centraal Museum) 1976, p. 1; Tent. cat. Alles wat aesthetisch boeit, Wijhe (Hannema-de Stuers Fundatie)/ Utrecht (Centraal Museum) 1993, p.68.

3. Stichtingsakte d.d. 15-5-1956, Archief Stichting Van Baaren, Utrecht.

4. In zijn boek *Flitsen uit mijn leven als verzamelaar en museumdirecteur* (Rotterdam 1973) schrijft Hannema op p. 8: "Mijn eerste schilderij was een Jongkind. Ik was veertien en snuffelde rond op markten en antiekwinkeltjes om mooie oude dingen te bemachtigen. Het schilderijtje vond ik bij een uitdrager in Den Haag. Het was verschrikkelijk vuil."

5. In de bezettingsjaren was Hannema gemachtigde van Mussert voor het Museumwezen; zie voor verdere informatie: M. Pam, 'Dirk Hannema, de tragiek van het onfeilbare oog', *Vrij Nederland Bijvoegsel,* 44 (1984) 49, pp. 2-35, p. 19.

Hannema is steeds van mening geweest dat men hem vanwege zijn activiteiten in 1940-1945 onrecht heeft aangedaan. Om te laten zien dat hij niet anti-Nederlands was heeft hij in het Nijenhuis portretten van leden van de koninklijke familie opgehangen.

6. D. Hannema, *Flitsen uit mijn leven als verzamelaar en museumdirecteur,* Rotterdam 1973, p. 122.

7. In samenhang met deze tentoonstelling heeft Jong Holland een themanummer gewijd aan Bremmer; *Jong Holland,* 9 (1993), nr. 2.

8. Condoléancebrief d.d. 11-1-1956 van D. Hannema aan de nabestaanden van Bremmer, Bremmer Archief, Gemeentearchief Den Haag.

Najaarscontactavond **Stichting Stichtse Geschiedenis** 17 november 1993

Op 17 november 1993 wordt er een najaarscontactavond voor leden van de historische verenigingen in de provincie Utrecht georganiseerd door de Stichting Stichtse Geschiedenis. De contactavond is gewijd aan het thema "Historische verenigingen en het verzamelen van oudheidkundige voorwerpen". De avond begint om 20.00 uur. Wij zijn te gast bij de de historische kring De Proosdijlanden en het Veenmuseum te Vinkeveen. Een drietal inleiders zal het thema vanuit verschillende optieken belichten. In de pauze wordt een bezoek gebracht aan het Veenmuseum. Daarna is er een discussieronde.

Extra informatie: veel historische verenigingen verzamelen voorwerpen of krijgen deze van derden aangeboden. Dit brengt een specifieke problematiek met zich mee. Er is geen eigen ruimte, of als deze er wel is leidt een ongecontroleerd verzamelbeleid al snel tot ruimtegebrek. Zelden zijn deze ruimten voorzien van de juiste klimatologische omstandigheden. Ook de openstelling voor publiek van de collecties is niet altijd eenvoudig te realiseren. De avond is bedoeld een nadere discussie te voeren over voor- en nadelen van collectionering.

Er zal daarbij ook worden ingegaan op de professionalisering van de medewerkers van de oudheidkamers middels de door de Stichting Ondersteuning Musea georganiseerde cursussen. Eventueel zal voor leden van historische verenigingen die zich met oudheidkundige verzamelingen bezig houden een speciale cursus worden gegeven.

Plaats: Veenmuseum Op hoop van zegen, Vinkeveen. Datum: 17 november 1993 20.00-22.00 uur.

■

Kleine excursie

De activiteiten commissie organiseert op dinsdagavond 26 oktober een kleine excursie. Daarbij brengen wij een bezoek aan de historische boerderij 'IJsselstee' aan de Geinoord 12 te Nieuwegein, alwaar we te gast zijn bij de Historische Kring Nieuwegein. De Historische Kring beheert, samen met diverse andere organisaties, deze boerderij.
Een uitstekende mogelijkheid om uw kennis van deze boerderij en de andere historische en culturele wetenswaardigheden van Nieuwegein te verrijken.

De avond begint om 20.00 uur.
Op het programma staat het bekijken van twee films, waarvan één over de geschiedenis van Vreeswijk en één over die van Jutphaas. Daarnaast brengen we een bezoek aan de diverse exposities in de boerderij. Tentoonstellingen van onder andere de Nieuwegeinse geschiedenis en kunst.
Tussendoor bestaat er de mogelijkheid om een kopje koffie te nuttigen.
De boerderij is vrij gemakkelijk vanuit Utrecht te bereiken.
Met de auto rijdt u naar het Antonius ziekenhuis, alwaar u de auto vlakbij het water parkeert. Vandaar steekt u, via de voetgangers brug, de 'IJssel' over waarna u links van u de 'IJsselstee' ziet.
Met de Sneltram, neemt u de lijn richting IJsselstein en stapt u uit bij het Antonius ziekenhuis. U loopt dan de Koekoekslaan uit en gaat via de loopbrug, die rechts van u ligt, de 'IJssel' over. Een wandeling van een kleine 10 minuten. De sneltram richting IJsselstein vertrekt op Utrecht CS om 18.48, 19.03 en 19.18 de rit duurt ± 20 minuten.

Om vooraf enig idee te hebben hoeveel mensen naar Nieuwegein komen, verzoek ik u om u telefonisch te melden bij Kees van Rooijen. Dit kan 's avonds (uitgezonderd de woensdagen) van 18.00 tot 20.00 uur op het tel. 030-947995.

Algemene Najaarsledenvergadering 1993

Woensdag 24 november a.s. des avonds om 19.30 uur in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5.

Agenda van de huishoudelijke vergadering:

1. Opening.
2. Notulen van de vorige bijeenkomst (ter inzage).
3. Ingekomen stukken en mededelingen.
4. Begroting 1994 (bijgaand).
5. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, activiteiten en SPOU.
6. Samenstelling van het bestuur.

Aftredend en herkiesbaar: H.H.W. Kernkamp en A. Pietersma, laatstgenoemde evenwel niet als secretaris. Aftredend en niet-herkiesbaar: L.L.M. Smit en P.D. 't Hart. Tevens zal in één van de twee eerder ontstane vacatures moeten worden voorzien. Het bestuur stelt voor A. Pietersma te benoemen tot bestuurslid namens de redactie van het Jaarboek. Kandidaten voor de overige vacatures (waaronder de functie van secretaris) worden benaderd. De namen van de bestuurskandidaten zullen in het volgende nummer van het Maandblad bekend worden gemaakt.

Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling doen aan de secretaris.

7. Samenstelling van commissies.
8. Rondvraag.
9. Sluiting.

Na de pauze (rond 20.45 uur) lezing van Roos Fokkema over de Kelten.

Afsluiting met een drankje.
Het gedeelte na de pauze is ook voor niet-leden (toegangsprijs f 2,50) toegankelijk.

Utrechtse Afdeling Toonkunst opgericht in 1928?

In het juli/augustus nummer van het Maandblad Oud-Utrecht, jaargang 66 (1993), staat in het artikel "Muziek en vrije tijd in Utrecht in de jaren 1910-1940" van M.G. Brits-Oversteegen vermeld dat de Utrechtse afdeling van Toonkunst in 1928 opgericht zou zijn. Drs W.H.J. Dekker, Bibliothecaris Toonkunst-Bibliotheek. maakte de redactie attent op het feit, dat de Utrechtse afdeling niet in 1928, maar in 1929 is opgericht. Helaas was het niet mogelijk zijn volledige reactie te plaatsen. Wij zijn dankbaar dat de artikelen zo goed worden gelezen!

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
66e jaargang, nummer 11 - november 1993

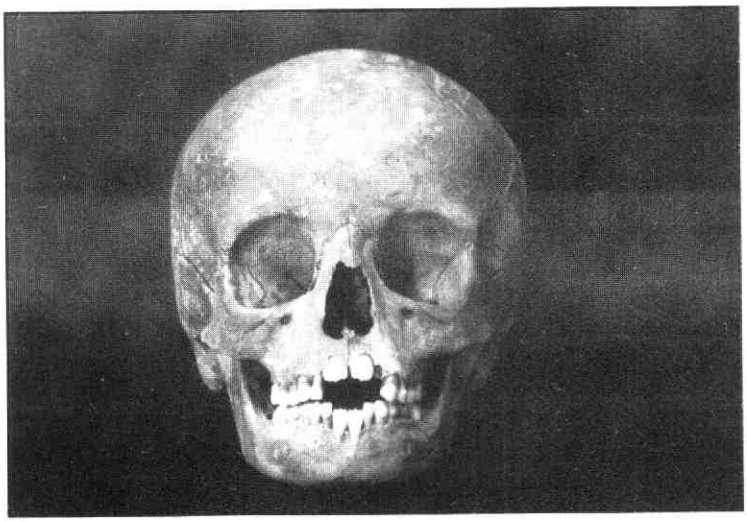

Schedeltje van een 'typisch' zesjarig kind met een duidelijk wisselgebitje. Foto auteur
Oud zeer

- Perebomen langs de Enghlaan in Vleuten
- Maria van Hongarije
- Oud zeer
- Sint Maarten in het gips

11 1993

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 11 - november 1993

Het Maandblad is een uitgave van de Vereniging Oud Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 47,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Vormgeving: B&U, Erik Uitenbogaard (bNO).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Van de redactie

In dit nummer de nodige aandacht aan wat zo mooi de "materiële erfenis" van het verleden heet. In het Catharijneconvent is nog tot 28 november de tentoonstelling "Maria van Hongarije" te zien. Voorts komen achtereenvolgens perebomen, kinderskeletten en een beeld van St. Maarten in dit maandblad aan de orde.

De Redactie

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5¼ of 3½ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Agenda

30 oktober t/m 12 december
Tentoonstelling "Feesten in Amersfoort! Over keien, koningen en kroonjaren". Getoond worden herinneringsobjecten welke vervaardigd zijn naar aanleiding van de Oranje-, eeuw- en keifeesten in de periode 1870 tot 1970. Museum Flehite, Breestraat 80, 3811 BL Amersfoort, tel. 033 - 619987

24 november
Najaarsledenvergadering van Oud-Utrecht in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5. Na de vergadering geeft Roos Fokkema een lezing die zal gaan over de Kelten. Aanvang vergadering 19.30 uur, aanvang lezing ca. 20.45 uur.

15 december 1993
Lezing over "De wording van Hoog Catharijne. Historisch onderzoek naar cityvorming." Woensdag 15 december spreekt de historicus Hans Buiter over zijn onderzoek naar de geschiedenis van Hoog Catharijne, waarover hij onlangs een spraakmakend boek heeft gepubliceerd: "Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland." Zijn er parallellen te trekken met Utrechts nieuwste masterplan, het Utrecht City-project? Kunnen we leren van fouten die in het verleden gemaakt zijn? De lezing is georganiseerd door het Historisch Platform en is vrij toegankelijk voor geïnteresseerden. Tijd: 20.00 uur; plaats: Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht, zaal 32. Meer informatie Albert van der Zeijden, telefoon 030 - 420697.

MARIA VAN HONGARIJE

Koningin tussen keizers en kunstenaars, 1505-1558

DUBBELTENTOONSTELLING in Utrecht en 's-Hertogenbosch

"Generaal Kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in Utrecht".

Deze krantekop zou in 1546 in het Utrecht Nieuwsblad van 1546 hebben kunnen staan. De Grootmeester van de Orde, Karel V, had namelijk besloten de kapittelvergadering in de Dom van Utrecht te houden. Meer dan vijftig ridders, leden van de hoogste adel, zijn hem naar Utrecht gevolgd.

Daarna volgt een beschrijving van de stoet en alle andere festiviteiten rond deze grote gebeurtenis. Met smaak wordt er verteld hoe de ridders zich op de eerste dag van de bijeenkomst, ter ere van Sint Andreas, beschermheilige van Bourgondië en patroon van de Orde, hebben gehuld "...en robets longues de satin ou de damas rouges et par dessus icelles de grands manteaux de velours cramoisy doublez de satin blancq bordez de broderie d'or..." ("... in lange rode gewaden van satijn of damast, waaroverheen brede mantels van karmozijnrood fluweel, gevoerd met witte satijn en geboord met borduursels van gouddraad..."[1]. De bisschop van Utrecht, George van Egmond, werd vergezeld van zijn collega's uit Kamerrijk en Doornik, negen (?) suffragaanbisschoppen en acht gemijterde abten. De Utrechtse prelaat, een goede bekende van keizer Karel V, was grootaalmoezenier van de vorst, lid van diens particuliere Raad en ridder van het Gulden Vlies. Ook de kannunikken van de vijf kapittels in Utrecht voegden zich in de stoet die vanaf het Duitse Huis, door de Zadelstraat, naar de kathedraal trok.

Op de tweede dag werden de overledenen van de Orde herdacht. De voorgeschreven kleding was zwart. Tijdens de zielemis, die door de bisschop van Doornik werd opgedragen, waren zwarte draperieën over de wapenborden van de overleden ridders gehangen. De derde en laatste dag was aan Maria gewijd. Tijdens de feestelijke dienst ter ere van de Heilige Maagd droegen de geestelijken hun mooiste gouden paramenten. De ridders pakten uit met "...longues robes ceintes sans manteaux le tout de damas blanc freinteé les chaperons et borlets de velour cramois..." (.."lange gewaden met gordels zonder mantels, alles van witte damast, voorzien van capuchons, gezoomd met karmozijnrood fluweel [2]. Zeker een halve pagina zouden de stadsredacteur en de mode-redactrice aan het geheel hebben gewijd; alleen het UN bestond toen nog niet. Dat we het bovenstaande weten, is te danken aan een anonieme auteur die in vijf gedrukte vellen verslag uitbrengt van de feestelijkheden. De bladen zijn bewaard gebleven in een handschrift uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Ook Maria van Hongarije, zuster van Karel V en regentes van de Nederlanden, was bij de gebeurtenissen aanwezig. Tijdens de eerste bijeenkomst in de Domkerk kijkt ze toe vanaf het oxaal in gezelschap van haar hofdames en de aartshertog van Oostenrijk [3]. Vanaf deze 'uitkijkpost' heeft zij en haar gezelschap prachtig zicht op de ceremoniën die zich in het koor afspelen. Daar zitten de ridders en hun souverein. De ruimte is versierd met kleden van rood satijn en damast en alle wapenborden van de Vliesridders zijn er opgehangen.

Maria zal zich niet in vlammend rood hebben gehuld; sinds de dood van haar echtgenoot Lodewijk in 1526 droeg zij het zwarte weduwenkleed bekroond door een simpel wit kapje. Op alle portretten zal zij tot haar dood zo worden afgebeeld.

De keizer en zijn zuster logeerden in het Duitse Huis aan de Springweg, dat voor deze gelegenheid was opgeknapt[4].

Tentoonstelling

Het verslag over het generale kapittel van de Orde van het Gulden Vlies te Utrecht in 1546, een portret van Karel V ten voeten uit in zijn rode pronkgewaad, en een portret van Maria in weduwendracht zijn te bewonderen op de tentoonstelling MARIA VAN HONGARIJE, koningin tussen keizers en kunstenaars, 1505-1558.

Van 12 september tot en met 28 november 1993 wordt de schijnwerper op haar gericht. Ze is de zuster

van Karel V en regentes over de Nederlanden van 1531 tot 1555. Als Karel V abdiceert, doet Maria dat ook. Samen trekken ze vervolgens naar Spanje, waar beiden drie jaar later overlijden.

Dat Maria van Hongarije, na een regentschap van 24 jaar in Nederland relatief onbekend is gebleven, is het gevolg van de grote nadruk die in onze geschiedschrijving wordt gelegd op de periode die wordt ingeluid door het optreden van Willem van Oranje, en die geleid heeft tot het ontstaan van de Republiek. De periode die daaraan voorafgaat is zeker zo boeiend, doch kreeg minder aandacht. De omvangrijke tentoonstelling met internationale allure die het Museum het Catharijneconvent in Utrecht en het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch aan deze markante persoonlijkheid wijden, maakt zowel haar historische betekenis als haar positie als beschermvrouwe van de kunsten zichtbaar.

De tentoonstelling brengt zeer kostbare voorwerpen uit tientallen Europese collecties waaronder musea in Wenen, Madrid, Boedapest en Brussel naar Nederland om het leven en de betekenis van Maria van Hongarije te visualiseren. Een aantal topwerken uit de eerste helft van de 16de eeuw zal daarmee weer voor het eerst sinds eeuwen naar het land van herkomst terugkeren.

De samenwerking tussen de beide musea, Het Catharijneconvent te Utrecht en het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch, is noodzakelijk vanwege het grote aantal en de omvang van de te exposeren kunstwerken. Ze gaan de ruimtelijke capaciteit van één museum te boven.

Het Museum het Catharijneconvent

In het Catharijneconvent ligt de nadruk op Maria's leven en de historische ontwikkelingen. Zij moest al vroeg het weduwenkleed dragen zoals we op veel portretten kunnen zien. Maria van Hongarije speelde in het 'Europa-in-wording', waarop de Habsburgers sterk hun stempel drukten, een belangrijke rol. Reeds als zestienjarige koningin van Hongarije had zij contacten met de grote geesten van haar tijd, zoals Erasmus en Luther. Aan het muziekleven in Boedapest gaf zij in die jaren een nieuwe impuls. Maar het is vooral als regentes der Nederlanden, in de jaren 1531-1555, dat zij haar talenten geheel ontplooit. In een Europa dat door oorlogen en godsdiensttwisten wordt verscheurd, en waarin vorsten als Frans I van Frankrijk en Hendrik VIII van Engeland het politieke beeld beheersen, weet zij zich als vrouw te handhaven. Hoewel zij het land, namens haar broer Karel bestuurt, en diens op centralisatie gerichtte machtspolitiek steunt, geeft zij daaraan toch op beslissende momenten haar eigen interpretatie. Zo weet zij op diplomatieke wijze het evenwicht te bewaren tussen de belangen van haar broer en de legitieme belangen van haar Nederlandse onderdanen.

Kunstwerken van uiteenlopende aard worden geëxposeerd: schilderijen waaronder portretten van haar zelf en haar familie, prenten onder andere van Dürer, wapens en harnassen en Maria's persoonlijke bezittingen zoals haar sieraden en handschriften met miniaturen.

Het Noordbrabants museum

In het Noordbrabants Museum komt het rijke en veelzijdige mecenaat van Maria van Hongarije en haar omgeving aan de orde. Ook wordt getoond op welke wijze de verheerlijking van keizer Karel V de kunsten heeft beïnvloed. Het hofmecenaat ten tijde van Maria speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van de renaissancekunst in de Nederlanden. Dit wordt aanschouwelijk gemaakt met behulp van schilderijen van onder andere Titiaan, Jan Cornelisz. Vermeyen, en Michiel Coxcie, beelden van Leone Leoni, wandtapijten naar ontwerp van Pieter Coecke van Aelst, gebrandschilderd glas naar ontwerp van Bernard van Orley, edelsmeedkunst, prenten en tekeningen van Italiaanse en Nederlandse kunstenaars. De exposities omvatten te zamen ca. 300 voorwerpen. Beide overzichten vormen echter nadrukkelijk één presentatie.

Museum het Catharijneconvent, Utrecht
Anite Haverkamp

Noten:

1. Verslag over het generale kapittel van de orde van het Gulden Vlies te Utrecht in januari 1546 gehouden; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, gevoegd bij Ms. 76 E 10, p.1

2.idem, p.4

3."... au dessus de l'entrée du choeur sur le jube estoit la Reyne regente accompagnée de l'Archiduc d'Autricht...", idem, p.2

4. Vriendelijke mededeling van de heer J.Ph.G. Kaajan. Zie: Heemschut 1986, nr 5-6.

Museum Het Catharijneconvent
Nieuwegracht 63, NL-3512 LG Utrecht.
tel: 030- 31 72 96 (openingstijden en tarieven)
030-31 38 35 (aanvraag rondleiding)

Noordbrabants Museum
Verwerstraat 41, 's-Hertogenbosch
Postbus 1004, NL-5200 BA 's-Hertogenbosch
tel: 073- 13 96 64 (openingstijden en tarieven)
073-13 38 34 (aanvraag rondleiding)

Openingstijden beide musea: di t/m vrij 10-17 uur; za en zo 11-17 uur, ma gesloten.
Rondleiding: op aanvraag bij betreffend museum.

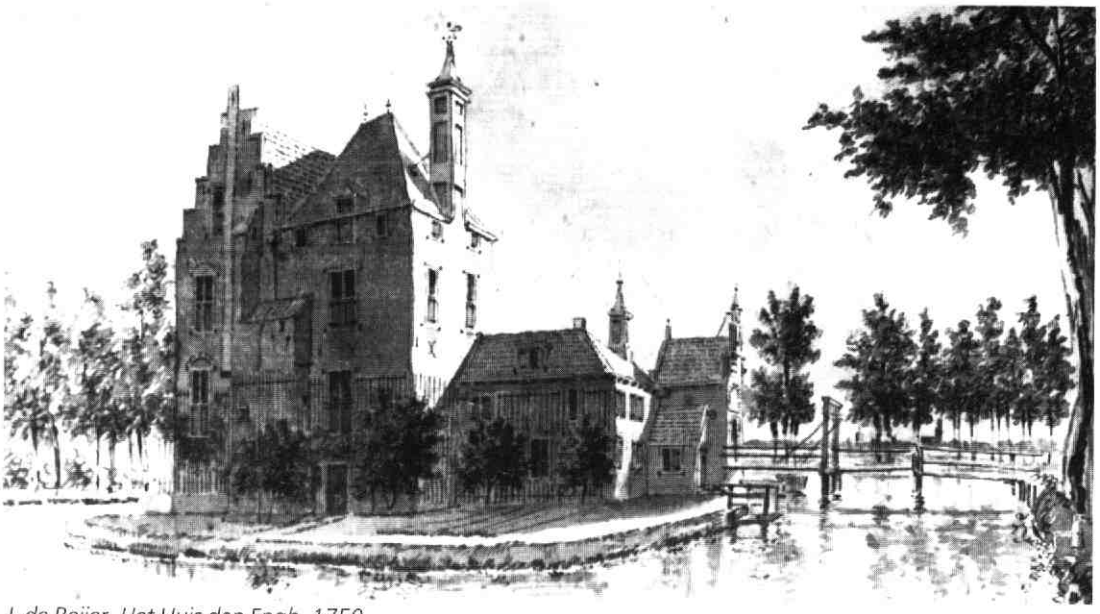

J. de Beijer, Het Huis den Engh, 1750.

Perebomen langs de Enghlaan in Vleuten

In zijn artikel `De bomen rond Vleuten-De Meern' in het mei/juni-nummer van Het Maandblad Oud-Utrecht (jrg.66, 70-72) vestigt H.W. Kuiper onder andere de aandacht op de uit perebomen bestaande wegbeplanting langs de Enghlaan in die gemeente. Deze weg, die oorspronkelijk tussen de tegenwoordige Utrechtseweg en de voormalige ridderhofstad Den Engh heeft gelopen, wordt doorsneden door de omstreeks 1855 aangelegde spoorweg Utrecht - Rotterdam. Volgens de auteur zouden daarbij de twee weggedeelten niet met elkaar zijn verbonden door een spoorwegovergang. Het is zijns inziens opmerkelijk, dat de laanbeplanting met perebomen zich voortzet op het resterende zuidelijke stuk. Dit wekt de indruk dat deze bomen zelfs ouder zijn dan de spoorweg; zulks zou niet uitgesloten zijn omdat perebomen vaak zeer langzaam groeien. Naar aanleiding van dit artikel wil ik graag het volgende opmerken. Er is namelijk met de Enghlaan meer aan de hand geweest.

De Enghlaan

Om te beginnen wil ik de lezer erop attent maken, dat een beplanting met vruchtbomen langs een openbare weg in ons land tegenwoordig uiterst zeldzaam is, zeker in de Randstad. Dat de Enghlaan in dit opzicht uniek lijkt te zijn, heeft een bepaalde oorzaak. Deze weg is namelijk niet altijd openbaar geweest. Tot 1960 was deze laan een eigen weg, die vanaf de Utrechtseweg - vroeger Vleutensedijk of Herenweg geheten - een toegang vormde tot het Huis Den Engh. Dit stond aan het oostelijke einde van de Thematerdijk, die nu gedeeltelijk de naam Smalle Themaat heeft gekregen en gedeeltelijk bij de Kantonnaleweg is getrokken. Op deze plaats bevindt zich nu de hofstede Den Engh.

Dergelijke particuliere kasteellanen kwamen in het Vleutense gebied meer voor, bijvoorbeeld de laan tussen het voormalige Huis te Vleuten en de Zandweg langs de Leidse Rijn. Gezien de slechte toestand van de kleiwegen gedurende de wintermaanden wilden de bewoners van deze vroegere ridderhofsteden beschikken over een meer comfortabele weg om van en naar de stad Utrecht te rijden. In de 17e eeuw kon de eigenaar van het Huis Den Engh zowel van zijn eigen laan (de tegenwoordige Enghlaan) als van de laan van het Huis te Vleuten gebruik maken, omdat beide bezittingen met de daarbij behorende landerijen zijn eigendom waren. Toen in 1699 het Huis te Vleuten bij openbare verkoping werd verkocht, was één van de

voorwaarden bij de veiling dat de bewoners van Den Engh het recht zouden behouden over de laan van het Huis te Vleuten te mogen rijden. Omgekeerd zou de toekomstige eigenaar van het Huis te Vleuten het recht verkrijgen om van de Enghlaan gebruik te maken. Men kan hier dus spreken van de vestiging van twee wederzijdse erfdienstbaarheden (overweg).

Toen de Kantonnaleweg - een zandweg - tot stand kwam, had de eigenaar van het Huis te Vleuten geen belang meer bij de Enghlaan. Omdat de Vleutensedijk werd bezand - hij ging toen de Vleutensezandweg heten - verloor ook de laan van het Huis te Vleuten haar betekenis voor de eigenaar van Den Engh. Dit gebeurde kort voor 1830, het jaar waarin de wederzijdse rechten van overweg krachtens onderlinge overeenkomsten bij notariële acte werden opgeheven.

De spoorweg

In 1854/5 werd de lijn Utrecht - Rotterdam van de Nederlandsche Rhijnspoorweg-maatschappij aangelegd. Deze doorsneed de Enghlaan op de plaats die nu nog terug te vinden is. Beide weggedeelten werden echter door middel van een particuliere overweg met elkaar verbonden. Hiertoe had de spoorwegmaatschappij zich tegenover de eigenaar van Den Engh verplicht bij de aankoop van de benodigde gronden.

In de jaren 1953-1963 vond in Vleuten-De Meern een ruilverkaveling plaats. Deze had onder meer ten doel het stelsel van wegen en waterlopen te verbeteren, maar vooral ook om de vele particuliere spoorwegovergangen door middel van het aanleggen van parallelwegen en het ruilen van gronden overbodig te maken. De Enghlaan werd, na te zijn verbeterd, in 1960 door het provinciaal bestuur van Utrecht tot openbare weg verklaard en in eigendom, beheer en onderhoud aan de gemeente Vleuten-De Meern toegewezen. Omdat tegen het openbaar maken van de spoorwegovergang overwegende bezwarende bestonden bij de Nederlandse Spoorwegen werd deze opgeheven. Het noordelijke stuk van de Enghlaan kreeg een aansluiting op de nieuw aangelegde Hof ter Weydeweg; het resterende deel van de Enghlaan bezuiden de spoorweg werd een doodlopende insteekweg vanaf de Utrechtseweg.

Volgens de geldende regels zouden het gehele weglichaam - dus zowel de verharding als de wegbermen - en de halve wegsloten in eigendom moeten zijn overgegaan naar de gemeente Vleuten-De Meern. Met de toenmalige eigenaar van de hofstede Den Engh was evenwel tevoren overeengekomen, dat de in de berm staande vruchtbomen zijn eigendom zouden blijven. Omdat het wettelijk niet mogelijk was een pootrecht te vestigen, werd besloten elke berm overlangs te splitsen in twee stroken. De strook waarop de vruchtbomen stonden, werd tezamen met de aangrenzende halve wegsloot weer aan de oude eigenaar toebedeeld. De verharding van de weg, en aan weerszijden daarvan een smalle strook van de berm, gingen in eigendom over aan de gemeente. De kadastrale grenzen zijn evenwel niet door heiningen of greppels in het terrein zichtbaar gemaakt.

Deze maatregel hield, zoals ik al eerder schreef, uit een technisch oogpunt een schoonheidsfoutje in, maar dit heeft nooit tot grote problemen geleid.[1] Zo kan men nu nog langs een openbare weg een bermbeplanting met vruchtbomen zien, zowel ten noorden als ten zuiden van de spoorweg Utrecht - Rotterdam. De leeftijd van de perebomen staat echter los van de aanleg van de spoorlijn.

J.A. Storm van Leeuwen
Mozartlaan 14
Utrecht

Noten:

1. J.A. Storm van Leeuwen, 'Oude en nieuwe wegen in de ruilverkaveling Vleuten I' *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern en Haarzuilens* 8 (juni 1988). Idem, 'De ridderhofsteden Vleuten en Den Engh en hun wederzijdse erfdienstbaarheden van weg' *Ibidem* 10 (september 1990).

De Enghlaan, foto auteur

VAN DE LEESTAFEL

De redactie heeft Fred Vogelzang bereid gevonden een rubriek te verzorgen met alles ***van de leestafel.*** *In het kort een overzicht van de behandelde onderwerpen in de historische tijdschriften van de regio.*

Vleuten De Meern Haarzuilens

In het tijdschrift Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens jaargang 13 nummer 2 staat het eerste deel van een serie artikelen van Jan H. Huiting over de Johannieters in Vleuten.

De orde van St. Jan werd in 1048 in Palestina gesticht en werd gevormd door hospitaalbroeders van benedictijner monniken. De orde kreeg snel grote schenkingen in Europa. Het is niet na te gaan wanneer zij zich precies in het Sticht vestigden, maar in ieder geval is er bewijs dat zij rond 1241 een huis in Utrecht geschonken kregen. De Johannieters bezaten onder meer land bij Vleuten, waar zij ook een convent, het 'Hof ter Weyde', rechtstreeks bestuurden. Het hof heette zo, omdat het midden in het weidegebied lag.

Nieuwegein

De voorhavens van Vreeswijk is het onderwerp waarmee het 3e nummer Cronyck de Geyn 1993 in zijn geheel mee gevuld is. De auteur, M.J. Ververs, geeft een beeld van de veerdiensten die er al vanaf de middeleeuwen bij Vreeswijk over de Lek gesitueerd zijn. Rond 1840 kon men via een schipbrug de rivier oversteken, maar in 1936 werd die vervangen door een stalen boogbrug. De schipbrughaven is nu een jachthaven.

Bunschoten

Taalkundig is Bunschoten-Spakenburg een merkwaardig gebied, zo schreef het NRC van 18 september 1932 reeds. Daarom werd 60 jaar geleden besloten het dialect op film vast te leggen. De plaatselijke onderwijzer werd als visser gecast en moest in dialect het wel en wee van dit vak uit de doeken doen. Telkens werd hij onderbroken omdat achtergrondgeluiden zijn stem dreigden te overheersen. Het verslag van het maken van deze film staat in Bun Historiael, 14e jaargang (1993) nummer 4.

Leusden

J. Renes schrijft over de watersnood in Leusden in 1855. In de Dorpskerk te Leusden is een gevelsteen ingemetseld, die de stand van het water bij de doorbraak van de Grebbedijk in dat jaar aangeeft. De dijk brak onder het geweld van de smeltende ijsmassa's, die zich in de Rijn hadden gevormd. Een groot deel van het gebied tussen Amersfoort en Woudenberg kwamen onder water te staan. Het tijdschrift Historische Kring Leusden, jaargang nr. 9 nr 2 van juli 1993 is gewijd aan deze ramp.

Maarssen

In het eerste nummer van de 20e jaargang van Historische Kring Maarssen is een lang artikel opgenomen over het Huis Elsenburg aan de Vecht en zijn eigenaren. De auteur, R.E. van Ditzhuyzen geeft een overzicht van de bouw- en bewoningsgeschiedenis tussen 1637 en 1813. In dat laatste jaar wordt het huis afgebroken, omdat de eigenaren de kosten niet langer kunnen dragen.

BOEKENSCHOUW

Henk Kuiper, *Utrecht bomenstad. Wetenswaardigheden en verhalen over Utrechts waardevolle bomen.* Uitgave Gemeente Utrecht, Afdeling Openluchtrecreatie & Groenvoorziening.

Utrecht bomenstad is een uitgave die veel leesplezier biedt. De diverse wetenswaardigeden over bomen in Utrecht, de vlotte schrijfstijl en de vele, vaak fraaie illustraties, wekken al snel een gevoel van enthousiasme op voor bomen in het algemeen en die in Utrecht in het bijzonder. De auteur behandelt onder andere karakteristieke boomsoorten in Utrecht, zoals bijvoorbeeld de plataan. Maar ook komen aan bod: zeldzame bomen, oude bomen, dikke bomen, bomen met een verhaal. Een ander deel van het boekwerkje is gewijd aan de kenmerkende bomen van een bepaalde omgeving, zoals daar zijn: de verschillende wijken, de singels, de parken, de forten en de buitengebieden.

Na het lezen heeft men alleen maar meer bewondering voor deze levende wezens, die ondanks alle aanslagen van verkeer, honden, projectontwikkelaars, ziekten en soms het weer stug door blijven leven en deze stad verfraaien.

Het boekje ligt niet in de boekwinkel, maar is alleen verkrijgbaar bij het Informatie Centrum Utrecht.

SPOU
zoekt bestuursleden

De SPOU (Stichting Publikaties Oud-Utrecht) is in 1985 opgericht voor de uitgave van de reeks Monumenten Inventarisatie provincie Utrecht. Daarnaast leefde er bij de Vereniging Oud-Utrecht de wens behalve haar Maandblad en Jaarboek ook andere publikaties op historisch terrein uit te geven. De SPOU ziet het als haar taak publikaties mogelijk te maken, die kwaliteit hebben, waarvoor belangstelling bestaat en die niet direct voor een commerciële uitgave in aanmerking komen. Meestal wordt samengewerkt met een professionele uitgeverij. Naast het bovengenoemde project is de SPOU betrokken bij de reeks Utrechtse monumenten, de archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht, de archeologische kroniek van de provincie Utrecht en de voorgenomen uitgave van de kadastrale minuutplans 1832. Een belangrijke taak is het vinden van aanvullende subsidies. Bij projecten waarin meerdere instanties en personen participeren kan de SPOU een belangrijke coördinerende rol spelen. Een groep redactieadviseurs staat het bestuur terzijde.

De SPOU wordt gedragen door enthousiasme voor de geschiedenis van stad en provincie Utrecht en kan door haar werkwijze goedkoop opereren. Er zijn geen betaalde krachten in dienst. Om die reden zoekt het bestuur versterking. Na vijf jaar willen de secretaris en de penningmeester over enige tijd als zodanig terugtreden. Wel zijn zij bereid deel te blijven uitmaken van het bestuur. Verder ontbreekt in het bestuur iemand die verantwoordelijk is voor de voorlichting en propaganda.

Belangstellende leden en niet-leden van de Vereniging Oud-Utrecht die affiniteit hebben met het werk van de SPOU, beschikken over enige ervaring en vrije tijd en niet alleen denkers maar ook doeners zijn, worden uitgenodigd schriftelijk of telefonisch contact op te nemen:

- voor de functies van secretaris en bestuurslid voorlichting en propaganda met A. Pietersma p/a Alexander Numankade 199 3572 KW Utrecht (tel. werk 030-736611)

- voor de functie van penningmeester met J.W. Lemaier, Emmalaan 14, 3581 HT Utrecht (tel. werk 030-523705).

LOSSE VONDSTEN

Foto's: Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum.

In december 1992 werd bij een opgraving aan de Twijnstraat een fraai beschilderd bord gevonden. Het bord heeft een doorsnede van 25,3 cm en heeft in de rand de tekst: 1547 x PAXOLEA x ILLUSTRIS MARTIA SIBI SI.....A(?)RMA. Er ontbreekt een stuk tekst, waardoor de juiste interpretatie nog niet gevonden is.
Het herdenkingsbord heeft vermoedelijk te maken met een triomftocht of blijde inkomst, gezien de afbeelding van vrouwelijke personificatie op de triomfwagen. Ook kan het ter gelegenheid van een "vrede" gemaakt zijn, hetgeen af te leiden zou zijn uit het samengestelde woord met "pax" = vrede. De jaren tussen 1540 en 1550 kende Utrecht twee blijde inkomsten: in 1540 van Karel V en in 1549 van zijn opvolger Philips II. Tussendoor was Karel V in 1545 nog aanwezig in Utrecht ter gelegenheid van de kapittelvergadering van het Gulden Vlies.
Wellicht dat het herdenkingsbord in deze context ergens geplaatst kan worden.

Tijdens de opgraving op het Predikherenkerkhof dit jaar zijn diverse malen benen voorwerpen van geringe afmetingen gevonden. Deze beide voorwerpen komen uit een leeggegooide beerput en konden niet op grond van de context gedateerd worden.
Het ene voorwerp lijkt overduidelijk een soort haarspeld. Deze is fraai en delicaat van vorm. Het andere voorwerp is moeilijker te determineren. Gezien de vorm en het 'oog' wordt gedacht aan een soort spoel, zoals bijvoorbeeld bij het spinnen of kantklossen wordt gebruikt.

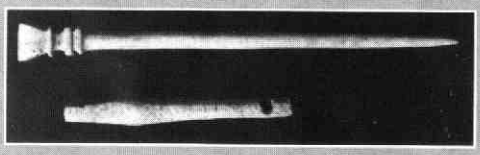

Al sinds jaren vindt opgegraven menselijk gebeente in Utrecht zijn weg naar het gemeentelijke archeologische depot. Soms worden zomaar één of enkele menselijke botten gevonden bij rioolwerkzaamheden, het uitgraven van een kelder, maar soms ook wel bij een echte opgraving. In tegenstelling tot bij dierlijk botmateriaal intrigeert dat een ogenblik. Maar wat kan je met een mooi gaaf sleutelbeen, dat bijvoorbeeld - buiten enige context - bij de opgraving in de zomer van '91 achter de Muziekschool wordt gevonden? Zoals dat betaamt wordt de vondst 'sleutelbeen' (clavicula staat beter) geregistreerd en in dit geval nog voorzien van de kwalificaties 'menselijk en rechts'. En daarbij blijft het.

Het wordt anders als er één of enkele minder of meer complete skeletten worden gevonden, waarbij wel degelijk van een bepaalde context sprake is en ook nog eens op goede gronden gedateerd kan worden. Tamelijk recente voorbeelden hiervan zijn de vondst van drie skeletten in 1980 bij de opgraving aan het Pieterskerkhof en die van vier in en onder het afgebrande gebouw van K & W aan de Mariaplaats in 1990. Aan de situeringen van de vindplaatsen, de bijzondere dateringen - respectievelijk begin 5de eeuw en overgang 11de-12de eeuw, alsmede aan de intrigerende grafrituele aspecten ervan wordt in het kader van dit stukje voorbijgegaan. Zij verdienen zeker nog eens nader aandacht.

Oud zeer

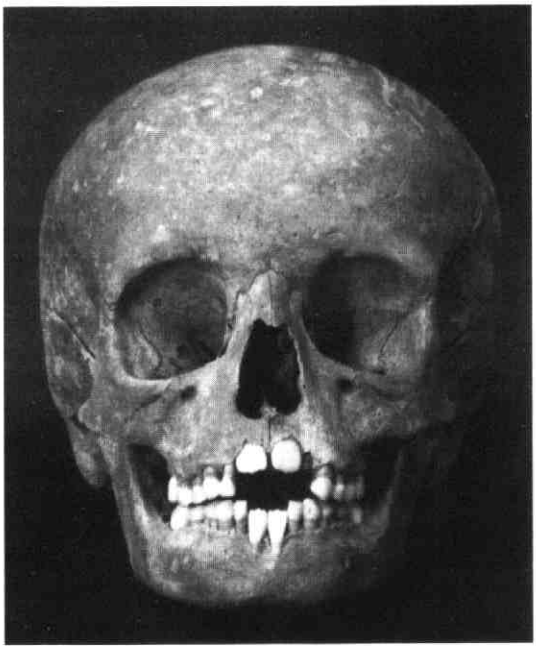

Schedeltje van een 'typisch' zesjarig kind met een duidelijk wisselgebitje. Foto auteur

Hier wordt alleen maar wat bespiegeld over de skeletten als zodanig en in het bijzonder over de leeftijd bij de dood van de desbetreffende individuën. Die kan - soms meer, soms minder - accuraat uit de skeletten afgeleid worden. Bij twee vrijwel complete skeletten aan het Pieterskerkhof kon bij het opgraven al vastgesteld worden dat het om kinderen van omstreeks 11 jaar ging. Blijkens de aanwezigheid van nog enkele melkkiesjes in de zich ontwikkelende volwassen gebitten was dat niet zo moeilijk. Bij die constatering dient zich dan ineens enige emotie aan, dat is niet ongewoon bij het aantreffen van stoffelijke resten van mensen. In dit geval was er ook iets van meewarigheid, gezien de geconstateerde leeftijden. Dat gebeurde trouwens ook bij de resten van dat skeletje van een baby van 12 maanden onder K & W, 900 jaar geleden ter aarde besteld in de voormalige Mariakerk.

Foei, hoort men vaak, emotie en ook later nog eens bij onderzoek van skeletten... weinig wetenschappelijk! Skeletten en aardewerkfragmenten behoren beide immers tot de categorie materiële vondsten bij een opgraving, die informatie bevatten. Die moeten nuchter bekeken worden, gelijke monniken, gelijke kappen!

Och, daar kan over getwist worden, evenals over wat een wetenschappelijke benadering eigenlijk inhoudt en of daarbij emotie storend zou werken. Het één behoeft het ander toch niet uit te sluiten? Menselijke skeletten vormen zeker 'materiaal', waaraan zinvolle informatie kan worden ontleend en dat wordt dan ook als zodanig benut. Maar in tegenstelling tot aardewerk zijn het hier wèl stoffelijke resten van medemensen, die ons maar even voorgingen. Jazeker, "even", of dat nu die mensen van Swifterbant zijn (bijna 6 millennia geleden), die Romeinen uit Nijmegen of die mensen uit de Broerenkerk te Zwolle uit het begin van de 19de eeuw AD.

Het is niet zo verwonderlijk dat dergelijke gevoelens zich bij stoffelijke resten van kinderen wat meer manifesteren. Dan doet zich dus die meewarigheid voor, dan doemen vragen op als 'waarom moest dat nou, zo vroeg' en 'wat moet dat wel betekend hebben voor de moeder, de ouders'?

Dat alles doet zich in versterkte mate voor als er niet meer van een enkel of een paar skeletten sprake is, maar van meer of minder omvangrijke populaties uit een grafveld of kerkhof. Die kunnen een bepaalde gemeenschap representeren, op het platteland bijvoorbeeld van een gesloten groep landbouwers, in een stedelijk kader bijvoorbeeld die van een wijk. Als aan dergelijke populaties door onderzoek de frequentieverdeling der leeftijden bij de dood wordt vastgesteld, dan zijn het met name de percentages kinderen, die indruk maken. Enkele van die percentages mogen dat verduidelijken; ze zijn ontleend aan populaties van gevarieerde herkomst.

Voor Utrecht zijn de populaties uit de kapel van het vroegere St. Jobsgasthuis (in 1980 opgegraven) en die van het Jacobikerkhof (1988) interessante voorbeelden.

De kapel van het Sint Jobsgasthuis werd - na een klein aanloopje - in grove trekken tussen 1500 en 1800 als algemene begraafplaats gebruikt. Op goede gronden kon qua datering een verdeling in de ruim 1000 individuen worden getroffen. Tussen 1500 en 1650 stierf ongeveer 11 procent daarvan vóór het 8ste levensjaar, tussen 1650 en 1800 was dat 12 procent. (Rond het 18de levensjaar was dat al meer dan 30%)!

Op een gedeelte van het voormalige Jacobikerkhof werden bijna honderd individuen opgegraven. Of deze voor de gehele populatie representatief waren, kon niet worden nagegaan, maar hier bedroeg hetzelfde percentage 32, dat is 1 op de 3 en bepaald niet niks!

Dat dit bij de in 1976 opgegraven populatie der Johannieters op het Vredenburg slechts 2 procent (enkele kinderen) bedroeg zal geen verwondering wekken, of - uit een ander gezichtspunt - juist wel?

Nog enkele percentages van andere populaties, die op dezelfde wijze werden onderzocht:

Lent, een landbouwersgemeenschap, ca. 620-730 AD, 18 procent;

Dorestad, stedelijk, De Engk, ca. 700-850 AD, 6 procent; waarbij uitdrukkelijk vermeld moet worden dat slechts een klein gedeelte van het grote grafveld werd opgegraven. Er kan zeer wel van een selecte steekproef sprake zijn;

Den Bosch, St. Janskerkhof, ca. 1700-1850 AD, 12 procent.

Zwolle, Broerenkerk, ca. 1820-1830 AD, de berekeningen zijn nog niet klaar, maar alles wijst op een percentage van minimaal 10.

Bij deze laatste populatie van omstreeks 600 individuen - waarvan de schedels voor onderzoek enkele maanden in het archeologische depot gastvrijheid genoten - kan nog een wat bizarre bijzonderheid over de jonge kinderen daaronder vermeld worden. Hoewel ze nog maar circa 170 jaar geleden in de kerk begraven werden, had de verwering - in tegenstelling tot bij de volwassenen - ernstig huisgehouden. Geen wonder, hun bot bevatte nog veel organisch materiaal. Vooral bij pasgeborenen - maar ook bij de wat oudere kinderen - resteerden er van de harde weefsels slechts tanden en kiezen temidden van schamele resten van het restskelet. Tandglazuur lost nu eenmaal slecht op; het weerstaat - hoe kan het anders - het langst de tand des tijds.

En zo kon het gebeuren dat in twee kartonnen doosjes, die eens suikerklontjes bevatten, de resten van zo'n dertig kindertjes in plastic zakjes een onderkomen vonden. Bij het zien van die povere resten vraag je je af, hoeveel leed daarin vertegenwoordigd ligt?

Je realiseert je ook dat jezelf een product bent van voorouders die voldoende lang aan het principe "survival of the fittest" voldeden.

Tjeerd Pot

Beeld van Sint Maarten in de noordwand van de St. Gertrudis aan het Willemsplantsoen, 1875, (collectie Catharijneconvent, StCC b 16)

Sint Maarten in het gips

Op 11 november 1986 onthulde ds J. Kronenburg in de Utrechtse Dom een wandbeeld van stadspatroon Sint Maarten.[1] Het betrof een afgietsel van een laat-middeleeuws beeld, oorspronkelijk een bovendeurstuk uit het Zoudenbalchhuis aan de Donkerstraat. [2] Rond 1875 werd dit kalkstenen beeld [3] daar uitgebroken en kort daarop ondergebracht in het nieuwe St. Hiëronymushuis aan de Maliesingel, een neogotische bouw die ontworpen was door architect Alfred Tepe.

Kronenburg verrichtte genoemde handeling temidden van een groep Utrechtse kinderen; deze maakten zich samen met hun ouders op om een eeuwenoud gebruik, een feestelijke lampionnenoptocht onder het zingen van liedjes van Sint Maarten, weer in ere te herstellen. De onthulde kopie was ondertussen ook al ruim een eeuw oud. Deze bijdrage gaat in op de vervaardiging van deze en dergelijke kopieën door Tepe, en vooral over de rumoer die dat vervolgens binnen oudheidminnend Utrecht teweeg bracht.

Op 6 april 1875 schreef Tepe naar aanleiding van de door hem vervaardigde afgietsels een nijdig briefje, dat kennelijk geadresseerd was aan Mr. Adriaan Ariëns. [4] Ariëns was advocaat te Utrecht en voorzitter van het rooms katholiek armbestuur ter stede; in de laatste hoedanigheid stond hij met name tussen 1874 en 1880 in zeer geregeld contact met de ateliers Mengelberg en Brom, en ook met architect Tepe, tesamen de artistieke kern van het kort daarvoor opgerichte 'St. Bernulphusgilde'. Het schrijven bleef bewaard tussen de nota's en kwitanties voor de bouw van het rooms katholieke Wees- en Oudenliedenhuis, beter bekend als het nieuwe 'St. Hiëronymushuis'. [5] Tepe reageerde geprikkeld op hem ter ore gekomen verontrusting ter stede. De architect zou het beeld van Sint Maarten uit het Zoudenbalchhuis na verwijdering ruw hebben schoongemaakt om er daarna uit commerciële redenen afgietsels van te maken. De 'verontruste' was mogelijk ondertussen nog wel voor meer bang, dan Tepe vermoedde, namelijk dat verkoop van het origineel zelf (en niet alleen van afgietsels ervan) uiteindelijk in het verschiet lag. In het 'smalle' Holland gebeurden dergelijke zaken geregeld maar het verzet ertegen was groeiende.

Armbestuurder Ariëns -bij diens zoon, de 'sociale' priester Alphons Arins, viel de appel dus niet ver van de boom- superviseerde bouw en financiering van het Hiëronymushuis, bestemd voor de opname van katholieke wezen en bejaarden. In 1875 huisden de katholieke weesjongens nog in het genoemde Zoudenbalchhuis. Dit was in 1746 gekocht door de R.K. Aalmoezenierskamer maar werd nu verlaten vanwege de beoogde concentratie van armen- en wezenzorg. Bij schaalvergroting kon men immers moderner en zuiniger (weer niets nieuws onder de zon!) opereren. Voor het vertrek uit het in 1467 gebouwde pand werd zoals gezegd daar aanwezig laat-middeleeuws beeldhouwwerk uitgebroken, overigens niet alleen Sint Maarten maar ook nog een grote gebeeldhouwde schouw. Binnen neogotische gebouwen, gebouwd onder auspiciën van het Utrechtse Sint Bernulphusgilde, werd indien mogelijk wel vaker 'gotisch' werk geïncorporeerd. Beide stukken werden uiteindelijk geplaatst in het Hiëronymushuis, waar zij thans nog aanwezig zijn. Sint Maarten markeert de ingang naar de (vroeger prachtige maar thans goedeels onttakelde) kapel, de schouw versiert de grote regentenkamer. Aangezien het interieur van het Zoudenbalchhuis in 1903 totaal

uitbrandde mag men zich achteraf overigens gelukkig prijzen over de feitelijke gang van zaken! De al vermelde brief van Tepe luidt als volgt:

"Het verheugt mij dat St Martinus zooveel belangstelling inboezemt zelfs daar, waar ik zooveel "kunstliefde" niet had verwacht (.) Tot geruststelling van alle nieuw geschapen conservatoren die (volgens 't spreekwoord van nieuwe bezems) nog angs valliger en zorgvuldiger schijnen te zijn als rijksadviseurs en leden van 't Bernulphusgilde kan ik u mededeelen dat naar mijn informatie van: *nog meer geschonden* geen sprake zijn kan tenzij men het ontdoen van de oude gele verfkorst voor schenden aanzie. Ook van het verkoop van *f* 40,00 is mij volstrekt niets bekend, alleen voor de musea van Utrecht, Haarlem en Leiden zouden afgietsels gemaakt worden (.) mogelijk dat ik U van de twee laatste niet gesproken heb, daar hij de zaak slechts *en passant* behandelde als: *niet de moeite* waard (.)

En werkelijk als het beeld verkocht werd (het gebeurt niet en kan nauwelijks gebeuren, want waar koopers vinden?) ik zou er geen ongeluk noch oneer in zien indien H. Maarten evenals Venus van Milo (,) Apollo van Belvedere en zoveel beroemde werken in gyps afgietsels een zegevierende kunstreis door de wereld maakt (.)

Indien dan de verbittering der heren en der stad uit reine liefde voor kunst en oudheid is voortgesproten dan zal ze bij nader toezien wel weer verdwijnen- is dit niet het geval dan weet ik er kwalijk een remedie tegen (.)

FG (Freundliche Grüssen ?)"

A Tepe Utrecht 6 april 1875

Tepe noemt wat betreft zijn criticus man noch paard maar de goede verstaander begrijpt toch wel terstond dat hij doelt op Mr. Samuel Muller Fzn., de in 1874 aangetreden stadsarchivaris. Deze beleefde in zijn ambt inderdaad een vliegende start; dankzij Muller kreeg het Stedelijk Museum voor Oudheden al vanaf begin 1875 op de bovenverdieping van het Stadhuis de beschikking over veel extra expositieruimte. Hij was dus de 'nieuw geschapen conservator' die zich volgens Tepe als 'nieuwe bezem' nog angstvalliger gedraagt als 'zelfs rijksadviseurs'. Natuurlijk (en niet zonder recht) zag hij vanuit stedelijk-oudheidkundige optiek achterdochtig toe wanneer middeleeuws Utrechts beeldhouwwerk ter plaatse werd verwijderd.

Een van de door Tepe vervaardigde afgietsels werd in 1985 door de Fraters van Utrecht aan het Catharijneconvent geschonken.[6] Oorspronkelijk had deze Sint Maarten dienst gedaan binnen hun St. Gregoriusschool, gevestigd aan de Kromme Nieuwe Gracht te Utrecht. Net zoals in het geval van de Dom werd dit beeld enkele jaren geleden herbevestigd binnen een Utrechtse kerk, nu de St. Gertrudis aan het Willemsplantsoen, de kathedraal van de oud-katholieke kerk van Nederland. Pastoor Van Ditmarsch achtte dit eind 1988 een passende versiering voor de noordwand binnen de hoofdkerk van 'de kerk van Utrecht', die dat jaar ingrijpend gerestaureerd werd vanwege het samengaan van de drie Utrechtse oud-katholieke parochies en de aanstaande viering van '100 Jaar Unie van Utrecht'. Zat Sint Maarten vanouds in Utrecht als windvaan van de Domtoren al hoog te paard, sinds het laatste decennium siert zijn beeltenis weer het interieur van twee prominente Utrechtse kerken. De kathedrale kerk van St. Catharina (tevens gewijd aan St. Martinus) doet het echter vooralsnog zonder Sint Maarten. Ook in het belendende Catharijneconvent zoekt men overigens tevergeefs naar een mooie middeleeuwse Martinus.

Paul Dirkse
Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht

Noten:

1. Drs Mieke Breij, Sint Maarten Schutspatroon van Utrecht,
Stichting Discodom Utrecht 1988, p. 36.

2. Over de geschiedenis van het Zoudenbalchhuis, zie: *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst/De Provincie Utrecht/*De Gemeente Utrecht/Deel III A, samengesteld door Marceline J. Dolfin, E.M. Kylstra en Jean Penders, Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, SDU Uitgeverij 's-Gravenhage 1989, p. 409 t/m 412.

3. Hierover stelt D.P.R.A. Bouvy in zijn proefschrift *Middeleeuwsche Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden* (Balkema Amsterdam 1947, p. 74): *De andere steenen St. Maartensgroep, afkomstig uit het huis Zoudenbalch en thans geplaatst boven den ingang naar de kapel in het R.K. Weeshuis aan den Maliesingel te Utrecht, wordt als een ruwe copie beschouwd naar den St. Maarten uit den Dom.*

4. Over de persoon van Adriaan Ariëns, zie: Paul Dirkse, *Een Neogotisch Devotiekastje uit 1880 als Jubileumgeschenk voor Mr. A.W.K. Ariëns*, in: Catharijnebrief, no. 40 (december 1992), p 7 t/m 10.

5. *Gebundelde Inventarissen Deel 6,* Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Utrecht 1987 (Inventaris R.C. Armen kamer/ Parochieel Armbestuur door I.H.M.J. Kemperman-Wilke/J. G. Riphaagen, no. 822 (nota's en kwitanties bouw Wees- en Oudeliedenhuis)

6. StCC b 16, h. 66 cm/ br. 53 cm; in 1988 gerestaureerd door Frans van Hienen en begin 1989 geplaatst in de noordwand van de St. Gertrudis.

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
66e jaargang, nummer 12 - december 1993

'De Jongens-Timmerlieden'
Enkele voorbeelden van kinderbescherming in Utrecht voor de kinderwetten in 1905

• Agenda
• Kinderbescherming in Utrecht voor de kinderwetten in 1905
• De leestafel
• Losse vondst

12 1993

Maandblad **Oud-Utrecht**
66e jaargang nr. 12 - december 1993

Het Maandblad is een uitgave van de Vereniging Oud Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 47,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 41,=).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Vormgeving: B&U, Erik Uitenbogaard (bNO).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736611.

Van de redactie

In dit laatste nummer van het jaar wil de redactie graag haar goede wensen aan de leden en lezers van de Vereniging en het Maandblad Oud-Utrecht overbrengen. Natuurlijk hebben wij zelf tal van goede voornemens om ons tijdschrift ook in 1994 weer zo lezenswaardig mogelijk te laten zijn. We hopen dat het Nieuwe Jaar u zal inspireren tot het leveren van dat leuke, interessante artikel dat u steeds al in gedachten had, maar waarvan het ook in 1993 weer niet gekomen was.

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5¼ of 3½ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Agenda

Bespiegelingen van Bertus Jonkers
Tentoonstelling van het werk van deze Utrechtse kunstenaar in diens voormalige atelierwoning aan de Lagenoord, 12 november - 12 december. Nu Bertus Jonkers zijn atelierwoning heeft verlaten om zijn intrek te nemen in een bejaardentehuis, zal het behoud van deze unieke woning in de huidige vorm nauwelijks een haalbare kaart zijn. Reden voor het Centraal Museum en de suB-K om een tentoonstelling te organiseren en het huis een maand voor publiek open te stellen. Inl. 030-300591/ 030-316125 (Nicole Theeuwes).

Lezingenavond, 15 december 1993
Lezing over Dood en Begraven. Aandacht zal worden geschonken aan de Dood vanaf de Middeleeuwen t/m de negentiende eeuw. In het bijzonder zullen aan bod komen de zg. Dodendans en de landschapsarchitectuur van Zocher op de Algemene Begraafplaats te Utrecht.
Plaats: CSB-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39
Tijd: 20.00 uur, zaal open vanaf 19.30 uur. Toegang gratis voor leden, niet-leden f 2,50.

Lezingenavond, 12 januari 1994
Lezing naar aanleiding van het onlangs verschenen boek *"Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland."* Hierin beschrijft de historicus Hans Buiter de roerige ontstaansgeschiedenis van HC vanaf de eerste plannen omstreeks 1962 tot de opening ervan in 1973. Het is een boek geworden, dat natuurlijk gaat over geld en politiek, maar ook over een mentaliteitsverandering, over het aanvankelijke enthousiasme, de twijfel en de weerzin. De auteur ziet daarbij HC niet als een volledige mislukking, maar eerder als een monument voor het groeidenken uit de jaren vijftig en zestig. Behalve Hans Buiter zal op deze avond ook spreken Dhr. T. Harteveld, wethouder stadsontwikkeling in de jaren dat HC tot stand kwam.
Plaats: CSB-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39, zaal 1.
Tijd: 20.00 uur, zaal open vanaf 19.30 uur. Toegang gratis voor leden, niet-leden f 2,50.

De Gasthuissteeg in 1925. GAU. Top. Atlas.

Enkele voorbeelden van kinderbescherming in Utrecht voor de totstandkoming van de kinderwetten in 1905

In 1900 kwam bij de Utrechtse Sint Vincentiusvereniging het gezin van Aloysius Kragting ter sprake. De moeder werd verpleegd in de Willem Arntszstichting en was ongeneeslijk ziek verklaard. Het gezin telde zes kinderen in de leeftijd van 1 - 12 jaar; het jongste kind was in de krankzinnigeninrichting geboren. De vader kon de opvoeding niet aan. Besloten werd daarom alle kinderen in een gesticht buiten de stad te plaatsen. Vincentius betaalde alleen voor het jongste kind het kostgeld. Het Burgerlijk Armbestuur nam twee kinderen voor zijn rekening terwijl Monseigneur Van de Wetering (de aartsbisschop van Utrecht) voor de vierde de bijdrage leverde[1].

Deze vorm van kinderopvang was in de decennia rond 1900 een noviteit. Aan de hand van enkele andere voorbeelden zal hieronder worden ingegaan op deze vernieuwingen en de achtergronden hiervan. De voorbeelden betreffen de lotgevallen van enkele kinderen die in de Utrechtse Gasthuissteeg (bij de Biltstraat) hebben gewoond. Zij zijn weer enigszins tot leven gekomen tijdens het schrijven van mijn doctoraalscriptie, die ik aan het genoemde steegje heb gewijd[2].

Verwaarloosde kinderen

Al eeuwen lang houden maatschappelijke organisaties zich bezig met de zorg voor kinderen. In het bijzonder tijdens de Verlichting werd het kind "ontdekt" als een individu met een eigen karakter. Uit deze periode dateerde de stichting van de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude (1754), met vestigingen in 's-Gravenhage, Delft en Utrecht (aan de Agnietenstraat). De fundatie beloofde jonge wezen een goede opleiding, zodat zij uit de handen van de armenzorg bleven en fatsoenlijke burgers werden. Deugdelijk en nuttig onderwijs was (en is) het voornaamste onderdeel van de opvoeding, die ten doel had (en heeft) individuele en maatschappelijke groei tot stand te brengen.

Toen men in de negentiende eeuw dergelijke opvattingen onder brede lagen van de bevolking trachtte te verspreiden, bleek dat er tal van groepen waren, die niet open leken te staan voor deze ideeën. De kinderen verzuimden school - om wat voor reden dan ook - terwijl veel ouders niet die pedagogische kwaliteiten bezaten, waarvan eerdere generaties hervormers hadden gedroomd. Niet alleen het wegblijven van school,

maar ook het gedrag van kinderen en opvoeders in het algemeen werd in toenemende mate ter discussie gesteld. Het probleem van "de verwaarloosde kinderen" resulteerde in de Kinderwetten van 1905, waarmee de geschiedenis van de kinderbescherming officieel een aanvang nam[3].

De Kinderwetten codificeerden een beleid, waarmee tot dan gedurende enige decennia was geëxperimenteerd. Op dit gebied waren onder andere armenzorginstellingen actief. Wat hielden de vernieuwingen in? Wat beoogden de pioniers?

Traditionele wezenzorg

Sociale wetenschappers en historici, die zich hebben verdiept in de geschiedenis van een straat of buurtje in Utrecht[4], stuitten dikwijls op een belangrijk solidariteitsbesef, dat tot uiting kwam in tal van buren- en familienetwerken. Bij tegenslag klopte men aan bij de buren, die dikwijls naaste of verre familieleden waren. Wanneer een weduwe of weduwnaar stierf en een minderjarig kind achterliet, werd het dan ook vaak opgevangen door een oom of tante. In de Gasthuissteeg, waar een uitgebreid netwerk van familierelaties kan worden gereconstrueerd, is dit eveneens aantoonbaar. Zo vroeg Elizabeth van Rossum in juli 1866 bedeling aan bij het Parochiaal Armbestuur, omdat zij het dochtertje van haar zuster in huis had opgenomen. Deze zuster was een week eerder bezweken aan de cholera, die in de zomer in de stad woedde. Het kind, Hendrika, werd overigens geweigerd, omdat het als gevolg van een onechtelijke relatie ter wereld was gekomen[5].

Dit gold ook voor Wilhelmina van Kuilenburg, die eveneens zonder wettelijk erkende vader ter wereld kwam. Terwijl haar moeder in het kraambed op sterven lag, werd ook zij opgevangen door een tante en oom[6].

De opvang van de vrij omvangrijke groep buitenechtelijke kinderen[7] werd dus in eerste instantie overgelaten aan de familie of de buurtbewoners. In het geval van officieel erkende (katholieke) kinderen zorgden het Parochiaal Armbestuur en Sint Vincentius voor opvang. Wezen of halfwezen ouder dan twaalf jaar werden bij particulieren in een dienstje geplaatst of bij een ambachtsman in huis opgenomen om een vak te leren. Ook het Burgerlijk Armbestuur paste een dergelijk beleid toe[8]. Wanneer geen naasten van een

weeskind werden gevonden, plaatste men het kind bij voorkeur

in een vervangend gezin. Pas wanneer dit niet gelukt was, kwam het weeshuis ter sprake[9].

De vernieuwingen

Aan de traditionele zorg voor wezen en halfwezen werden gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw nieuwe elementen toegevoegd. Het voorbeeld van Adrianus Beugelaar, waarmee het Parochiaal Armbestuur zich in 1890 bezig hield, toont tal van nieuwe aspecten, die na 1905 in de officile kinderbescherming terugkwamen, maar die de kinderen uit de Gasthuissteeg tot circa 1885 bespaard waren gebleven.

De zestienjarige halfwees Adriaan was in de Gasthuissteeg geboren. Zijn vader was overleden toen hij één jaar oud was. Toen zijn moeder in februari 1890 stierf, werden zijn jongere broertjes en zusjes opgevangen door zijn stiefvader. Adriaan zelf kreeg aanvankelijk bedeling omdat hij "geen ambacht kon leren"[10].

In november van het genoemde jaar werd hij op "de Heibloem" geplaatst, een gesticht in Limburg (bij Heythuizen tussen Roermond en Weert), waar hij meer dan vijf jaar zou verblijven. Het doel van deze "Landbouwinrichting van den H. Aloysius" was om "weezen, halve weezen en verlaten jongelingen op te nemen om hen tot brave christenen en nuttige leden der maatschappij te vormen". De kinderen werden onderwezen in godsdienst en leerden een beroep (een ambacht of het boerenbedrijf). De voorbereiding op een "deugdzaam en godsdienstig leven" stond echter voorop. "Voor alles wordt den kweekelingen voorgehouden, hoe noodzakelijk voor het bestaan van iedere maatschappij de orde is, welke door regels en voorschriften bepaald en gehandhaafd wordt; zonder orde heerscht wanorde, welke, naar de opvatting van het gesticht, ons van God afvoert (...)"[11].

Op het moment dat ze hun oproep voor militaire dienst kregen of 21 werden, moesten de jongens de inrichting verlaten. Dikwijls hadden zij voordien het gesticht al vaarwel gezegd. In 1897 werden er slechts 26 jongens in een betrekking geplaatst, terwijl er 12 het gesticht moesten verlaten "vanwege lichaamsgebreken, vallende ziekte of wangedrag". Verder werden er 38 jongens door hun aanbevelers of ouders teruggevraagd[12].

Ook door de Utrechtse congregaties van Sint Vincentius uitbestede kinderen werden soms door de ouders teruggehaald. Zo werden in augustus 1897 twee jongens van een nog voltallig gezin op de Heibloem geplaatst. In juni 1899 werden zij door de ouders teruggehaald. Het gezin werd als gevolg van dit optreden door Vincentius voor verdere bedeling geschrapt[13].

Het feit dat een dergelijk groot aantal kinderen door hun ouders werd teruggehaald, geeft aan dat niet iedereen direct tevreden was over deze vorm van kinderbescherming. Ook de verdedigende toon van de prospectus van de Heibloem spreekt in dit verband boekdelen: "Ten onrechte wordt deze inrichting als eene strafkolonie of verbeterhuis beschouwd, zij is dat niet; jongelingen wier onzedelijk gedrag bekend is worden niet opgenomen, en zij die zich aan wangedrag schuldig maken worden verwijderd"[14]. De inrichting had de reputatie van een rooms-katholiek Veenhuizen of Ommerschans, als zou het een bedelaarsko-

lonie zijn. Ouders zouden hun kinderen, wanneer zij ondeugend waren, dreigen ze als straf naar de Heibloem te sturen. Toen een geestelijke een vader voorstelde één van zijn kinderen op de Heibloem te plaatsen, reageerde deze geschrokken: "o neen, eerwaarde, zoo ver is het Goddank nog niet met mijn kind"[15].

In de periode rond 1890 werd door het Parochiaal Armbestuur en Sint Vincentius te Utrecht een beleid ontwikkeld, waarbij weeskinderen in een gesticht op het platteland geplaatst ("gepatroneerd") werden. Vanaf het midden van de negentiende eeuw waren er op het platteland tal van instellingen verrezen voor de (her)opvoeding van kinderen. Het bekendste voorbeeld is de Heldringstichting te Zetten. Binnen de Katholieke kerk werd een congregatie opgericht, de Congregatie van O.L.V. der Zeven Smarten (1851), waarvan de broeders en zusters in tal van inrichtingen werkzaam waren.

Vanaf 1890 werden deze instellingen in toenemende mate bevolkt door weeskinderen, die daar geplaatst waren door armenzorginstellingen of andere organisaties voor maatschappelijke zorg, zo suggereert het gegeven voorbeeld. Ook in de literatuur, die vanuit het bronnenmateriaal van de inrichtingen de zaak bekeek, is een soortgelijke conclusie te vinden[16].

Opvallend is, dat een organisatie als Sint Vincentius zich officieel verre hield van dergelijke activiteiten. In 1885 wees de aartsbisschop een verzoek tot de oprichting van het liefdewerk "Patronage en verzorging voor kinderen" van de hand. Pas in 1905 werd een "Algemeene Commissie voor kinderverpleging en kinderbescherming" opgericht[17].

Ouders in de beklaagdenbank

De slechte reputatie van dergelijke gestichten, die aanleiding was tot de bovenvermelde verdedigende houding in de prospectus van de Heibloem hangt samen met een tweede essentiële vernieuwing. Vanaf circa 1885 werden namelijk ook kinderen, waarvan één of beide ouders nog in leven waren, in gestichten geplaatst. Hiermee deed in feite de moderne kinderbescherming zijn intrede.

Deze vorm van kinderopvang kenmerkt zich door een beschuldigend aspect, dat de traditionele wezenzorg niet kent. Weeskinderen èn overleden ouders kunnen nauwelijks iets verweten worden betreffende de toestand van de achtergeblevenen. Dit is wel het geval bij kinderen die onder de kinderbescherming vallen. Zo kunnen de ouders in de beklaagdenbank worden geplaatst, wanneer zij als opvoeders falen, bijvoorbeeld indien zij hun kind(eren) verwaarlozen of mishandelen. Daarnaast kan het kind zelf het probleem vormen, bijvoorbeeld wanneer het zich schuldig maakt aan stelselmatig wegblijven van school of aan crimineel gedrag[18]. Het zal duidelijk zijn, dat instellingen, die aan het einde van de negentiende eeuw verwaarloosde kinderen opvingen, anders werden beoordeeld dan de traditionele weeshuizen.

In de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw werden de bovenstaande aspecten langzaam toegevoegd aan de traditionele vormen van kinderzorg. Niet alleen weeskinderen belandden in gestichten, maar ook jongens en meisjes die vanwege hun gedragingen of door problemen van de ouders niet meer thuis opgevoed zouden kunnen worden. Het in 1886 in werking getreden nieuwe Wetboek van Strafrecht reikte hiervoor de middelen aan. Een nieuwe wet maakte het mogelijk ouders te ontzetten uit de ouderlijke macht[19]. In de door mij bestudeerde gevallen, hebben deze wetsartikelen echter geen rol van betekenis gespeeld. Armenzorginstellingen pasten machtsmiddelen toe, die buiten de wettelijke sfeer lagen. Men trachtte zoveel mogelijk via overreding van de ouders de toestemming te krijgen voor de uithuisplaatsing van hun kinderen. Bij weigering kon men eventueel dreigen de hulpverlening stop te zetten.

Een voorbeeld van dit nieuw beleid betreft een meisje, dat vanwege haar levenswijze de broeders van Sint Vincentius tot daden aanzette. Het gaat om Drika de Groot, de oudste dochter van de hoveniersdaggelder Cornelis de Groot, die in één van de doodlopende armen van de Gasthuissteeg woonde. De notulen van Vincentius d.d. 5-1-1886 vermelden het volgende: "Dit meisje, nu 16 jaar oud, heeft zoo als bekend de gewoonte aangenomen, van gedurig het huis harer ouders, of de menschen, bij wie zij in dienst geplaatst

'De Schildersjongens'

is, te ontloopen, waarna zij het leven eener zwervelinge aanneemt; deze keer is zij, na een afwezigheid van ruim drie weken door tusschenkomst der politie van uit Rotterdam, naar huis overgebragt. Na het onderhoud, dat de bezoekers met het meisje hadden, komt het hun voor, en het is de overtuiging van de geestelijkheid harer parochie, dat zij, bij hare zwerftochten de zedelijkheid niet uit het oog verloor.

Ten einde het meisje voor groter afwijkingen en val te behoeden, achten de bezoekers het geraden, om haar voor één paar jaren in een gesticht te plaatsen"[20].

De broeders lieten er geen gras over groeien. Binnen twee weken was de zaak geregeld en op zondag 24 januari 1886 werd ze afgeleverd in Sittard bij het gesticht van de Zusters van Liefde van den H. Vincentius à Paulo[21].

Officieel stond deze inrichting te boek als weeshuis, maar ook buitenechtelijke of verwaarloosde kinderen werden er opgevoed. Het was verbonden met het nabijgelegen klooster Echterbosch. Kinderen tot negen jaar verbleven meestal te Sittard, daarna verhuisden ze naar Echterbosch. Tot hun veertiende jaar kregen ze onderwijs, daarna werden ze geacht het gesticht te verlaten. De zestienjarige Drika zal dus een van de oudste kinderen geweest zijn. Zij werd onderwezen in huishoudelijke werk, veldarbeid en breien en naaien. Het doel van de inrichting was het opleiden van dienstboden. Nadrukkelijk werd gesteld, dat de meisjes geen andere opleiding of voortgezet onderwijs kregen[22]. Drika verbleef twee jaar in het klooster. Vervolgens verbleef ze nog een jaar in het Oude Mannen- en Vrouwenhuis aan de Maliebaan om daar de heropvoeding te voltooien en om de in Sittard geleerde vaardigheden ten dienste van het armbestuur te stellen. Pas op 26 februari 1889, ruim drie jaar nadat ze uit haar ouderlijk huis in de Gasthuissteeg vertrokken was, werd ze in het bevolkingsregister op het adres van haar ouders ingeschreven[23]. In haar geval waag ik het succes van de heropvoeding te betwijfelen. Spoedig vertrok ze naar Amsterdam, waar ze in april 1892 van een tweeling beviel, Maria en Hendrika. Zij was toen niet getrouwd. Vlak na de bevalling keerde ze (alleen met haar twee kinderen) terug bij haar ouders, waar op 1 mei Maria overleed[24].

Enkele maanden na deze gebeurtenissen, in juli 1892, werd haar vijf jaar jongere zusje Pietje in een gesticht geplaatst, namelijk "het Klooster van den Goede Herder" bij Almelo[25]. In dit gesloten gesticht voor verwaarloosde kinderen werden "gevallen meisjes" opgenomen; zij kregen er een godsdienstige opvoeding en werden onderwezen "in nuttige handwerken en huiselijke bezigheden"; ze kregen nadrukkelijk geen schoolonderwijs[26]. Voor een goede dienstbode of huisvrouw was kennis uit de schoolboekjes alleen maar schadelijk, zo moet men gedacht hebben.

Het meisje verbleef slechts enkele dagen in het klooster. Vanwege "eener kwaadaardige ziekte aan welke zij lijdende is" keerde zij al spoedig terug bij haar ouders[27].

Conclusie

Het wordt tijd om enkele conclusies te trekken. Wat gaf aanleiding tot de fundamentele koerswijziging, die er uit bestaat dat na 1885 kinderen uit de volkswijken werden opgenomen in gestichten, die ver verwijderd van het ouderlijk huis lagen? Van een toenemend aantal van deze kinderen was één of meerdere ouders tijdens de opname nog in leven.

Waarom vertrouwde men niet langer op de hulp van de buren of van familieleden? Een belangrijke factor was het proces van geleidelijke desintegratie van de genoemde familie- en buurtnetwerken. De groei van de stedelijke bevolking en economie leidde tot een toenemende anonimiteit en verzakelijking, niet alleen op de werkvloer, maar ook in de woonomgeving. Dit effect werd versterkt doordat families en buurten met een zekere homogene samenstelling zich opsplitsten. Arbeidersgezinnen, die over een vast inkomen beschikten, stegen op de maatschappelijke ladder en kwamen terecht in wijken (zoals Ondiep), waar het buurtleven slechts in beperkte mate tot ontwikkeling kwam[28]. De oude volkswijken werden enclaves, door allerlei vormen van stadsvernieuwing aangetast (Wijk C).

Voor de buren- en familiehulp werd een alternatief ontwikkeld: het stelsel van sociale zekerheid. Het is niet toevallig, dat in de moderne arbeiderswijken deze voorzieningen eerder doordrongen (via de werkloosheidskassen en de ziekenfondsen van de vakverenigingen) dan in de oude volksbuurten.

Deze processen vingen aan in de jaren 1890 en zouden vooral in de jaren twintig en dertig van onze eeuw aan belang winnen. De genoemde ontwikkelingen kunnen dus - alleen al vanwege de chronologie - geen volledige verklaring geven.

De sociale en geografische processen waren niet alleen het gevolg van de economische groei, die onder andere in de jaren 1890 inzette. Zij kunnen ook verklaard worden door een gewijzigde visie op de maatschappij en de rol van het (arbeiders)gezin daarin. Deze visie was van groot belang voor de in dit artikel gesignaleerde beleidsveranderingen. Vanaf het midden van de negentiende eeuw was door tal van armenzorginstellingen en verenigingen op het gebied van de openbare gezondheidszorg en volkshuisvesting nagedacht en gediscussieerd over de door hen gesignaleerde sociale problemen. Zij ontwikkelden geleidelijk een idee van een "modelgezin", dat als een (niet te verwezenlijken) ideaal fungeerde, maar desondanks voortdurend als toetssteen voor de werkelijkheid werd gehanteerd. Veel sociale problemen zouden zijn opgelost, wanneer iedereen de levenswijze van dit gezin zou aannemen. Elk gezinslid vervulde volgens het ideaal een eigen rol. De vrouw, de spil waar alles om draaide,

'De Jongs-Timmerlieden' Deze en vorige foto uit: 'Zevenendertigste verslag van het St. Aloysius-Gesticht "De Heiblom", 1898.'

zorgde voor een gezonde leefomgeving (een schoon huis, voedzame maaltijden), waardoor bij de overige gezinsleden een "thuis-gevoel" ontstond. Deze zouden niet langer hun vrije tijd op straat of in de kroeg doorbrengen. De echtgenoot leverde de gezinsinkomsten voor de instandhouding van dit "thuis". De kinderen tenslotte gingen regelmatig naar school om zich voor te bereiden op hun toekomstige rol als nuttige leden van de samenleving.

Dit - hier gechargeerd weergegeven - ideaal[29] is onder andere terug te vinden in de opvattingen van de zogenaamde "moderne armenzorg", die vanaf circa 1890 doorbraken, ook in de "traditionele" armenzorgverenigingen, zoals het Parochiaal Armbestuur. De omslag uitte zich in een stringenter beleid, waarbij alleen huishoudens met een bepaalde samenstelling en leefwijze voor steun in aanmerking kwamen. Dit betekende in de praktijk dat vanaf 1898, toen het Parochiaal Armbestuur de bedelingsregisters volgens de genoemde principes opschoonde, voornamelijk zelfstandig wonende bejaarden en grote gezinnen, waarvan de man onvoldoende inkomsten verwierf, bedeling ontvingen. Andere typen huishoudens (zoals een weduwe, die bij haar gehuwde dochter inwoonde) werden extra kritisch bekeken, voor ze in de registers werden opgenomen.

Ook aan de levenswijze van de gezinnen werden stringente eisen gesteld. De kinderen uit de door Sint Vincentius en het Parochiaal Armbestuur bedeelde gezinnen werden bijvoorbeeld verplicht gesteld een katholieke school te bezoeken. Tot 1890 waren ook wel gezinnen aangenomen, waarvan de kinderen naar een openbare school gingen of thuis bleven. Omdat in vrijwel alle wijken ondertussen katholieke lagere scholen waren gesticht en verzuim vanwege de verre afstand geen rol meer diende te spelen, werd sindsdien schoolverzuim streng aangepakt[30]. Zo werd al kort na dit besluit het gezin van Cornelis van Tessel uit de Gasthuissteeg voor verdere hulp door Vincentius uitgesloten vanwege het veelvuldige schoolverzuim van de kinderen[31].

Dit beleid had consequenties. Voor veel armen werd de zorg voor de nog-niet-leerplichtige kinderen (in de leeftijd van 0-6 jaar) een probleem. Het gezin Kragting, waarvan de man geen tijd had voor de opvoeding van de kinderen, is hiervan een duidelijk voorbeeld. Voor 1890 zou een oudere zuster of broer voor de jongsten hebben gezorgd. De leerplicht, die in 1890 door Vincentius te Utrecht feitelijk werd ingesteld en in 1900 in de wet werd vastgelegd, verminderden de mogelijkheden van kinderopvang (naast de reeds genoemde redenen). Een toename van de bevolking in gestichten voor jeugdigen was het gevolg.

Addy Schuurman
Krommestraat 64 A, 3811 CD Amersfoort

Noten

1. Gemeentelijke Archiefdienst van de stad Utrecht (GAU), Bevolkingsregister van de stad Utrecht 1890-1900, Gasthuissteeg 30; GAU, archief St Vincentius, inv.nr 159, notulen van de vergaderingen van de Conferentie van O.L. Vrouw, d.d. 15-5-1900 en 10-7-1900.

2. Een zeer voorlopige versie is te raadplegen op de letterenbibliotheek van de Utrechtse universiteit onder de titel: *Sociale Politiek in de praktijk: de Gasthuissteeg 1860-1900.*

3. Als eerste oriëntatie kan geraadpleegd worden: D. Roeland, *Kinderbescherming in de maatschappij 1905-1980* (Baarn 1980).

4. G.H. Jansen, *De straat: een portret* (Muiderberg 1978) en R. Alberelli en N. van Dongen, *De Zeven Steegjes: 125 jaar volksleven in Utrecht* (Amsterdam 1987).

5. GAU, archief Rooms-Katholiek Parochiaal Armbestuur (RKPAB), inv.nr 627, registers van bedelingen met gegevens over de personen die voor bedeling in aanmerking willen komen en met aantekening van de genomen besluiten, d.d. 4-7-1866.

6. GAU, archief RKPAB, inv.nr 630, registers van bedelingen, nr 1072, d.d. 25-2-1874.

7. Zie H. Sterk, 'Buitenechtelijke geboorten in Utrecht 1775-1825. Een historisch demografisch onderzoek', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis,* jg. 13, nr 1 (febr. 1987), 1-32. Hij toonde aan dat in de periode 1812-1830 elk jaar meer dan 10% van het totaal aantal gedoopte kinderen het gevolg was van een on- of buitenechtelijke relatie. Gesuggereerd wordt, dat na 1830 een afname in de buitenechtelijkheid optrad, maar of deze daling ook in de tweede helft van de 19e eeuw doorzette, is nog niet onderzocht. Ondanks dat enige voorzichtigheid geboden is,

mag worden verondersteld dat in die periode zo'n 5-10% van alle in Utrecht geboren kinderen zonder wettelijk erkende vader ter wereld kwam.

8. J.A. Levy, P.H. Hugenholtz Jr., A.J. Rethaan Macaré en Th. Nolen, *Het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen in opdracht van de Maatschappij tot nut van 't algemeen* (Amsterdam 1898), 42-43. Eén van deze particuliere kosthuizen stond in de jaren 1890 bloot aan forse kritiek. Het ging om vrouw Jansen in de Korte Rozendaal (in de Zeven Steegjes), die samen met haar dochter de opvang van enkele tientallen kinderen verzorgde. Deze oude vrouw (in 1898 was ze 78 jaar) zou ernstig te kort schieten in haar taak.

9. De vraag of een weeskind bij voorkeur in een weeshuis of ander gesticht geplaatst moest worden, dan wel gepatroneerd (bij particulieren uitbesteed) hield de gemoederen in de tweede helft van de 19e eeuw druk bezig. Zie J.J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor "Nederlandsch Mettray"* (Assen 1985). De discussies werden o.a. gevoerd in het *Tijdschrift der Vereeniging in het belang der weezenverpleging* (14 jgn, Leiden 1870-1884). Een 'Verslag van het onderzoek naar de uitbesteding van weezen in de provincie Utrecht' is te vinden in de 6e jaargang van het tijdschrift (1875), 16-34.

10. GAU, archief RKPAB, inv.nr 633, registers van bedelingen, nr 3010, d.d. 13-2-1890.

11. GAU, archief RKPAB, inv.nr 69, Ingekomen stukken en minuten en concepten van uitgaande stukken, 1890, Prospectus der Landbouw-Inrichting van den H. Aloysius "De Heidebloem". Tevens te vinden in de verschillende *Verslagen van het St. Aloysius-Gesticht "De Heibloem", te Heijthuizen in de provincie Limburg*. Een beschrijving van de inrichting is ook te vinden in de *Feestgids bij het vieren van het 75-jarig bestaan van het Sint Aloysius Gesticht "De Heibloem" 1852 - 6-7 juli - 1927;* J.A. Levy e.a., 81-84; A.A. van Meurs, 'Rapport. Onderzoek naar de Weezenverpleging in Limburg, Noord-Brabant en Twenthe (Overijsel)', in: *Tijdschrift der Vereeniging in het belang der weezenverpleging,* jg. 12 (Leiden 1881), 31-154, aldaar 114-121.

12. *Zeven en dertigste verslag van het St. Aloysius-Gesticht "De Heibloem", te Heijthuizen in de Provincie Limburg, 1898,* 13.

13. GAU, archief St Vincentius, inv.nr 93, Register houdende staten van huisgezinnen die ter ondersteuning worden aanbevolen met vermelding van de reden van aanneming of weigering en de duur van de ondersteuning, met index, Conferentie van OLV, nr 155, d.d. 15-1-1895.

14. GAU, archief RKPAB, inv.nr 69, Ingekomen stukken, 1890, Prospectus.

15. *Zes en dertigste verslag van de St. Aloysius-Stichting "De Heibloem", te Heijthuizen in de Provincie Limburg. 1896,* 4.

16. Jeroen Dekker, die het gesticht Mettray onderzocht heeft, kwam tot de bevinding dat tot circa 1875 de opgenomen kinderen meestal niet uit arme gezinnen afkomstig waren. Sindsdien was dit in toenemende mate wel het geval: Dekker, 249 en 355.

17. F. De Bie en J. Mammen, *"Niet bij brood alleen...": de Sint Vincentiusvereeniging te Utrecht 1849-1912: theorie en praktijk van een Rooms Katholieke instelling van weldadigheid* (doct.scr. geschiedenis, Utrecht 1988), 85 en 87-88.

18. Voor verschillende visies over dit onderwerp, zie: Levy, 7; J. Donzelot, *The policing of families* (New York 1979), 99-117 en A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (derde druk, Meppel/Amsterdam 1986), 127.

19. Levy, 22.

20. GAU, archief St Vincentius, inv.nr 157, notulen d.d. 5-1-1886.

21. GAU, archief St Vincentius, inv.nr 157, notulen d.d. 19-1-1886 en 26-1-1886.

22. A.A. van Meurs, 'Rapport. Onderzoek naar de Weezenverpleging in Limburg, Noord-Brabant en Twenthe (Overijsel)', in: *Tijdschrift der Vereeniging in het belang der weezenverpleging,* jg. 12 (Leiden 1881), 31-154, aldaar 95-101.

23. GAU, archief St Vincentius, inv.nr 157, notulen d.d. 24-4-88; GAU, Bevolkingsregister van de stad Utrecht, 1880-1890, Gasthuissteeg 85.

24. GAU, archief RKPAB, inv.nr 631, registers van bedelingen, nr 1984, d.d. 10-10-1883; GAU, Bevolkingsregister van de stad Utrecht 1890-1900, Gasthuissteeg 69.

25. GAU, archief St Vincentius, inv.nr 158, notulen d.d. 12-7-1892.

26. GAU, archief RKPAB, inv.nr 69, Ingekomen stukken 1889, Prospectus van het Klooster van den Goeden Herder bij Almelo. Zie ook Levy, 88-89.

27. GAU, archief St Vincentius, inv.nr 158, notulen d.d. 26-7-1892.

28. Zie: C. van Eijl, G. de Groot, E. Nijhof en B. Sanders, 'Het vergeten voetvolk. Een onderzoek naar de leefwereld van SDAP'ers in de Utrechtse wijk Ondiep 1920-1940', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis,* jg. 11, nr 1 (febr. 1985), 1-29.

29. Dit modelgezin vormt de rode draad in de eerder genoemde dissertatie van A. de Regt.

30. GAU, archief St Vincentius, inv.nr 158, notulen d.d. 20-5-1890.

31. GAU, archief St Vincentius, inv.nr 158, notulen d.d. 17-6-1890.

OPROEPEN

Bedevaartplaatsen en Bedevaarten in Nederland

Het P.J. Meertens-Instituut, een onderzoeksinstelling die deel uitmaakt van de Koninklijke Akademie van Wetenschap, houdt zich o.a. bezig met de religieuze volkscultuur van ons land. In het kader daarvan is besloten een onderzoek op te zetten over bedevaardplaatsen en bedevaarten in Nederland. Hiervoor wil men graag gebruik maken van kennis die er op lokaal-historisch niveau aanwezig is. Om deze informatie te stroomlijnen is een vragenformulier opgesteld. Mocht u over kennis beschiken over dit onderwerp of kent u iemand die dit doet, dan kunt het formulier aanvragen bij het **P.J. Meertens-Instituut,** Keizersgracht 569-571, 1017 DR Amsterdam. Telefoon: 020 - 6234695.

Eisma-prijs 1994

De Eisma-prijs is ingesteld door de Vereniging voor lokale en regionale geschiedenis in samenwerking met en bekostigd door Uitgeverij Eisma BV te Leeuwarden. De prijs bedraagt f 7.500,- en is bestemd voor de beste wetenschappelijke publicatie in boekvorm op het terrein van de lokale of regionale geschiedenis verschenen in 1992 of 1993. Ook door verschillende auteurs geschreven boeken komen in aanmerking. Het dient te gaan om een oorspronkelijk werk, met dien verstande dat (ten dele) reeds eerder gepubliceerd werk niet in aanmerking komt. De prijs zal in de loop van 1994 worden uitgereikt.

Auteurs die in aanmerking wensen te komen, dienen hun boek voor 1 februari 1994 op te sturen naar de voorzitter van de jury:

Prof. dr. J.M. van Winter
Vakgroep Geschiedenis
Kromme Nieuwegracht 66, 3512 HL Utrecht.

Nadere inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij Prof. dr. J.M. van Winter (030-312059) of bij de voorzitter van de Vereniging voor lokale en regionale geschiedenis, drs. L.A.M. Giebels (071-259338).

Werkgroep Kadastrale Atlas Utrecht

Gezocht: vrijwilliger (m/v) voor propaganda en voorlichting

De werkgroep kadastrale atlas Utrecht is in 1992 geformeerd uit vertegenwoordigers van het Rijksarchief in de provincie Utrecht, de Stichting Publikaties Oud-Utrecht, de dienst van het Kadaster en de Openbare Registers in Utrecht (KADOR), de Stichting Stichtse Geschiedenis (het samenwerkingsverband tussen de historische verenigingen in de provincie Utrecht) en de Provinciale Archiefinspectie.

Het doel van de werkgroep is te komen tot uitgaven van alle kadastrale kaarten van 1832 in de provincie en de daartoe behorende gegevens uit de oorspronkelijk aanwijzende tafels (OAT).

Het kadaster werd in 1832 ingevoerd om een uniforme heffing van grondbelasting mogelijk te maken en de rechtszekerheid ten aanzien van eigendom en andere zakelijke rechten te bevorderen.

De gegevens vormen een veelzijdige bron voor historische onderzoek.

Na een grondige voorbereiding van het project is de werkgroep nu in vier gemeenten in samenwerking met de gemeente- en streekarchivarissen en de historische verenigingen gestart met de uitvoering.

De gegevens van de OAT's worden via een speciaal daarvoor ontworpen programma in de computer ingevoerd.

De uitgaven zullen per gemeente worden gerealiseerd. Voor de kosten van de verschillende uitgaven moet in samenwerking met de historische verenigingen sponsors worden gezocht op plaatselijk niveau. Er zal bekendheid aan de uitgave van de respectievelijke delen gegeven moeten worden.

Kortom, hier ligt een taak voor iemand met tijd en belangstelling voor propaganda en voorlichting, die als vrijwilliger deze taak op zich wil nemen.

Belangstellenden kunnen contact opnemen met:

E.S.C. Erkelens-Buttinger
p/a Postbus 80 300
3508 TH Utrecht
telefoon 030-583398/583235

BOEKENSCHOUW

R.J.Butterman

Het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede in de tweede helft van de zeventiende eeuw

(Historische Reeks Kromme-Rijngebied 1)
Bunnik, Uitgeverij Henk Reinders, 1993, 80 blz. ISBN 90-72507-14-2.

De redactie van het tijdschrift tussen Rijn en Lek heeft het initiatief genomen om in een reeks, waaraan de naam 'Historische Reeks Kromme-Rijngebied' is gegeven, jaarlijks een studie uit te geven die qua omvang niet past in het tijdschrift. De eerste publicatie in deze nieuwe reeks is de studie van Rob Butterman over het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede. De auteur, in leven gemeentearchivaris van Wijk bij Duurstede, is in 1990 op vijfendertig jarige leeftijd overleden, alvorens het manuscript te kunnen afronden. De tekst is druk gereed gemaakt door Diane Butterman-Dorey, Henk Reinders en Ria van der Eerden-Vonk. De genoemde droevige omstandigheden verklaren het ontbreken van de beoogde inleiding, een volledige conclusie en het notenapparaat bij het derde hoofdstuk. Ondanks de gesignaleerde lacunes is het verheugend dat deze studie gepubliceerd is.

Het stadsbestuur vormt een boeiend onderwerp dat in deze studie breed is benaderd. Niet alleen wordt aandacht besteed aan het juridisch institutionele kader, maar ook de sociale en economische facetten van het bestuurlijk optreden worden belicht.

In het eerste hoofdstuk wordt behalve de samenstelling en het functioneren van het stadsbestuur, ook het verloop van de vergaderingen en de ontvangen vergoedingen behandeld. Dit hoofdstuk is naar tijd onderverdeeld in drie paragrafen. De eerste opent met een bespreking van de situatie rond 1650. De stadsregering van Wijk bij Duurstede lijkt in 1650 al meer aan het Hollandse, dan aan het Oostnederlandse model te beantwoorden. De stadhouderloze periode (1651-1672) geeft een ontwikkeling te zien waarin het stadbestuur nog verder in

de richting van het Hollandse model evolueert. Nog steeds wordt echter de term vroedschap niet voor het eigen bestuurscollege gebezigd. Als de term gebruikt wordt bedoeld men daar zonder uitzondering het stadsbestuur van de stad Utrecht mee. Aan het einde van de derde periode (1673-1699) lijkt de bestuurlijke evolutie van Wijk bij Duurstede afgerond, als het stadsbestuur wordt aangeduid als 'schepen en raad'.

Wie waren de bestuurders van deze kleinere Utrechtse stad? In het tweede hoofdstuk worden hun antecedenten onderzocht. Ook wordt er een overzicht gepresenteerd, waarin hun namen met functies en ambtsduur worden vermeld. Deze vraag is bestudeerd mede gelet op de in het eerste hoofdstuk gemaakte periodisering. Rond 1650 was de bezetting van de stadregering traditioneel in die zin, dat vele regenten al lange tijd in functie waren en dat hun voorouders of andere familieleden deel van het bestuur hadden uitgemaakt. Niet iedere regent was toen echter in de stad geboren. Na 1660 begonnen de effecten van de ontvolking duidelijk te worden en werd het moeilijker het stadsbestuur met gekwalificeerde autochtonen aan te vullen. Hierdoor was in de laatste fase de coöptatie van de leden van het stadsbestuur minder traditioneel dan voorheen.

In het derde hoofdstuk wordt de periodisering van de eerdere hoofdstukken losgelaten. De reden hiervoor is duidelijk: niet het begin van het stadhouderloze tijdperk, maar de grote pestepidemie (1636) heeft de sociale en economische verhoudingen in het Wijkse diepgaand beïnvloed. Waarschijnlijk werd in deze epidemie een vijfde deel van de totale bevolking weggevaagd. Een demografische ramp die in belangrijke mate ook het economisch en sociale patroon van de rest van de eeuw zou bepalen. Van een bloeiend neringdoende stad werd Wijk bij Duurstede tot een rustig agrarisch georiënteerd plaatsje. De mislukte pogingen om het economisch tij te keren worden goed beschreven.

In deze studie is veel interessant materiaal verzameld. Materiaal dat vergelijking met andere steden verdient en materiaal dat verdere uitwerking verdiende. Rob Butterman is daaraan niet meer toegekomen. Zijn onderwerp Wijk bij Duurstede vraagt wel om die verdere studie. Het vormt een fascinerend object voor een ieder die in eigen omgeving, het Sticht of stedengeschiedenis in het algemeen is geïnteresseerd.

M. van de Vrugt.

VAN DE LEESTAFEL

In het september 1993 nummer van Oud Rhenen, Tijdschrift voor de Historie van Rhenen staat een verslag van een onderzoek naar de naamgeving van de Servetstraat aldaar. Het blijkt dat rondom de naam "Servetstraat" diverse verklaringen de ronde doen, waarbij ook de Utrechtse Servetstraat bij betrokken is. De auteur, W.H. Strous voelt het meeste voor een verwijzing naar de Spaanse geleerde M. Servet, die door Calvijn in 1553 op de brandstapel is gebracht.

Nummer 94 (september 1993) van Historische Kring Loosdrecht is in zijn geheel gewijd aan een onderzoek naar de grafstenen in de Sypekerk. De auteur, F. Brand, geeft een overzicht van de stenen, sommige vondsten die eronder gedaan zijn en wat informatie over de begravenen. Het grootste raadsel vormde een grote blauwe steen, die op het koor lag. Volgens sommigen de plek, waaronder het gebeente van de eerste heer Van Sypesteyn rustte. De auteur stelt dat het graf waarschijnlijk toebehoort aan de 18e eeuwse familie De Haze.

De vierde aflevering van De Biltse Grift, het tijdschrift van de Historische Kring d'Oude School te De Bilt geeft in vijf artikelen inzicht in de geschiedenis van het sanatorium Berg en Bosch, waar tuberculosepatienten zijn verpleegd. Aanvankelijk geopend in Apeldoorn, bleek Bilthoven toch een betere lokatie. In 1932 werd de eerste steen gelegd. De ziekte TBC was toen al sterk op haar retour. Na de Tweede Wereldoorlog, toen na een uitbarsting rond de hongerwinter de ziekte bijna geheel verdwenen was, werd Berg en Bosch een algemeen ziekenhuis. Onderdeel van dat onderzoek was onder meer een aantal interviews met zusters dominicanessen die vroeger werkzaam waren in dat sanatorium.

Nog meer onderzoek naar gezondheidszorg is te vinden in het septembernummer van het Tijdschrift Historische Kring Breukelen. A.A. Manten beschrijft in een artikel de geschiedenis van enkele artsen in Breukelen en omgeving in het eerste kwart van deze eeuw.

Fred Vogelzang

LOSSE VONDST

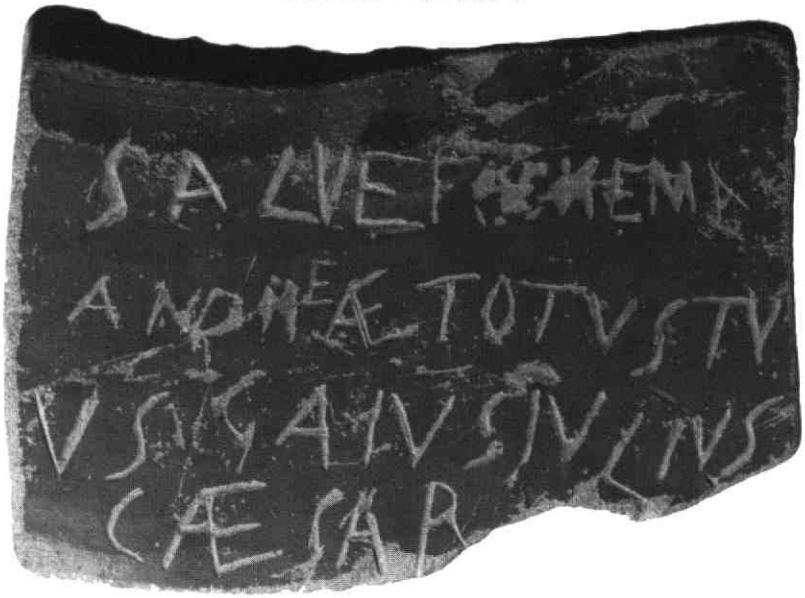

Deze terra sigillata-scherf is bij de recente opgraving (zomer '93) op het Domplein aangetroffen.

Er staat op :
SALVE FOCKEMA ANDREAE TOTUS TUUS GAIUS IULIUS CAESAR, hetgeen betekent: gegroet Fockema Andrea, geheel de Uwe Gaius Julius Caesar.

De scherf is in 1929 - toen Fockema Andrea burgemeester van Utrecht was - in de grond gestopt tijdens de opgraving op het Domplein onder leiding van A.E. van Giffen.
Bij de huidige opgraving is eenzelfde 'grap' uitgehaald en opnieuw een scherf met opschrift de grond in gegaan.

De vondst van de scherf werd eerder al gemeld in het Utrechts Nieuwsblad, maar zonder foto en in eerste instantie met een onjuiste vertaling.

Utrechtse Afdeling Toonkunst opgericht in 1829 !

Het spijt de redactie te moeten melden dat een eerder gedane rectificatie in het oktobernummer opnieuw niet de juiste gegevens bevatte. Drs. W.H.J. Dekker, Bibliothecaris Toonkunst-Bibliotheek, maakte ons terrecht opmerkzaam op deze slordigheid. Graag vermelden wij daarom nu als nog het juiste jaar van oprichting van de Utrechtse Afdeling Toonkunst, te weten 1829.